

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ІЛЬІН Олексій Іванович

УДК 94:[316.334.56:323.22/.23](477.74-21Ізм-89)"1944/1954"](043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
МІСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ УРСР В УМОВАХ
РАДЯНІЗАЦІЇ (1944–1954 РР.)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 032 Історія та археологія

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.І. Ільїн

Науковий керівник:
Дроздов Віктор Володимирович,
кандидат історичних наук, доцент,

АНОТАЦІЯ

Ільїн О. І. Міське населення Ізмаїльської області УРСР в умовах радянзації (1944–1954 рр.). – Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – Історія та археологія. – Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2023.

Дисертаційна робота зосереджена на розкритті становища міського населення Ізмаїльської області в умовах радянзації в 1944–1954 рр. Стрижневим завданням дослідження було вивчення процесу радянзації Ізмаїльської області, змін у чисельності і структурі міського населення, а також особливостей його повсякденного життя. Наукова новизна дисертації зумовлена постановкою і розробкою проблеми, яку досі не було виокремлено як предмет наукової уваги у вітчизняній та закордонній історіографії. У роботі вперше проаналізовано радянзацію міст краю; розкрито процес створення радянської адміністративно-командної системи; досліджено репресії проти «членів сімей зрадників батьківщини», заможних селян у містах, а також релігійних громад п'ятидесятників, баптистів і старообрядців; з'ясовано динаміку демографічних змін у міському населенні, зокрема вплив повоєнного голоду на його природний рух; описано спротив радянським змінам у містах області, особливу увагу приділено протидії мобілізаціям і колгоспному будівництву в містах; охарактеризовано радянську політику антисемітизму в Ізмаїльській області.

У першому розділі було розкрито історіографічну базу, джерела та методологію. При вивченні наукової літератури, присвяченої історії СРСР, з'ясовано, що існує кілька підходів до дослідження Радянського Союзу й відповідно – до розуміння радянзації. До головних із них належать тоталітарний, ревізіоністський, постколоніальний, модернізаційний та культурно-антропологічний. Міське населення було проаналізовано з точки

зору культурно-антропологічного підходу. Сучасними українськими та західними науковцями широко вивчено такі проблеми, як зміни в етноконфесійній структурі міського населення, політика пам'яті, символічний простір міст і міська архітектура, повсякденні практики містян, матеріальний стан міського населення, економічний розвиток міст тощо; особливу увагу приділено проблемам репресій проти Української греко-католицької церкви, післявоєнним репресіям та депортаціям. Вагомий внесок науковцями України було зроблено й у студіювання історії Ізмаїльської області, предметом їх пошуку став міський простір, культурне життя повоєнного часу, репресії, депортації 1948 р., процеси колективізації тощо, проте впродовж усього історіографічного періоду історія Ізмаїльської області вивчалася переважно у загальному контексті. Спеціальну увагу містам колишньої області та її міському населенню приділили небагато вчених, що спонукало нас до проведення спеціального дослідження.

Дисертація ґрунтується на комплексі історичних джерел, які за походженням і способом збереження інформації об'єднано в п'ять груп: архівні, усні, публікації в періодичній пресі, наративні джерела та опубліковані документи. Найширшою є перша група, яка в роботі представлена актовою документацією, статистичними джерелами, судово-слідчими матеріалами та діловодною документацією. Методологічні засади дослідження включають принципи наукового пізнання (принципи історизму, об'єктивності, ціннісного підходу, всебічності й системності), комплекс загальнонаукових методів (критичного аналізу, синтезу, індуктивний і дедуктивний), які дали змогу вибудувати загальну конфігурацію роботи, спеціальних історичних методів (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний та діахронічного аналізу), а також конкретно-історичних методів, що використовувалися під час аналізу різних типів джерел.

У другому розділі розкрито специфіку радянської Ізмаїльської області в повоєнний період. З'ясовано, що в 1944–1954 рр. в краї було сформовано

радянську адміністративно-командну систему й встановлено монопольну владу комуністичної партії. В умовах війни з нацистською Німеччиною економіка регіону була підпорядкована військовим потребам: мобілізації чоловіків на фронт та до промисловості, військовим перевезенням, заготівлям харчів для радянської армії, відновленню доріг та залізниці тощо. Визначено, що вагому роль в радянзації зіграли робітники, які працювали в Ізмаїльській області в 1940–1941 рр. та знали її специфіку. Подальша легітимізація радянської влади відбулася через вибори до ВР СРСР, ВР УРСР та до місцевих рад. Визначено, що радянська економічна політика на початку радянзації включала перерозподіл землі, дозвіл на застосування дрібної приватної торгівлі та підприємницької діяльності, а також значні податкові пільги населенню області. Однак уже в 1946–1947 рр. почалася прискорена колективізація краю, темпи якої сягали до 30% на рік, а в 1947 р. була повністю заборонена приватна підприємницька діяльність, введено загальне податкове законодавства та скасовані пільги. З'ясовано, що найбільш важливими методами здійснення радянзації були репресії, які охопили значні групи населення: колишніх заможних власників, «членів сімей зрадників батьківщини», невдоволених радянською владою та членів релігійних громад. Так, саме депортація 1948 р. прискорила закінчення колективізації краю, наприклад, у місті Кілія завершення колективізації відбулося після депортації заможних селян. Репресії слугували суттєвим чинником подолання релігійного спротиву в містах. Установлено, що вагомою частиною радянзації була ідеологічна робота з населенням області. Її завданнями були легітимація радянського режиму, поширення культу особи Й. Сталіна, створення міфу про «Велику вітчизняну війну», глорифікація постаті О. Суворова. Одночасно здійснювалася значна атеїстична робота, а також були знищені всі символи румунського періоду.

У третьому розділі роботи проаналізовані зміни в демографічній та соціальній структурі міського населення. Виявлено, що головними демографічними тенденціями стали урбанізація області, зменшення

смертності та підвищення народжуваності. Винятком став повоєнний голод 1946–1947 рр., під час якого зросла смертність і знизилася народжуваність. З'ясовано, що завдяки масовим міграціям у 1944–1945 рр. в області була сформована численна група приїжджих працівників, яка складалася з учителів, лікарів, управлінців, співробітників НКДБ-НКВС, агрономів, інженерів, військових та ін., переважно російськомовних, які обійняли всі ключові посади в області. Головною тенденцією етнічних змін у повоєнний період була поступова русифікація міського населення через ЗМІ, освіту та діяльність державного апарату. Висвітлено антирелігійну політику влади в містах, спрямовану на повне припинення будь-якої релігійної активності населення.

У четвертому розділі проаналізовано матеріальний стан міського населення в повоєнний період. Установлено, що гострою була житлова проблема, яку не вдалося вирішити за 1944–1954 рр. У повоєнний період у містах не відбулося суцільної колективізації житла, адже основним типом міських помешкань у цей період були будинки садибного типу, мешканці яких займалися переважно сільським господарством. Крім того, було розкрито харчове постачання міському населенню. З'ясовано, що воно забезпечувалося продуктами через торговельну мережу, систему громадського харчування, базар та з власного господарства. Доведено, що саме державна політика надмірних хлібозаготівель та недостатня допомога міському населенню в умовах посухи призвели до поширення голоду в 1946–1947 рр. Також розкрито особливості антирадянських настроїв і спротиву радянській владі в містах. Виявлено, що антирадянські настрої виявлялися у формі чуток, антирадянських та антиколгоспних висловлювань, під час листування, але навіть таке вираження невдоволення переслідувалося владою, ставало підставою для порушення кримінальних справ і звинувачення в антирадянській агітації. Протидія мобілізаціям виявилася у формі дезертирства й ухиляння від мобілізацій. До основних форм вияву невдоволення колективізацією в містах слід віднести чулки, виступи проти

партійного й радянського активу, погрози розправи з окремими колгоспниками, антирадянські анонімні листи з погрозами розправи та створення нелегальних молодіжних організацій. Особливості релігійного спротиву полягали в наявності в області значної кількості старообрядців у Кілії та Вилковому, які просто продовжували виконувати свої релігійні обряди й дотримуватися релігійних правил.

Ключові слова: Ізмаїльська область, міське населення, радянізація, пізній сталінізм, Українська РСР, міське повсякдення.

SUMMARY

Ilin O. Urban Population of the Izmail Region of the Ukrainian SSR-under Conditions of Sovietization (1944–1954). – PhD thesis in historical sciences (as a manuscript).

PhD thesis in specialty 032 – History and archaeology. – Zaporizhzhia National University. Zaporizhzhia, 2023.

The thesis studies urban population of the Izmail region under conditions of Sovietization (1944–1954). The main task of the thesis is to examine major features of the Izmail Region's Sovietization, to reveal changes in the structure of urban population and to explore key aspects of its everyday life. The scientific originality of the research consists in the exploration of the problem that has not been studied yet. The study seeks to analyze Sovietization of the region cities for the first time; to disclose the process of creating the Soviet administrative and governance system; to investigate repressions against “family members of Motherland's traitors” and religious communities of Pentecostals, Baptists and Old Believers; to clarify the dynamics of demographic changes in urban population, in particular the impact of the post-war famine on its natural movement; to describe opposition to the Soviet changes in the region's cities and especially the resistance to mobilizations and collectivization; and finally to characterize the Soviet policy of anti-Semitism.

The first section reveals the literature review, sources and methodology of the work. There are several scientific approaches to the Soviet Union studies and, therefore, to Sovietization. The main are totalitarian school, revisionist school, post-colonial studies, modernization theory and cultural-anthropological studies. We choose cultural-anthropological approaches in our research. Ukrainian and Western scientists have widely studied urban population of the post-war Ukraine, its changes in the ethnic and confessional structure, the politics of memory, the cities' symbolic space, urban architecture, citizens' everyday life, the material situation of the population, urban economic development, etc.; special attention is paid to the

repressions against The Ukrainian Greek Catholic Church and post-war deportations. Ukrainian scientists also have widely studied the Izmail region's history in the post-war period, namely the urban space, cultural life, repressions, 1948 deportation, collectivization processes, etc., however, the history of the Izmail region is mainly studied as a whole. Only few scientists pay attention to the cities of the former region and its urban population. So, the problem has not been entirely studied yet. The historical sources of the thesis are divided into five groups: archival, oral, publications in the periodical press, narrative sources and published documents. The thesis is based mostly on the first group, which is represented by legislative documents, statistical sources, investigative materials and informational documentation. The research methodology includes the following scientific principles (principles of historicism, objectivity, valuation approach, systems approach and comprehensiveness principle), a complex of general scientific methods (analysis and synthesis, deduction and induction), special historical methods (historical-genetic, comparative historical, historical-typological, historical-systemic and diachronic (periodization)), as well as specific historical methods used in the analysis of various types of sources.

The second section reveals the specifics of the Izmail region's Sovietization in the post-war period. It is found out that in 1944–1954 the Soviet administrative-governance system was formed in the region and the power monopoly of the communist party was established. Under war conditions the region's economy was subordinated to military needs: mobilization of men to the Soviet army and industry, transportation of military units along the Danube, food procurement for the Soviet army, etc. It is determined that communists who worked in the Izmail region during the first Izmail region Sovietization (1940–1941) and knew its specifics played an important role in the second Sovietization. Further legitimization of Soviet power included elections to the USSR Supreme Council, the Ukrainian SSR Supreme Council and the local councils. The Soviet economic policy is characterized. It is also determined that in 1944–1945 this policy in the region included redistribution of the land, permission to use small private trade and entrepreneurial activity as well

as significant tax benefits. However, in 1946–1947 the mass collectivization of agriculture had started and in 1947 private entrepreneurial activity was completely banned, and general tax legislation was introduced in the Izmail region. It is stated that main methods of Sovietization are repressions which cover large social groups: former wealthy owners, “family members of a traitor to the Motherland”, individuals accused of political crimes such as anti-Soviet agitation and members of religious communities. Firstly, the 1948 deportation became the last stage of the region collectivization, for example, in Kilia, the next morning after collectivization, peasants began to join collective farms en masse, so the end of collectivization took place after the deportation of wealthy peasants. Secondly, repression was an important factor in overcoming religious opposition in the region’s towns. Thirdly, repression was an important tool for grain procurements which ultimately led to famine. It is established that ideological work was an important part of Sovietization. Its purposes were the legitimization of the Soviet regime, the spread of Stalin’s personality cult, the creation of a mythical story about the Great Patriotic War, the glorification of the figure of O. Suvorov, the indoctrination of youth and children, and the creation of labor enthusiasm among workers and employees. At the same time, all Romanian and religious symbols were also destroyed.

The third section analyzes demographic and social structural changes in the urban population. It is revealed that the main demographic trends were the urbanization of the region, a decrease in mortality and an increase in the birth rate due to the gradual improvement of material and living conditions. The exception was the post-war famine of 1946–1947 during which the mortality rate increased significantly and the birth rate decreased. It is emphasized that due to mass migrations in 1944–1945 a large migrant group was formed in the region, consisting of teachers, doctors, managers, employees of the NKVD, agronomists, engineers, military, mainly Russian-speaking who embraced all the key positions in the region. The main trend of ethnic changes in the post-war period was the gradual urban population Russification through mass media, education and Russian-language state

management. The Soviet Power's anti-religious policy in the cities was aimed at the complete cessation of any religious activity in the region.

The fourth section characterizes material condition of the urban population in the post-war period. It is indicated that the housing shortage problem had not been resolved in 1944–1954. In that period there was no complete nationalization of housing in the towns because the main urban housing type was single-family house with gardens and vegetable gardens. It is established that urban population was supplied with food through the market network, the public catering system, the bazaar and through the farm. It is proven that it was the state policy of excessive grain procurement and insufficient aid to the urban population in drought conditions that led to the spread of the 1946–1947 famine. The features of anti-Soviet sentiments and opposition to Soviet power in the towns are also revealed. It is disclosed that anti-Soviet sentiments were manifested in rumors and anti-Soviet and anti-collectivization talk statements in the correspondence, but even such expression of dissatisfaction was persecuted by the authorities and became the basis for initiating criminal cases and accusations of anti-Soviet agitation. Resistance to the mobilizations was manifested by desertion and evasion of the mobilizations. The main forms of discontent with collectivization in the cities include rumors, anti-Soviet and anti-Communist party statements, death threats against Soviet officials, anonymous anti-Soviet letters with death threats and the creation of illegal youth organizations. The religious resistance consisted of a significant number of Old Believers in Kilia and Vilkovo who simply continued to perform their religious rites and observe their religious rules.

The thesis's results are presented in a seminar at the Department of Contemporary History of Ukraine at the Zaporizhia National University and at a seminar at the Department of History and Methods of its Education at Izmail State University of Humanities.

Key words: Izmail Region, urban population, Sovietization, late Stalinism, Ukrainian SSR, urban everyday life.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Статті в наукових фахових виданнях України

Ільїн О. Антирадянські настрої міського населення Ізмаїльської області УРСР у повоєнний період (1944–1954). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2020. № 3(146). С. 23–28.
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.146.4>

Ільїн О. Демографічні процеси в містах Ізмаїльської області УРСР у повоєнний період. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки*. 2020. № 50. С. 195–210.
[https://doi.org/10.31909/26168774.2020-\(50\)-19](https://doi.org/10.31909/26168774.2020-(50)-19)

Ільїн О. Постсоціалістична трансформація публічного простору м. Ізмаїл Одеської області: проблеми та перспективи. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2023. № 14, С. 104–119.
<https://doi.org/10.15407/mics2022.02.104>

Ільїн О. Проблеми комплектування номенклатури Ізмаїльської області у повоєнний період. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2022. № 59. С. 74–83.
[https://doi.org/10.31909/26168774.2022-\(59\)-7](https://doi.org/10.31909/26168774.2022-(59)-7)

Ільїн О. Трансформація міського публічного простору Ізмаїльської області УРСР у повоєнний період (1944–1954 рр.). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки*. 2019. № 43. С. 58–68.

Ільїн О. Шкільна освіта як засіб ідеологічного впливу на міське населення Ізмаїльської області УРСР (1944–1954 рр.). *Zaporizhzhia Historical Review*. 2019. № 1(53). С. 170–176.
<https://doi.org/10.26661/zhv-2019-1-53-22>

Статті в іноземних періодичних виданнях

Ilin O. The role of Oral History in Urban Studies of the Late Stalin Period (on the Example of the Izmail Region of the Ukrainian SSR). *The Annals of «Dunarea De Jos» University of Galati. Fascicle XIX, History*. 2023. № 21. С. 185–194. <https://www.gup.ugal.ro/ugaljournals/index.php/history/article/view/5970>

Публікації, що додатково відображають результати дослідження та його апробацію

Ільїн О. Відновлення житлового фонду в містах Ізмаїльської області УРСР у повоєнний період. *Дні науки – 2019: історія: матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. Київ, 2019. С. 125–129.

Ільїн О. Політика державної допомоги голодуючому міському населенню Ізмаїльської області УРСР. *Благодійність у сучасному світі: Витоки, проблеми, перспективи*. Ізмаїл, 2020. С. 37–40

Ільїн О. Комунізація топонімів Ізмаїльської області у післявоєнний період. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 74-ї Міжнародної наукової конференції, м. Харків, 23 квітня 2021 р.* Ізмаїл, 2021. С. 147–150.

Ільїн О. Політика русифікації радянського уряду повоєнного періоду (на прикладі м. Ізмаїл). *VII Дунайські наукові читання. Локальні ідентичності українського пограниччя: Практики, взаємовпливи, шляхи інтеграції*. Ізмаїл, 2021. С. 26–31.

Ільїн О. Особливості політики радянської влади щодо євреїв (на матеріалах Ізмаїльської області 1944–1954 рр.). *Буджацький фронтір у дзеркалі сучасної гуманітаристики: Збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції «Буджацький фронтір у дзеркалі сучасної гуманітаристики», 26 листопада 2021 р.* Ізмаїл, 2021. С. 35–41.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	15
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	23
1.1. Теоретико-методологічні підходи до вивчення радянзації....	23
1.2. Стан наукової розробки проблеми.....	41
1.3. Джерельна база та методи дослідження.....	54
Висновок до розділу 1.....	66
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСІВ РАДЯНІЗАЦІЇ МІСТ ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	69
2.1. Розбудова адміністративно-командного апарату та впровадження радянського законодавства.....	69
2.2. Радянська економічна політика.....	85
2.3. Політичні репресії та терор.....	98
2.4. Ідеологічно-пропагандистська політика радянської влади.....	115
2.5. Трансформація символічного простору міст.....	131
Висновок до розділу 2.....	143
РОЗДІЛ 3. ЗМІНИ В ЧИСЕЛЬНОСТІ ТА СТРУКТУРІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	147
3.1. Динаміка демографічних процесів.....	147
3.2. Зміни в соціальній структурі.....	175
3.3. Трансформація етноконфесійного складу.....	169
Висновок до розділу 3.....	180
РОЗДІЛ 4. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МІСТЯН ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	183
4.1. Житлове забезпечення та матеріально-побутові умови.....	183
4.2. Рівень життя і соціального забезпечення.....	109
4.3. Організація дозвілля.....	200

4.4. Антирадянські настрої в повсякденних практиках містян.....	207
Висновок до розділу 4.....	220
ВИСНОВКИ.....	223
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	232
ДОДАТКИ.....	279

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АВІМР – Архівний відділ Ізмаїльської міської ради.

АВКРДА – Архівний відділ Кілійської районної державної адміністрації.

ВР СРСР – Верховна Рада СРСР.

ВУ СРСР – Верховна Рада УРСР.

Виконком – виконавчий комітет Ради депутатів трудящих.

ВКП(б) – Всеросійська комуністична партія (більшовиків).

ВЛКСМ – Всесоюзна Ленінська комуністична спілка молоді, або комсомол.

ДАОО – Державний архів Одеської області.

ДВФ – Дунайська військова флотилія.

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України.

КУІА – Комунальна установа «Ізмаїльський архів».

ЛКСМУ – Ленінська комуністична спілка молоді України.

МДБ – Міністерство державної безпеки.

МВС – Міністерство внутрішніх справ.

Міськвиконком – Виконавчий комітет Міської ради депутатів трудящих.

Міськком – міський комітет КП(б)У.

МРСР – Молдовська Радянська Соціалістична Республіка.

МТС – машинно-тракторна станція.

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ.

НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки.

Обком – обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України.

Облвиконком – виконавчий комітет обласної Ради депутатів трудящих.

Облвно – обласний відділ народної освіти.

Райвиконком – виконавчий комітет районної Ради депутатів трудящих.

Райком – районний комітет КП(б)У.

РДЦП – Радянське державне Дунайське пароплавство.

Рибтрест – рибний трест.

РМ СРСР – Рада Міністрів СРСР.

РМ УРСР – Рада Міністрів УРСР.

РНК УРСР – Рада Народних Комісарів УРСР.

РНК СРСР – Рада Народних Комісарів СРСР.

СРСР – Союз Радянський Соціалістичних Республік.

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка.

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки.

ЦК КП(б)У – Центральний Комітет КП(б)У.

Школа ФЗН – школа фабрично-заводського навчання.

ВСТУП

Актуальність дослідження. У процесі постсоціалістичної трансформації українські міста зіткнулися з низкою проблем, витoki яких можливо простежити зі сталінського періоду історії України. Особливий інтерес викликають міста на окупованих та анексованих СРСР територіях, які, на відміну від інших міст УРСР, зазнали прискореної радянзації та швидко були включені в радянський соціально-економічний і політичний простір. Міста ж Ізмаїльської області суттєво відрізнялися від міст інших територій, приєднаних до УРСР в 1939–1945 рр., своєю етноконфесійною та соціальною структурою, їхня специфіка також визначалася двадцятирічним періодом перебування в складі Королівства Румунія. Радянзація Ізмаїльської області кардинально змінила вектор природнього історичного розвитку цих міст, адже в короткий термін у них було створено радянську адміністративно-командну систему, їхня економіка формувалася як частина загальносоюзного господарського комплексу, значних змін зазнав символічний простір тощо. Зміни, які відбулися з міським населенням під час радянзації краю, продовжують впливати на його сучасний стан, наприклад, частина населення, носії так званої «пострадянської ідентичності», й далі зберігають і відтворюють радянські міфи й стереотипи, сформовані за сталінських часів. Таким чином, дисертаційне дослідження є важливим для кращого розуміння проблем соціокультурного розвитку міського населення півдня Одещини на сучасному етапі.

Наукове значення пропонованого дослідження визначається кількома чинниками. По-перше, міське населення Ізмаїльської області в умовах радянзації досі не стало предметом окремої наукової уваги. Історики в основному вивчали область загалом, досліджуючи такі актуальні теми, як, наприклад, повоєнний голод, депортації 1948 р., репресії проти супротивників радянського ладу, розвиток культури та мистецтва, символічний простір тощо. По-друге, висновки дисертаційної роботи можуть бути корисними для

порівняння особливостей радянзації та стану міського населення Ізмаїльської області, з одного боку, а з іншого, – населення міст територій, приєднаних до УРСР в 1939–1945 рр. По-третє, дослідження радянзації області та її специфіки є однією з передумов для подальшого студіювання історії краю в складі УРСР і незалежної України, адже в період 1944–1954 рр. були сформовані ключові радянські інститути, які будуть існувати ще майже чотири десятиліття. По-четверте, вивчення міського населення Ізмаїльської області в період радянзації дозволить краще зрозуміти становище її сільського населення, адже можливо буде зробити порівняння методів радянзації та її наслідків у селах і містах. Крім того, загальне розуміння змін, які відбулися з міським населенням в умовах радянзації, є важливою передумовою для з'ясування стану інших соціальних та етноконфесійних груп.

Метою роботи є розкриття становища міського населення Ізмаїльської області в умовах радянзації у 1944–1954 рр.

Для реалізації мети були поставлені такі **завдання**:

- проаналізувати наукові підходи до радянзації та вивчення міського населення області;
- розкрити джерельну базу та методологічний апарат дослідження;
- висвітлити адміністративно-правові та економічні заходи радянської влади в містах Ізмаїльської області;
- вивчити репресивну політику щодо міського населення;
- дослідити агітаційно-пропагандистські та символічні засоби впливу на населення міст області;
- проаналізувати зміни в демографічній, соціальній та етноконфесійній структурі містян;
- визначити проблеми в житловому та матеріальному забезпеченні населення міст;
- виявити особливості організації дозвілля в повоєнні роки;
- з'ясувати форми виявлення антирадянських настроїв у повсякденних практиках містян.

Об'єктом дослідження є населення міст Ізмаїльської області.

Предметом уваги є соціально-правові, економічні, демографічні та культурні зміни, які відбулися з міським населенням Ізмаїльської області в процесі радянзації.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють повоєнний період існування Ізмаїльської області – 1944–1954 рр. Розбудова радянського ладу в області почалася під час першої радянзації краю (28 червня 1940 р. – 22 червня 1941 р.), коли внаслідок пакту Молотова-Ріббентропа Бессарабія увійшла до складу УРСР, а з її південної частини була утворена Ізмаїльська область. Однак за період радянсько-німецької війни, під час якої ця територія повернулася до складу Королівства Румунія, всі радянські інститути та загалом наслідки радянських змін були ліквідовані. Саме тому нижньою хронологічною межею обрано 26 серпня 1944 р., коли внаслідок Ясько-Кишинівської наступальної операції Бессарабія знову увійшла до складу СРСР, була відновлена Ізмаїльська область й почалася її друга радянзація. Крім того, особливості другої радянзації визначаються специфікою пізнього сталінізму як окремого етапу радянського політичного режиму. Деякі аспекти радянзації були завершені неодноразово, наприклад, проведення виборів у 1946–1947 рр. як частина легітимізації радянської влади, розбудова мережі партійних структур в 1948 р., або суцільна колективізація в 1949 р. Проте розбудова радянського ладу відбувалася й надалі, адже здійснювалася модернізація краю, створювалася мережа культурно-освітніх закладів, продовжувалися репресії проти релігійних груп тощо. Верхньою хронологічною межею роботи можна вважати 15 лютого 1954 р., коли Ізмаїльську область було ліквідовано та приєднано до Одеської.

Територіальні межі дослідження включають міста колишньої Ізмаїльської області, а саме: Ізмаїл, Білгород-Дністровський, Кілію, Вилкове, Рені та Болград. Населені пункти Сарата, Тарутине й Арциз, які на сьогодні мають статус міст, у той період були селами, тому їхнє населення не є об'єктом вивчення. У сучасній науковій літературі для назви території колишньої

Ізмаїльської області застосовується термін «Південна Бессарабія», адже Ізмаїльська область була утворена з Аккерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабської губернії, тобто з її південної частина.

Принципи та методи дослідження. Відштовхуючись від предмета уваги, у центрі якого є міське населення Ізмаїльської області, ми застосували культурно-антропологічний підхід. Таким чином, вивчається не лише процес насадження радянського ладу в містах, але і пристосування населення до цих змін. Методологічною основою дисертації є принципи історизму, об'єктивності, ціннісного підходу, всебічності та системності. Завдання дисертаційної роботи реалізовані завдяки використанню низки дослідницьких методів. Застосовані загальнонаукові (критичного аналізу, синтезу, індуктивний і дедуктивний), спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний та діахронічного аналізу) методи, а також конкретно-історичні методи (для вивчення часткових аспектів дисертації, що визначалися методиками (техніками) роботи з джерелами та літературою).

Наукова новизна дисертаційного дослідження зумовлена постановкою і розробкою проблеми, яку досі не було обрано як предмет комплексного наукового студіювання у вітчизняній та закордонній історіографії.

У дослідженні *вперше*:

- комплексно вивчено радянізацію міст краю на основі сучасних методологічних підходів;
- розкрито хід розбудови радянської адміністративно-командної системи в області в повоєнний період;
- висвітлено радянські репресії в містах Ізмаїльської області, зокрема щодо «членів сімей зрадників батьківщини» та релігійних громад п'ятидесятників, баптистів і старообрядців;
- проаналізовано динаміку демографічних змін у міському населенні області, зокрема показано вплив голоду 1946–1947 рр. на динаміку природного руху міського населення;

- вивчено спротив радянській політиці в містах області, особливу увагу приділено протидії мобілізаціям та антирадянським настроям;
- охарактеризовано радянську політику антисемітизму в Ізмаїльській області.

Набули подальшого розвитку дослідження:

- економічної політики радянської влади в Ізмаїльській області, зокрема системи оподаткування, розподілу пільг і приватного підприємництва;
- промислового розвитку міст Ізмаїльської області;
- стану міських помешкань у повоєнний період, процесу вирішення житлової проблеми в Ізмаїльській області;
- повсякдення, дозвілля містян та його структури;
- антирелігійного спротиву п'ятидесятників, старообрядців і баптистів.

Уточнено:

- специфіку культурного життя в містах Ізмаїльської області;
- особливості репресій у містах, зокрема, щодо колгоспників;
- процес формування радянського символічного міського простору;
- специфіку соціальної структури міського населення.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що фактографічний матеріал і висновки можуть бути використані під час написання узагальнюючих праць з історії Південної Бессарабії, монографічних досліджень, присвячених міському населенню, а також краєзнавчих збірників. Результати роботи можуть знайти застосування в позашкільній роботі, у діяльності історичних та краєзнавчих гуртків, підготовці спецкурсів у ЗВО, тематичних виставок у музеях Одеської області, під час проведення національно-патріотичних заходів, у просвітницькій роботі та для розвитку історичного туризму. Їх також можливо залучити до формування інформаційної політики в сучасній Україні.

Апробація результатів дослідження. Основні результати та зміст дисертації обговорювалися в ході наукового семінару на кафедрі новітньої історії України Запорізького національного університету. Положення і

результати дисертаційного дослідження знайшли відображення в доповідях на таких наукових і науково-практичних конференціях, як-от: міжнародна наукова конференція «The Danube – Axis of European Identity» (Галац, Румунія, 2018 р.); міжнародна конференція «Дні науки – 2019: Історія» (Київ, 2019 р.); регіональна конференція «Благодійність у сучасному світі: витoki, проблеми, перспективи» (Ізмаїл, 2020 р.); міжнародна конференція «Каразінські читання (історичні науки)» (Харків, 2021 р.); міжнародна конференція «VII Дунайські наукові читання. Локальні ідентичності українського пограниччя: практики, взаємовпливи, шляхи інтеграції» (Ізмаїл, 2021 р.); міжнародна конференція «Буджацький фронтир у дзеркалі сучасної гуманітаристики» (Ізмаїл, 2021 р.); міжнародна наукова конференція «History, Spirituality, Culture. Dialogue and Interactivity» (Галац, Румунія, 2021 р.).

Публікації. Основні результати дослідження знайшли відображення у 12-ти публікаціях, з яких 6 – у фахових виданнях України, 1 – у закордонному виданні, 5 – у збірниках праць за результатами конференцій.

Структура й обсяг дисертації. Робота складається з анотацій українською та англійською мовами, переліку умовних скорочень, вступу, 4-х розділів, які поділяються на 14 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Загальний обсяг роботи становить 348 сторінок, основного тексту – 231 сторінок, список літератури – 425 позицій.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Теоретико-методологічні підходи до вивчення радянізації

Важко точно сказати, коли почав уживатися термін «радянізація», проте зрозуміло, що він виник невдовзі після розпаду Російської імперії та захоплення влади більшовиками в 1917 р. [400, с. 30–31]. У цей період він використовувався ними для опису контрольованих партією та державою політичних, соціальних, культурних і психологічних змін, які відбувалися із суспільством радянізованих територій. До 1930-х рр. радянізація в СРСР розумілася як винятково позитивний процес, який включав вплив на населення нової території разом із мобілізацією її ресурсів для підтримки радянізації як довгострокового процесу [423, с. 354]. З іншого боку, О. Квашонкін, аналізуючи телеграми радянських, партійних та військових діячів, дійшов висновку, що цей термін застосовувався також і в значенні встановлення радянської влади й підпорядкування нових територій Москві [301, с. 190–191].

Наукове вивчення радянізації почалося в післявоєнний період. За Е. А. Різом, в 1940-х і 1950-х рр. цей термін став широко використовуватися в зневажливому сенсі критиками встановлення радянської влади над Східною Європою. Дослідник зауважує, що згодом «радянізація» вийшла з ужитку, як у СРСР так і на Заході. З 1989 р. застосування терміну було відновлено західноєвропейськими, східноєвропейськими та українськими вченими [418, с. 15].

Поняття «радянізація» тісно пов'язане з іншими термінами, які називають зміни в процесі розбудови радянської моделі держави та суспільства. До споріднених термінів належать «більшовизація», «впровадження радянського тоталітаризму в Східній Європі», «встановлення підконтрольного комуністам уряду», «комунізація», «комуністичне поглинання», «марксизація», «сателітизація», «сталінізація», «сталінський

план», «совєтизація» тощо. Необхідно чітко окреслити межі таких термінів, як «більшовизація», «номенклатуризація», «комунізація» та «совєтизація». «Більшовизація» іноді сприймається сучасними українськими та російськими вченими як синонім «радянзації». «Більшовизація» етимологічно пов'язана з назвою «більшовики» – членами ліворадикального (ленінського) крила РСДРП – більшовиками. Тому цей термін описує, імовірно, посилення ролі більшовицької партії, наприклад, «більшовизація рад». З формальної точки зору, ради депутатів трудящих були вищим органом влади в СРСР, хоча більшовицька партія займала в них керівні позиції. Тому радянська організація означає встановлення влади рад та відповідного політичного й соціально-економічного устрою, тоді як більшовизація – це процес посилення позицій власне партії більшовиків. Е. А. Різ визначає «більшовизацію» як розроблення специфічних організаційних принципів, особливо тих, які втілювала партія в умовах демократичного централізму [418, с. 19]. Радянський лад як диктатуру класу номенклатури сприймає М. Восленський, адже, на думку дослідника, номенклатура володіла всіма засобами виробництва й повністю підпорядковувала країну своїм потребам; відповідно встановлення та розбудова радянського ладу було нічим іншим, як підпорядкуванням всіх сфер суспільства потребам та цілям цього «нового класу», або «номенклатуризацією» [256, с. 384]. М. Восленський таким чином визначає поняття «ради»: «ради – це всього лише найбільш проста та логічна, а тому стихійно виникаюча форма самоврядування в усіх випадках, коли державна влада раптово зникає» [256, с. 384]. Термін «комунізація» також широко використовується як синонім «радянзації», але його можна розуміти, з одного боку, як невдалу політичну традицію та набір стратегій, а з іншого – як виниклу емансипаційну теорію, як філософську ідею та ідеал боротьби за рівність та проти будь-якої форми пригноблення [419, с. 9]. Із цієї точки зору, процес комунізації раннього Радянського Союзу розуміється як процес емансипації раніше пригноблених груп, – надання жінкам виборчого права, ліквідація станових привілеїв та обмежень, розширення прав національних

меншин, тобто «комунізація» буде означати вивчення певних аспектів реалізації комуністичної ідеї в СРСР як формального, так і фактичного. Як зазначає Е. А. Різ, комунізм завжди був ідеологічним проєктом, окремі пункти якого або змінювалися, або відкидалися із часом. Водночас радянська система складалася з конкретних інститутів та практик, які були створені наприкінці 1920-х рр. і проіснували до 1985 р., хоча й із певними змінами відповідно до нових викликів часу [418, с. 19]. Ідентичним до терміну «радянська» є «совєтизація». Російське слово «совет» не перекладається в англійській літературі, а просто транслітерується у вигляді «soviet»: «Soviet Union», «Supreme Soviet», водночас назва уряду СРСР перекладається – «The Council of Ministers». Однак «совет» було перекладено українською мовою як слово «рада», що, зокрема, закріпилося й у назві держави – УРСР, в інших правових документах, а також як традиційно вживаний термін в історичній науці. Отже, «радянська» та «совєтизація» є синонімами, однак, з огляду на назву держави – УРСР, а також назву місцевих державних органів – міські ради, райони ради, обласні ради та Верховна Рада, – ми використовуємо термін «радянська».

Ключовим у дослідженні змін, які відбулися з міським населенням в умовах радянської, є визначення методологічного підходу, адже від підходу до радянської залежить і розуміння її природи та наслідків. Із часом, з огляду на логіку розвитку історичної науки, змінювалися підходи до вивчення Радянського Союзу та, відповідно, радянської. Зазначимо, що «чистих», «кристалізованих» підходів не буває, усі вони так чи інакше перетинаються, розрізняються лише акценти. Наприклад, за часів панування тоталітарної школи був реалізований Гарвардський проєкт. За словами В. Дроздова, його матеріали становлять неабияку цінність для вітчизняної історичної науки, особливо в контексті вивчення повсякденної історії радянських громадян у довоєнний період, а також під час Другої світової війни [273, с. 114]. Н. Лаас до головних наукових концепцій щодо Радянського Союзу відносить тоталітаристську, ревізіоністську, транзитологію, постколоніальну теорію, імперську перспективу та культурні студії СРСР [312, с. 16].

Друга парадигма – ревізіонізм – сформувалася в середині 1960-х – середині 1980-х рр. Головними його представниками були Е. Актон, Е. Кар, С. Коен, М. Левін, А. Рабінович, Р. Суні, Ш. Фітцпатрик та інші. За Ш. Фітцпатрик, ревізіоністи припускали, що суспільство мало бути чимось більшим, ніж простим об'єктом контролю, і вони сумнівалися, що радянська політична система є повністю монолітною. Ревізіоністів не цікавила ідеологія, і вони були схильні розглядати офіційні ідеологічні заяви просто як маску для того, що відбувалося насправді. Припускаючи, що лише терор не може змусити до конформізму й забезпечити виживання режиму (особливо під час Другої світової війни), вони шукали витoki його соціальної підтримки знизу [407, с. 81]. З позиції ревізіоністів, радянська Південної Бессарабії не буде сприйматися як безальтернативний процес тоталітаризації суспільства. Радянське керівництво постає вже не монолітною умовною «радянською владою», а сукупністю різних груп: керівництво обкому, військових та пароплавства. Населення також не буде сприйматися як пасивна маса: заможні селяни, дрібні підприємці, радянські спеціалісти, духовництво різним чином реагували та пристосувалися до нового ладу. Процес розбудови радянського ладу дійсно йшов у визначеному центральною владою напрямі, але його сутність буде полягати в складній взаємодії між відісланими до області керівними кадрами, спеціалістами, розміщеними в області військовими й місцевим населенням, в еволюції відносин соціальних, національних, релігійних, гендерних та вікових груп, тобто в аналізі соціуму як складної системи.

Дж. Бреслауер проаналізував відмінності між школами «тоталітаризму» та «ревізіонізму». Старіша тоталітарна школа 1950-х рр. спирається на аналіз «згори вниз», зосереджуючись на «генетичному коді» радянської ідеологічної системи та політиці монолітного партійного керівництва. Інша школа постулює свої дослідження знизу вгору, зосереджуючись на суспільстві, розширюючи фактичні знання про взаємодію між політикою, економікою та суспільством. Дж. Бреслауер зазначає, що для тоталітарної школи розпад

Радянського Союзу був доказом неможливості його реформування, тоді як ревізіоністи зосередилися на еволюційному розвитку радянської системи та серйозно сприймали вибір різних агентів і наслідки цього вибору [403, с. 5].

Л. Гриневич дослідила сучасні наукові підходи до визначення СРСР як імперії та статусу в ній України. За словами вченої, О. Мотиль у праці «Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження» обґрунтував тезу про те, що ядром СРСР були Європейська частина Росії загалом і район навколо осі Москва-Ленінград зокрема, тоді як периферія складалася з неросійських районів РРФСР, 14 неросійських республік і республік Центрально-Східної Європи. УРСР у цьому випадку була периферійною колонією. А. Вишневський визначає СРСР як колоніальну імперію зі східнослов'янською метрополією в складі трьох східнослов'янських республік. Головною «колонією» та ресурсною базою стало село, причому, насамперед, східнослов'янське. О. Еткінд стверджує, що СРСР був постколоніальною імперією, а її розпад 1991 р. означав деколонізацію 15 націй, включно з російською. Росія фактично колонізувала свій народ, здійснивши внутрішню, вторинну колонізацію власної території. Радянізація в цьому випадку стає вивченням відносин гегемонії, асиметрії та імперського панування, а саме: асиметрії в розподілі ресурсів, людського капіталу, фінансів та товарів; формування потрібної та вигідної для центру економіки; нав'язування із центру відповідного бачення історії та минулого краю; асиметрії в розподілі владних повноважень між центром та периферією, мовної політики [265, с. 200–201].

Ще одним сучасним підходом осмислення СРСР та радянізації є теорія модернізації або теорія наздоганяючої модернізації. В рамках цієї концепції працюють такі дослідники, як П. Гатрелл, М. Кангаспура, Д. Лейн, Р. В. Девіс, М. Б. Таугер [415], Марк Дж. Філд [422], Філіп Хансон [411] та інші. За словами В. Меньківського, виникнення теорії модернізації було пов'язано з процесами, що відбувалися в державах третього світу. Антиколоніальний рух призвів до появи цілої низки нових держав, які зіткнулися з проблемами

економічної відсталості, вкрай низьким життєвим рівнем населення та слабкістю політичних інститутів. Історія СРСР розумілася в рамках модернізації економічно «відсталого» суспільства; цей процес почався в ХІХ ст. та був продовжений більшовиками [334, с. 236]. До представників цього напрямку належить, наприклад, російський демограф А. Вишневський, який розглядає період СРСР як процес модернізації російського суспільства, причому ця модернізація почалася ще до утворення СРСР та не завершилася з його розпадом. Своєрідна «консервативна модернізація», або «наздоганяючий розвиток» дав змогу СРСР сприйняти та розвинути багато інструментальних досягнень західних суспільств (сучасні технології, зовнішні форми життя, науку, освіту тощо), але не зміг створити адекватних соціальних механізмів їхнього саморозвитку (ринкової економіки, сучасної соціальної структури, сучасних інститутів громадянського суспільства, політичної демократії тощо). Відповідно до поглядів А. Вишневського, найбільш відчутними маркерами радянської модернізації були: перехід від аграрної до індустріальної економіки, тобто індустріалізація краю; урбанізація та розширення міського способу життя; демографічний перехід, тобто зниження смертності й народжуваності, зростання тривалості життя; стрімке зростання рівня освіти та подолання неписьменності; а також поява нових каналів вертикальної соціальної мобільності [254, с. 418]. Критикує теорію наздоганяючої модернізації український історик Д. Архірейський, який вказує, що «Ця концепція до певної межі об'єктивна, адже не приховує самого факту відставання Росії від передових економік. Але водночас вона не здатна спрогнозувати, чи має шанс наздоганяюча модернізація перетворитися на таку, що нарешті щось наздогнала. Концепція же ненормативної модернізації фактично пояснює всі вразливі місця радянської економіки ... нерозривно пов'язаної із соціальними структурами, політичною системою, правовими засадами СРСР» [235, с. 255]. Концепція наздоганяючої модернізації не повністю пояснює процес радянської Південної Бессарабії, адже за деякими показниками стан його населення навіть погіршився, наприклад, у сільському

господарстві, дотриманні політичних та цивільних прав, дотриманні релігійних прав, поширенні голоду 1946–1947 рр. тощо; крім цього, модернізація відбувалася б і без радянзації.

Як зазначає Н. Лаас, культурна парадигма вважається провідною в сучасній історіографії вивчення радянського суспільства. Прихильники такого підходу схильні трактувати СРСР як особливу культуру чи цивілізацію з характерними для неї соціокультурними феноменами. Звідси увага до проблем менталітету та уявлень звичайних радянських громадян, ритуалів, святкувань і церемоній, народної та етнічної культури, конструювання суспільних символів, повсякденного життя, соціокультурних ідентичностей, ідеології тощо [312, с. 19]. До представників цього напрямку відноситься, наприклад, канадський історик українського походження С. Скульчик. В монографії «Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві» він дослідив радянську модель історичної пам'яті. Науковець аналізує обмеженість, іноді – неефективність державного контролю над культурою, і показує роль української інтелігенції у творенні радянської моделі історичної пам'яті та можливість «прочитати» ідеологічно витримані твори в українському патріотичному дусі [280]. Якщо тоталітарний підхід розглядає радянзацію як процес «розростання» держави, охоплення нею суспільства та приватної ініціативи, ревізійністський підхід – як взаємодію між державою, партією та суспільством у напрямі радянзації нових територій, модернізаційний підхід – як пришвидшену вестернізацію суспільства, то культурні студії сконцентровані на вивченні історичної пам'яті, формуванні нового менталітету, нових ідеалів, цінностей, уявлень, радянських традицій, символів тощо.

Отже, аналізуючи представлені підходи, ми можемо виділити п'ять головних напрямів студіювання радянзації: тоталітарний, ревізійністський, постколоніальні студії, наздоганяючої модернізації та культурно-антропологічний. Кожен із цих підходів розкриває різні боки розбудови радянського ладу, проте жодний із них не є вичерпним. Наприклад,

тоталітарний лад у повному обсязі так і не було розбудовано в Ізмаїльській області, адже були колгоспні ринки із порівняно вільними цінами – залишок ринкових відносин, а також священики, які, за Н. Шліхтою, залишалися «аномальним» класом упродовж усього радянського періоду [391, с. 100]. Ревізіоністський підхід, сконцентрувавшись в основному на взаємодії між суспільством, владою та простими громадянами, не приділив достатньої уваги культурним феноменам, що відбувалися в СРСР. Теорія наздоганяючої модернізації, наголошуючи на важливості вивчення переходу від традиційного до сучасного суспільства, орієнтує науковця на уявлення, що є певний правильний та єдино вірний шлях розвитку – ринкова економіка й демократична система. Новітній культурно-антропологічний підхід розширює тему дослідження, апелюючи до вивчення духовних сфер суспільства, тобто соціально-психологічних явищ: ідеалів, цінностей, традицій, історичної пам'яті населення тощо.

Обговорюючи семіотичне наповнення терміну «радянізація», учені зазначають, що в рамках проведеної радянізації на нових територіях СРСР у повоєнний період вирішальною є ідея про те, що щось «радянське» можна просто експортувати з одного суспільства й помістити в інше. Це поняття передбачає, що «суб'єкт-експортер», використовуючи набір принципово ідентичних інструментів радянізації, може скрізь досягти однакових результатів. Інші терміни, такі як «радянізувати» та «бути радянізованим», проводять чітку межу між об'єктом та суб'єктом впливу. Однак дослідники ставлять під сумнів таку «жорстку» схему: її риси могли змінюватися в різних умовах та залучати різні групи людей [423]. До того ж самі люди могли сприйняти або не сприйняти радянізацію, бути позитивно або негативно налаштованими. Так, радянізація мала зовнішній та внутрішній боки: з одного боку, на нові території «експортувався» радянський лад, а з іншого, – місцеве населення або сприймало нові порядки, або здійснювало опір радянізації. Ян Томаш Гросс, досліджуючи процес радянізації колишніх польських територій, приєднаних до СРСР в 1939 р., використовує термін «революція з-

за кордону» (revolution from abroad). Науковець обговорює ідею, що радянський лад можливо «експортувати» на нові території. Я. Т. Гросс вивчає роль репресій та депортацій у зміцненні режиму: масові арешти, переповненість в'язниць, умови утримання, допити посеред ночі, застосування тортур, випадки смертності та страти; значну увагу приділено також депортаціям та виселенням. Крім державного насильства, важливу роль у радянзації цих територій грали також вибори, створення системи соціалізації молоді та механізми соціального контролю за населенням. Таким чином, Я. Т. Гросс досліджує можливість експорту радянзації – насамперед встановлення радянського порядку насильницьким шляхом, а потім – способи стабілізації режиму [410].

Досліджуючи радянізацію, не можна сприймати її лише як насильницьке нав'язування жителям нової («тоталітарної») моделі суспільства і водночас уявляти, що населення в кращому випадку або чинило опір, або просто залишалося пасивним. М. Рольф в книзі «Радянські масові свята» використовує термін «внутрішня радянізація», тобто процес внутрішньої прогресуючої адаптації регіонів до керівної ролі стандартної радянської культури протягом тривалого періоду. Те, що виникло в результаті, і не тільки у сфері святкової культури, являло собою не суто радянську монокультуру, а радше радянізований регіоналізм [316, с. 116].

Процес розбудови радянського ладу загалом не був одноманітним і залежав від часу, місцевих особливостей, геополітичної ситуації та суттєво відрізнявся на різних територіях. Вивчивши хід радянзації різних територій, Ф. Аккерман і С. Урбанський поділили радянізацію на три фази, які певною мірою перетинаються в часі та просторі. На першому етапі Москва виробила нову багат шарову модель політичного та економічного панування в межах Радянського Союзу [423, с. 355]. Цей етап був достатньо тривалим, а радянська модель у цей час пройшла через декілька етапів розвитку: воєнний комунізм, НЕП, командно-адміністративна економіка; радянська система еволюціонувала й змінювала своє ставлення до етнічних та соціальних груп,

до жінок, модифікувала свою культурну політику тощо. Ця політика була пов'язана з приписування ідентичностей різним групам і соціальним класам [418, с. 18]. Другий етап почався в 1939–1940 рр., продовжився в 1944 р. і відбувався на територіях, які були в цей період приєднані до Радянського Союзу [423]. Виділяючи конкретні особливості післявоєнної другої фази радянзації, Й. Обертрайс пише, що «після війни радянзацію, здається, проводили більш рутинно та з меншими обхідними шляхами, ніж у міжвоєнний період» [416, с. 466]. Характеризуючи радянзацію Західної України, Закарпаття та Буковини, українські історики використовують термін «прискорена радянзація», відзначаючи форсовані темпи розбудови радянського ладу на цій території – швидкість розбудови партійних структур, індустріалізації та інших змін [356, с. 94-102.; 336, с. 159-161; 255]. Третя фаза радянзації, що відбулася за межами Радянського Союзу в східній, південно-східній і центральній Європі після 1945 р., включала впровадження моделей, розроблених під час першої та другої фаз. Але водночас до процесу радянзації вносилися корективи відповідно до різних обставин, що впливали на кожну нову державу-сателіт. Москва реструктурувала їхні економіки, змінила їхнє законодавство та визначила склад їхніх урядів, але ніколи не здійснювала повного контролю, надаючи місцевим лідерам більше важелів впливу за столом переговорів. Мешканці Чехословаччини, Угорщини та Болгарії розплачувалися своєю валютою, навчалися за власною національною шкільною програмою та дивилися свої телеканали [423, с. 356]. Отже, дослідники виокремлюють три якісно різні фази радянзації: довоєнну, воєнну та післявоєнну.

З іншого боку, історик М. Восленський, обговорюючи процес радянзації країн радянського блоку в Європі, виділяє дві фази: фінляндизація, коли зберігається парламентська демократія з опозиційними партіями, відносно вільною пресою та з приватними підприємницьким господарством, а потім – остаточну радянзацію та перетворення цих країн в країни реального

соціалізму [256, с. 502]. Отже, дослідник вважає, що радянізація може бути повною та не повною.

Ф. Аккерман і С. Урбанський виділяють 5 складових радянізації. По-перше, встановлення радянської влади шляхом впровадження радянських інститутів, законів і практик на нових територіях. Одразу після окупації території переходили під спеціальне управління військового уряду, зазвичай доповненого цивільною адміністрацією. Після перехідного періоду Москвою створювалися постійні органи партійно-державного управління. По-друге, відновлення, націоналізація та інтеграція місцевої економіки в радянську командну систему. Нові території були інтегровані в загальну радянську економічну структуру через товарні та виробничі ланцюжки, що відповідали ресурсам, послугам та товарам регіону. По-третє, масове поширення державного насильства – включно з депортаціями, масовими вбивствами та примусовим обміном населенням. По-четверте, радянізація соціальної і культурної сфер для популяризації соціалістичних цінностей, виховання радянського патріотизму та викорінення традиційних думок і практик. Крім чітких структурних змін, таких як загальна секуляризація та встановлення централізованої радянської освітньої системи, особливо важливим для виховання лояльності на територіях було прийняття радянських історичних наративів і радянського бачення майбутнього. Переписування минулого і створення міфів були поширеними стратегіями осмислення історії та майбутнього. Ці нові наративи представляли більшість нових територій як російські землі з незапам'ятних часів, тепер справедливо повернуті на історичну батьківщину. Іноземне минуле або замовчувалося, або було репрезентоване як темний і відсталий вік гноблення. По-п'яте, зміна візуального та мовного оточення. Створення виразно «радянського» простору було невід'ємною частиною процесів радянізації. Для влади на нових радянських периферіях важливо було дістати контроль над публічними дискурсами про дорадянське минуле, повоєнне сьогодення та радянську місію побудови майбутнього [423].

Серед факторів, які вплинули на місцеві темпи та особливості радянської, були віддаленість від Москви, кліматичні умови та геополітичне положення території. Інший чинник був пов'язаний з особливою роллю, яку відігравали етнічність та мова в Радянському Союзі. Крім того, важливим було питання про те, чи була в минулому радянська територія частиною Російської імперії до Першої світової війни. По-перше, використання російської як імперської мови в минулому мало значення для радянської мовної політики після 1945 р. По-друге, це вплинуло на знання та уяву про нові периферійні території всередині радянського центру. По-третє, це формувало спогади про Російську Імперію та певні очікування від нової влади [423, с. 55].

Значний внесок у вивчення Радянського Союзу та процесу радянської внесли дисиденти. До 1991 р. доступ до радянських архівів був вкрай обмеженим, тому велике значення мали свідчення людей, які самі певний час мешкали в СРСР. До його основних представників належать Ю. Бадзьо, О. Зинов'єв, П. Вайль, О. Геніс, М. Геллер та інші. Проаналізував дисидентський дискурс Ю. Каганов, який зазначає, що Ю. Бадзьо вивчав національну політику радянської влади, офіційну версію історії України, політичні реалії «розвиненого соціалізму». Окрему увагу дослідник звертає на становище людини в умовах УРСР. П. Вайль та О. Геніс опублікували спільну книгу про світогляд жителів СРСР. Головною темою наукових пошуків історика та письменника М. Геллера стала історія радянської системи, її вплив на літературу та особистість [300, с. 16–18]. Радянський дисидент М. Восленський розкрив роль та місце номенклатури в радянському суспільстві. Дослідник відвів номенклатурі центральне місце в радянській державі: «Вся економіка Радянського Союзу є ... одним підприємством і належить одному власнику – класу номенклатура. Цей клас повністю розпоряджається своїм підприємством, а точніше – гігантським синдикатом, яким є радянська економіка» [256, с. 112]. Радянський письменник та дисидент А. Синявський у своїх творах висвітлював реалії повсякденного життя в СРСР. У

статті «Що таке соціалістичний реалізм?» він розкритикував заідеологізованість радянської літератури. Творчість А. Синявського також присвячена критиці політики державного антисемітизму в СРСР.

Українська історіографія на сучасному етапі переживає процес інтенсивного оновлення свого методологічного інструментарію, унаслідок чого розширюється тематика досліджень, з'являється нове розуміння начебто вивчених проблем, ставляться та по-новому висвітлюються оригінальні наукові завдання [311, с. 73]. З'явилася низка фундаментальних праць, у яких із нових методологічних позицій вивчаються анексовані у 1941–1945 рр. території. Я. Грицак, обговорюючи проблеми повоєнної розбудови радянського ладу в Західній Україні, зазначає, що основним засобом радянзації були терор і насильство, а саме заслання в Сибір близько 300 тис. осіб та ліквідація Української греко-католицької церкви. Водночас позитивним наслідком радянзації Західної України стала індустріалізація цього краю, що призвело до зростання випуску валової продукції та відкриття нових галузей виробництва. Розвиток промисловості спричинив те, що західноукраїнські селяни отримали шанс на працю на промисловому виробництві, й у перші повоєнні десятиліття розпочався їх масовий відхід у міста. Але одночасно фахові працівники й техніки засилялись із Росії і зі Сходу України, що вело до часткової русифікації західноукраїнських міст [266, с. 200]. С. Кульчицький досліджуючи процес прискореної радянзації західноукраїнських земель, особливу увагу приділив боротьбі ОУН-УПА проти більшовицьких змін та придушенні Української греко-католицької церкви. На перших етапах радянзація Західної України супроводжувалася певними позитивними зрушеннями, такими, як подолання малоземелля та ліквідація безробіття, однак у подальшому політика влади щодо селянства змінилася і почалася насильницька колективізація та масові депортації. Історик акцентує увагу на тому, що в західних областях України радянзація супроводжувалася масовими репресіями та здійснювалася значною мірою тими людьми, яких Кремль посилав із території східних областей УРСР [310].

Ю. Каганов у монографії «Конструювання “радянської людини” (1953–1991): українська версія» дослідив складові системи виховання радянських цінностей: освіта, засоби масової інформації та масова культура, а також опір ідеологічній та культурній уніфікації суспільства, зокрема з боку молоді. На відміну від інших праць, головна увага була приділена «м’яким» засобам радянзації що посилює важливість праці [300]. В. Даниленко зазначає, що основним засобом радянзації Західної України були терор і насильство. Адміністративно-силові методи, відшліфовані на східних теренах країни, використовувалися на повну потужність, без збоїв і з великою жорстокістю. Протягом 1946–1949 рр. із Західної України було депортовано в Сибір біля 300 тис. осіб – здебільшого сім’ї тих, хто воював в Українській повстанській армії або співпрацював с німцями. Однак разом із тим, вагому увагу дослідник приділив вивченню ідеології 300-річного «возз’єднання» України та Росії, розкриваючи таким чином не лише практики державного терору, але й формування необхідної владі уявлення минулого та бачення майбутнього [376, с. 398].

До фундаментальних праць, які вивчають історію окремих регіонів, відносяться роботи В. Міщанина, Р. Попп, Г. Стародубець та інших. Монографія В. Міщанина «Радянизація Закарпаття 1944–1950 рр.» безпосередньо розкриває процес розбудови радянської влади в Закарпатті. Дослідник є прибічником методології, що поєднує цивілізаційний та стадіальний підходи під час вивчення радянзації регіону в конкретних часових та просторових рамках. Автор виділяє два етапи радянзації: превентивний, періоду Народної Ради Закарпатської України (1944–1945 рр.), і тотальний, в умовах Закарпатської області (1946–1950 рр.). В. Міщанин вказує на головні чинники в становленні й утвердженні радянської влади: кадрову політику, агітаційно-пропагандистські заходи, цензуру, репресії, характеризує радянські соціально-економічні перетворення (націоналізація, індустріалізація, земельна реформа та колективізація), культурні та освітні зміни (творення масової культури, контроль над творчою інтелігенцією,

ідеологізація), специфіку державно-церковних відносин. Крім того, науковець застосував культурно-антропологічний підхід, висвітливши спротив радянської та нашої місцевого населення, зокрема, за допомогою використання усних історичних джерел [338]. О. Гуменюк комплексно розкрила передумови приєднання Західної України до СРСР, методи радянської регіону, політику більшовиків в економічній, культурній та соціальній сферах, реакцію населення на ці зміни. Одразу після встановлення радянської влади в західноукраїнських землях були ліквідовані всі незалежні політичні партії й громадські організації та встановлена монопольна влада більшовиків. Швидкими темпами відбулося одержавлення економіки, тобто націоналізація підприємств та створення промислових артілей. Разом з тим збільшилися обсяги виробництва, було ліквідоване безробіття й розширено місцеві робітничі лави. Кардинальні зміни здійснилися в сільському господарстві, спочатку вони включали перерозподіл землі, але потім почалася колективізація краю. Дослідниця зазначає, що радянська супроводжувалася широкомасштабними репресіями, розстрілами, порушеннями законів і прав людини [268]. У дисертації О. Докаш був розглянутий процес політико-культурної трансформації західних областей України під час утвердження ідеології радянського тоталітаризму (1930 – 1950-ті роки). Процес радянської був спрямований на нівелювання національно-політичного колориту регіону, насадження уніфікованих стандартів політичної поведінки та акцентуалізації на асиміляторській національній політиці попередніх авторитарних політичних режимів [271]. Дисертація Г. Стародубець присвячена вивченню українського повстанського запілля як елементу національного руху Опору та історії повстанського запілля впродовж другої половини 1943 – початку 1946 років. Дослідниця охарактеризувала основні сфери діяльності повстанського запілля, а саме господарську, військово-мобілізаційну, медико-санітарну та агітаційно-пропагандистську. Радянська Західної України відбувалася в умовах жорсткого протистояння більшовицької влади з УПА, тому особливий науковий інтерес становлять методи радянської та подолання спротиву

повстанців: засобам руйнування економічної основи українського села, агітаційно-пропагандистській діяльності більшовиків та актам терору проти цивільного населення [369].

Українські вчені активно розробляють проблеми радянізації окремих регіонів, визначаючи місцеві особливості, спільне та відмінне в радянізації цих територій. Головний акцент українські історики при дослідженні радянізації Закарпаття, Південної Буковини та Західної України зробили на темах, які в радянські часи було заборонено вивчати: репресії, депортації, примусові міграції, ліквідація Української греко-католицької церкви, мовне питання, особлива увага була приділена боротьбі ОУН-УПА проти радянської влади. Історик Ю. Сайфуліна комплексно дослідила радянізацію Північної Буковини, тобто її інкорпорацію до складу УРСР та СРСР, встановлення і розбудову радянського державного режиму, утворення нового державного територіального статусу [364]. Значний вклад у вивчення репресивної політики радянської влади та депортацій у Північній Буковині внесла І. Мусієнко [339, 340]. С. Болдижар проаналізував політико-правові та соціально-економічні передумови, що сприяли утворенню Закарпатської України на заключному етапі Другої світової війни. Зокрема дослідником були розкриті особливості утворення та повноваження державно-управлінських органів, організацію судової влади, порядок і принципи здійснення правосуддя, нормативно-правові акти місцевих органів влади [244]. Комплексний історико-правовий аналіз процесу становлення та розвитку радянського державного режиму в Закарпатті в період 1944–1950 рр. здійснив Д. Пеца [348]. Вивченням радянської політики пам'яті в Закарпатті займається український історик П. Леньо. Предметом уваги історика стали символічний простір, свята, культ Й. Сталіна, преса як засіб формування ідентичності тощо [315, 316, 317, 318]. Л. Кравчук здійснив аналіз трансформаційних процесів, які відбулися на території Тернопільщини впродовж вересня 1939 – червня 1941 рр. Дослідник встановив, що, процес радянізації мав три етапи: з 17 вересня по 10 грудня 1939 р. – формування тимчасових органів влади під

контролем політуправлінь Червоної армії; з 10 грудня 1939 по 3 лютого 1940 р. – перехід функцій від тимчасових управлінь до створених органів радянської влади на місцях; третій – лютий 1940 – червень 1941 рр. – розбудова партійних, радянських, правоохоронних, силових, господарських структур управління. С. Кондратюк розкрила особливості становлення радянського ладу в Західній Україні у 1939–1941 рр. з історико-правової точки зору [305]. Л. Бакутіна проаналізувала нормативно-правові акти щодо організації та особливостей порядку здійснення судочинства трибуналами військ НКВС на території України в умовах війни (1941–1944 рр.) [238].

Велика кількість праць присвячена студіюванню репресій у радянський період. Репресивну політику влади, засоби й механізми більшовицького терору в період Розстріляного відродження та боротьби за самостійність України дослідив С. Білокінь [242]. Заслугує на увагу праця Б. Яроша «Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття. Історико-політичний аспект». Автор простежив етапи здійснення депортацій у Західній Україні та їхні механізми, та у зв'язку із цим – вплив політики масових виселень на процеси радянзації цього регіону [397]. Й. Надольський здійснив дослідження депортаційної політики сталінського тоталітарного режиму, що реалізувалася в західних областях України в 1939–1953 рр. [241]. А. Трухан у дисертації розкрив особливості діяльності прокуратури в західних областях УРСР у повоєнний період, зокрема, місце прокуратури в проведенні загальнодержавних кампаній, взаємодію прокуратури з іншими силовими структурами та армією, боротьбу прокуратури зі злочинністю та порушенням трудової дисципліни, а також її кадрові проблеми [375].

Вивчаючи специфіку другої радянзації Ізмаїльської області, зазначимо, що вона відбувалася в конкретний історичний період – пізній, або високий сталінізм (1944–1953 рр.), отже, особливості другої радянзації Ізмаїльської області багато в чому будуть визначатися цим періодом. По-перше, суспільство часів пізнього сталінізму – це повоєнне суспільство, війна була

постійно присутня в пам'яті людей як частина їх повсякдення. «Війна сформувала покоління, війна створила нові точки ідентифікації, війна забезпечила механізм нової стратифікації суспільства», – зазначає Дж. Ферст [409, с. 6]. Більше того, початок другої радянзації області приходить на 1944–1945 рр., отже особливості радянзації в цей період обумовлюються навіть не процесом відновлення радянської системи, а, ймовірно, тотальною мобілізацією чоловіків до армії та промисловості, хлібозаготівлями для потреб діючої армії та транспортними перевезеннями військ. Війна продовжувала впливати на розвиток області й надалі: необхідно було відбудувати зруйноване житло, інфраструктуру, промисловість, сільське господарство, почав формуватися міф про Другу світову війну, до області поверталася значна кількість демобілізованих ветеранів, великою була кількість сиріт, вдів, покалічених війною. По-друге, у повоєнний період було проведено низку ідеологічних компаній під загальною назвою «жданівщина». По-третє, у цей період репресії не набули таких значних розмірів, як великий терор у 1930-х рр. Репресій були постійними, численними та різноманітними, але все ж таки в Ізмаїльській області друга радянзація була трохи м'якшою, ніж перша.

1.2. Стан наукової розробки проблеми

Значна наукова увага була приділена містам та міському населенню УРСР із боку західних дослідників. Вивченням міст СРСР займалися Ф. Аккерман, С. Коткін, Карл Д. Куолс, В. Дж. Ріш, С. Фрунчак та інші.

У своїй монографії «*Palimpsest Grodno. Nationalisierung, Nivellierung und Sowjetisierung einer mitteleuropäischen Stadt 1919–1991*» Ф. Аккерман зосередив увагу на двох проблемах: формування ідентичності міського населення та створення публічного простору в місті Гродно. Аналізуючи повоєнний розвиток міста, дослідник прийшов до висновку, що радянська індустріалізація після Другої світової війни стала основою для сучасного міського білоруського наративу Гродно. Точне відстеження міграційних

потоків у місто та адаптаційних стратегій нових мешканців дозволяє зрозуміти, чому, незважаючи на сильну інституційну підтримку білоруської титульної нації, у міській культурі Гродно домінувала російськомовність. Ф. Аккерман досліджує зміни ідентичності містян: від мовних та релігійних чинників на національні, причому чітко зафіксованих в офіційних документах. Додатково історик акцентує увагу на радянській системі освіти як важливому чиннику русифікації населення в повоєнний період. Автор пропонує сприймати міський простір як палімпсест, розуміючи його пергамент, у який як і в місто вписували різні шари змісту. Польська, німецька та радянська влада намагалися «вписати» в міський простір свої змісти, виробити своє бачення історичного минулого та закарбувати його в місті [398].

С. Коткін у «Магнітна гора: Сталінізм як цивілізація» досліджує процес створення першого соціалістичного міста – Магнітогорська. Це місто будувалося «з нуля» і мало бути втіленням кращих розробок та ідеалів радянських архітекторів, які в майбутньому так чи інакше втілювалися в інших містах СРСР. Магнітогорськ із самого початку проектувався як робітниче селище при заводі, а металургійний комбінат фактично домінував у міському просторі. Вивчаючи історію створення міста та історію його мешканців, автор зосереджує увагу на радянському побуті й радянській культурі. У центрі його уваги знаходяться житлове питання (як будувалося житло, що воно собою представляло, як відрізнялося за типами), комунальні послуги (лазні, пральні, їдальні) та розваги, товарно-продовольча система (чорний ринок, раціонування, радянська торгівля, блат та дефіцит), стратегії пристосування населення до нового типу життя, ідеологічна робота; питання медичного обслуговування, збір податків, утилізації відходів та виховання підростаючого покоління [414].

Карл Д. Куолс у своїй праці «From Ruins to Reconstruction: Urban Identity in Soviet Sevastopol after World War II Hardcover» розкриває такі проблеми, як відбудова практично повністю зруйнованого міста, творення нового образу міста після 1945 р., намагання Москви нав'язати місту свій проект

соціалістичної реконструкції та його реалізацію на практиці. Це місто було повністю зруйновано в період війни, відновити ж його планували як взірцеве соціалістичне місто. Тим не менш, відбудова пішла не за планом: місцеві жителі та чиновники виступали проти запланованого Москвою майбутнього обличчя міста, яке прагнуло маргіналізувати місцеву історію та традиції, водночас зосереджуючи увагу на радянській історії та історії соціалізму в СРСР у центрі міста. Як наслідок, минуле міста було переплетено з радянськими наративами. У Севастополі формувався героїчний образ оборони під час Кримської та Другої світової війни та образи мучеників революціонерів [417].

У монографії В. Дж. Ріша «The Ukrainian West: Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv» досліджується процес повоєнної трансформації Львова. Науковець приходить до висновку, що партійні та державні установи українізовували міський простір і громадські інституції, і, зменшуючи присутність польського етносу, перетворили польський *Lwów* на український Львів. Так, якщо на початку XX ст. у Львові більшість населення складали поляки, меншою мірою – євреї та німці, то вже за декілька років після приєднання СРСР в етнічній структурі населення міста почали домінувати українці. Специфіка Львова, за В. Дж. Рішом, визначалася тим, що він поступово став українським «радянським зарубіжжям», де польські ЗМІ та контакти з поляками, контакти з українською діаспорою та архітектурне середовище, пов'язане із Центральною Європою зробили Львів більш схожим на справжній Захід [425].

Дисертація С. Фрунчак присвячена аналізу наслідків процесу радянізації та радянської експансії для багатоетнічного центрально-східноєвропейського міста Чернівці під час та після Другої світової війни. Досліджуючи процес етнічної трансформації Чернівців у повоєнний період, С. Фрунчак зазначає, що поєднання радянської політики дискримінації євреїв із безперервною політикою позитивних дій щодо етнічних українців у сфері освіти, працевлаштування та кар'єрного зростання призвело до помітних змін у

соціальному профілі міст менш ніж за два десятиліття після війни. Дорадянські Чернівці можна найкраще схарактеризувати як єврейсько-німецьке місто, але після війни, Голокосту та радянської реконструкції воно стало майже повністю етнічно українським. Зосереджуючись на пізньому сталінському періоді (1940–1953), ця праця аналізує зв'язок між ідеями, що лежать в основі інкорпорації міста до України, та історичну пам'ять про далеке й недавнє минуле міста. Архітектурна спадщина міста порівнюючи з іншими містами УРСР залишилася майже недоторканою. У повоєнний період радянські архітектори намагалися «перепрочитати» місто, вписавши його в радянський та український контекст [408].

С. Скульчик при дослідженні повсякдення киян основну увагу звернув на процеси, які ми можемо охарактеризувати як «внутрішню радянізацію» містян. У центрі уваги історика знаходяться такі проблеми, як громадянські емоції, сприйняття миру та війни, радянські й українські свята, радянські ритуали, громадські обов'язки. С. Скульчик також розкриває і структуру агітаційно-пропагандистського апарату, роботу агітаторів, а діяльність різних громадських організацій та волонтерів, часто добровільно-примусову [281].

Фундаментальною працею радянського періоду про міста України є видання «Історія міст і сіл Української РСР». Ця енциклопедія присвячена історії населених пунктів України, яких тоді налічувалося близько 40 тисяч. У статтях про міста накопичена велика кількість інформації про їхнє матеріальне становище в повоєнний період, процес відбудови, розвитку економіки, культури, медицини та науки. Але через ідеологічний тиск на історичну науку не розкрито низку важливих в історії України тем, зокрема повоєнний голод та післявоєнні депортації; акцент зроблено на трудових досягненнях та героїчних подвигах народу; також через закритість архівів у радянський період низка фактів потребують додаткового уточнення та вивчення. Незважаючи на це видання не втратило своєї наукової актуальності, а окремі факти можуть бути використані при реконструюванні міської історії.

Українські вчені внесли суттєвий вклад у дослідження структури населення повоєнної України. М. Алфьоров вивчив урбанізаційні процеси в другій половині XX ст., розуміючи урбанізацію як соціально-економічний процес зростання міст, питомої ваги міського населення, поширення міського способу життя в Україні та його вплив на українське суспільство. Перший розділ присвячений періоду пізнього сталінізму, у ньому вивчається стан повоєнних міст України, процес відновлення промисловості та адміністративних центрів, значна увага приділена розвитку та відновленню промисловості як головному містоутворюючому фактору, проблемі відновлення трудових ресурсів за рахунок керованих міграцій, та у зв'язку із цим – чисельності міського населення [233]. Студіюванню соціальної структури повоєнної України та окремих її регіонів присвятили свої статті Р. Попп [353; 351], В. Гулай [267], В. Мандзяк [326], Н. Вертелецька [250] та ін. Р. Попп у дисертації розкрила становище інтелігенції Львова в умовах сталінського тоталітарного режиму. Дослідниця проаналізувала зміни в структурі інтелігенції у повоєнний період та політику радянського уряду до місцевої інтелігенції [354, 355]. Р. Попп дійшла до висновку, що вершина соціальної піраміди, а саме керівники партійних і радянських органів, громадських організацій, директори підприємств, вищі офіцери армії, міліції, державної безпеки комплектувалися в більшій частині вихідцями зі східних областей УРСР [352].

Після 1991 р. в Україні значно посилився інтерес до розробки проблеми історії повсякдення, що засвідчує поява низки періодичних видань: «Соціум», «Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика». Вивченню повоєнного голоду присвятили свої статті О. Веселова, П. Панченко та ін. [252; 253]. О. Ісайкіна в дисертації розкрила побут і дозвілля міського населення України в 1945–1955 рр. приділивши головну увагу впливу війни на українське суспільство та соціальні настрої людей. Дослідницею вивчено стан житлового забезпечення, комунально-побутового та медичного обслуговування населення, простежено зміни, які відбулися в рівні споживання населення, визначено характер і зміст

культурного відпочинку міських жителів, їх ставлення до сімейних і громадських свят [299]. Вагомий внесок у вивчення соціальної історії УРСР було зроблено відділом історії України II половини XX ст. НАН України, який опублікував колективну монографію «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)». Предметом аналізу історика В. Дудника стала відбудова міського господарства України у 1943–1950 рр. Були вивчені такі питання, як становище міських помешкань та міської інфраструктури після відновлення радянської влади в УРСР, повоєнна відбудова житла, налагодження діяльності комунальних служб, а також завершення відбудовчого періоду [278]. Проблеми життя та побуту міського населення на території України в період Другої світової війни відображено в праці Т. Вронської «В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.)» [257]. Дослідниця головну увагу приділила матеріально-побутовим умовам життя киян у повоєнний період: становище міста в період після відновлення радянської влади, санітарно-епідеміологічний стан, процес відновлення комунального господарства та транспорту, житлову проблему, забезпечення населення продуктами харчування та промисловими товарами. Окрема увага приділена соціально-вразливим групам населення: інвалідам війни, родинам фронтовиків та дітям, що втратили батьків [257]. О. Ісайкіна студіювала побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.). Дослідниця зазначає, що повсякденне життя містян в повоєнні роки було надзвичайно складним: спостерігався дефіцит продуктів харчування та промислових товарів. Особливо загострилася продовольча проблема під час голоду 1946–1947 рр. Заробітної плати більшості міських жителів не вистачало навіть для того, щоб вдосталь поїсти, не кажучи вже про придбання одягу, взуття чи товарів культурного та побутового призначення [299].

М. Герасимова розкрила повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр. Дослідження було розділене на дві частини. По-перше, були висвітлені такі проблеми, як харчування, житлові умови та одяг, а по-друге –

такі аспекти культури, як дозволя, свята, суспільні настрої, релігійні та атеїстичні почуття людей. Історик прийшла до висновку, що у Донбасі існувала гостра житлова криза, погано працювали комунальні служби, містяни весь час жили в умовах продовольчої кризи, яка врешті призвела до голоду 1946–1947 рр. [261]. С. Гальченко висвітлила державну політику у сфері постачання населення харчами та джерела їхнього забезпечення, а також механізм забезпечення містян предметами першої необхідності. Дослідниця охарактеризувала функціонування карткової системи на завершальному етапі війни та в перші повоєнні роки в центральноросійському регіоні [258].

Велика кількість праць присвячена вивченню міського простору. Міський простір радянських міст розвивався у специфічних порівняно із західноєвропейським міським простором умовах. Для радянської міської моделі, як зазначає білоруська дослідниця О. Лебедева, характерні певні особливості: просторова рівність у розподілі одиниць суспільного споживання; скорочення часу, необхідного для подолання відстані дім-робота; жорстке зонування використаних територій; раціоналізація руху транспортних потоків. О. Лебедева підкреслює, що термін «публічний простір» не зустрічався в радянському міському плануванні, адже вся територія міста вважалася публічною. Замість цього радянські архітектори використовували такі поняття як «вільний» або «відкритий» простір, маючи на увазі ділянки міста без будь-якої забудови. Якщо це стосувалося центральної частини міста, використовувався термін «суспільний простір», який робив акцент на важливій ролі колективізму в житті соціалістичного міста [313]. За С. Ліндою, головним аспектом повоєнної містобудівної концепції було створення образної цілісності міста і його інтуїтивно-художнє осмислення, викликане необхідністю вибудовування комплексу певних соціальних емоцій. Таке жорстке емоційне програмування масової свідомості призвело до необхідності виробити «прив'язку» до певної формально-просторової мови, яка оперувала в системі знайомих знаків і символів [320]. У свою чергу І. Тищенко вказує, що в радянському союзі домінували псевдопублічні, модерністські за своїм

плануванням міські простори ідеологічного контролю, які були зарезервовані для санкціонованих владою типів громадської активності (концертів, офіційних свят, провладних демонстрацій та мітингів, ярмарків тощо) [373]. Особливості радянського семантичного простору на прикладі міського простору м. Дніпра дослідила соціолог Н. Міхно, яка прийшла до висновку, що міський простір в радянську добу характеризувався високим рівнем ідеологізації, що проявлялося в меморіалах, топонімах та навіть в архітектурних забудовах [335]. Значна увага українськими науковцями була приділена формуванню особливостей радянського міського простору в 1920-1930-х рр. [245; 287; 374], повоєнному розвитку міського простору Львова [279; 284], розвитку та трансформації публічного простору Києва [331; 332; 333].

Разом із вивчення міського населення УРСР у повоєнний період, значна кількість праць присвячена й Ізмаїльській області. Вони хронологічно діляться на два періоди: радянській (початок 1950-х – кінець 1980-х рр.) та сучасний (початок 1990-х – сьогодення). Водночас зазначимо, що власне міське населення майже не вивчалось.

Одним із перших почав досліджувати Ізмаїльську область В. Демідюк [270]. Головна увага науковця приділена розбудові колгоспів та ідеологічній роботі. Колективізація розглядається ним як безальтернативний та безумовно позитивний процес, такою ж безальтернативною є і оцінка його перебігу – масове прагнення селян до колгоспів, опір із боку «куркулів» та українських націоналістів, вирішальне значення масової агітації тощо. Насадження колгоспного ладу подається як логічний процес історичного розвитку краю, зазначаючи, що Ізмаїльська область просто пройшла той самий шлях, яким раніше вже пройшли центральні області УРСР, з незначними місцевими відмінностями. До позитивних боків праці науковця належить великий обсяг ілюстративного матеріалу до ідеологічної роботи, опора на конкретні постанови вищих органів влади, висвітлення спротиву з боку селян колективізації та наявність значної кількості конкретних даних щодо перебігу

колективізації. Цей період радянської історіографії характеризується звеличенням постаті Й. Сталіна, виправданням репресій через формулу «посилення класової боротьби з розвитком соціалізму» та формуванням ключових тез щодо радянської історії області, які потім будуть відтворюватися весь радянський період.

У післясталінський період вагомий внесок у дослідження радянізації Ізмаїльської області зробили А. Бачинський, В. Чубатий і автори видання «Історія міст та сіл Одеської області». Монографія А. Бачинського [240] побудована на розкритті трьох складників ленінського плану будівництва соціалізму: індустріалізація, колективізація та культурна революція. Порівняно з працею В. Демідюка, дещо змінилися ідеологічні акценти відповідно до нового періоду історії СРСР. Так, значна увага була приділена розбудові мережі культурно-освітніх установ та соціальної інфраструктури. Історик подає значну кількість статистичних даних, зокрема, щодо соціальної структури населення, структури зайнятості в області, її економічного розвитку тощо. Загалом, у монографії комплексно розглянуті головні проблеми розбудови радянського ладу в області. Суттєвий внесок у дослідження історії міст Південної Бессарабії було зроблено в рамках видання серії «Історія міст та сіл Української РСР». Висвітлено економічний розвиток міст, в основному – розбудова головних підприємств та культурних установ [285]. Історик О. Присяжнюк зазначає, що «завдяки написанню “Історії міст і сіл УРСР” уперше всі міста, селища й численні села Одещини отримали свою біографію, у якій зафіксовані основні історичні етапи їх розвитку» [357, с. 30]. Разом із підготовкою цього видання були опубліковані історико-краєзнавчі нариси про міста області, у яких висвітлювався процес їх відбудови, економічний та культурний розвиток, проте заангажовано та однобічно – негативні сторони взагалі не згадуються [230; 247; 263; 302; 303; 304; 342; 365]. В. Чубатий [389] частково розкрив процес ідеологічного впливу на населення правобережних районів МРСР, Чернівецької та колишньої Ізмаїльської областей УРСР. Автор запропонував досліджувати території, що перейшли від Королівства Румунія

до СРСР, як цілісний об'єкт з огляду на близькість їхнього попереднього економічного та культурного розвитку.

Головні недоліки історіографії Ізмаїльської області радянського періоду були викликані ідеологічним тиском на історичну науку. Ідеологія визначала головні напрями наукових студій, оцінки подій та заборонені теми. У радянський період історія Ізмаїльської області аналізувалася крізь призму ленінського плану будівництва соціалізму – індустріалізації, колективізації та культурної революції. Частково були з'ясовані питання спротиву селян колективізації, вивчена соціальна структура населення області, процес колективізації та індустріалізації, але більш глибоким дослідженням цих проблем заважала загальна ідеологізованість історичної науки.

Після здобуття Україною незалежності в історичній науці відбулися значні зміни, зумовлені її деідеологізацією, «архівною революцією» та вибухом інтересу до краєзнавчої проблематики.

Комплексно вивчена історія Південної Бессарабії в посібнику О. Лебеденка та А. Тичини [314], у якому вона розглядається як єдиний об'єкт із найдавніших часів і до періоду сучасної України. Автори узагальнили та систематизували вже опубліковані матеріали й архівні джерела з історії краю, а також переосмислили її з позиції сучасного розуміння історичного процесу. Головна увага була приділена розвитку промисловості, транспорту, сільському господарству, розвитку освіти та медицини, церковному та культурному життю краю. Є. Шибко в дисертації розглянула процеси зміни державно-територіального статусу Південної Бессарабії та її подальшої радянзації. Дослідниця висвітлила місце і роль вищих та місцевих органів влади, а також компартійних структур, які діяли в Союзі РСР, Українській РСР та Ізмаїльській області в досліджуваний період, розкрила їхню компетенцію і принципи взаємодії [390].

Проблематику репресій в області почали досліджувати в рамках Всеукраїнської державної програми видання багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» [359]. У вступній статті

розкрито характер та хід репресій на Одещині, зокрема і в Ізмаїльській області. Висвітлено такі напрями репресій, як «зрада батьківщині», «фільтрація», військовополонені та інтерновані, «указники», депортації, «антирадянська агітація» та «космополітизм». В статті закладено основи дослідження репресій проти населення області.

У рамках вивчення репресій активно студіюється депортація 1948 р. в Ізмаїльській області. Ю. Тельпис [372] описав процес депортації 1948 р. на прикладі трьох районів колишньої області, де переважає болгарське населення, висвітлив хід виселення, його причини та наслідки. Під час цієї ж кампанії відбувалося виселення і у містах. Загалом депортаціям 1948 р. присвячена низка статей [264; 269; 350; 363; 372; 284], проте конкретно міське населення не вивчалось. Л. Циганенко стверджує, що виселення «куркулів» із с. Суворове Ізмаїльського району було прихованою формою депортації представників болгарської етнічної групи [384]. За словами дослідниці, переселення рибалок-колгоспників на Сахалін також мало в собі риси етнічної чистки регіону, продиктованої бажанням влади розбити етнічний моноліт компактного проживання в краї народів румунської/молдавської національності, замінивши лояльним населенням із центральних регіонів країни [385].

Із часом почали активізуватися дослідження агітаційно-пропагандистської роботи в Ізмаїльській області. В. Дроздов розкрив процес формування системи ідеологічного впливу на населення Ізмаїльської області УРСР у 1944–1945 рр. [276]. Науковець також висвітлив організацію історичної освіти в Білгород-Дністровському учительському інституті, особливості її розвитку в умовах посилення ідеологічного впливу в другій половині 1940-х рр., описав її роль у процесі поширення радянської історичної пам'яті в регіоні [272]. В. Церковна за матеріалами регіональної преси проаналізувала основні аспекти формування радянської ідентичності населення краю в післявоєнні роки [382]. В. Дроздов висвітлив особливості радянської політики пам'яті на українських територіях на прикладі Південної

Бессарабії та Північної Буковини [404]. В. Дроздов та Г. Васильчук вперше розглядають ідею «возз'єднання українського народу» як радянський міф, який складав основу радянської версії історичного минулого на анексованих українських територіях, що зокрема важливо для розуміння специфіки ідеологічної роботи й у Південній Бессарабії [275].

Активізувалися дослідження міського простору. Так, історики Л. Циганенко, В. Дроздов та А. Дорошева в довіднику «Улицы Измаила: история и современность: научно-информационный справочник» з'ясували зміни в символічному просторі Ізмаїла, зокрема, у назвах вулиць. Була проаналізована схема генерального плану міста Ізмаїл 1946 р. та розвиток міста в повоєнний період, будівництво нових промислових та житлових об'єктів, культурних установ і схарактеризовано основні напрями розвитку міста в цей період [386].

Швейцарський науковець С. Шлегель вивчив процес формування етнічності та взаємодію між етносами в Південній Бессарабії упродовж XIX–XX ст. С. Шлегель зазначає, що адміністративна категорія етнічної приналежності, запроваджена попереднім урядом Королівства Румунія, залишилася в бессарабців після входження регіону до складу Радянського Союзу. Національна категорія відтепер присвоювалася кожній особі та фіксувалася в особистих документах. Проте з роками її значення для життя людей сильно змінювалося. У той час, як у 1940-х рр. етнічна приналежність могла вирішувати такі доленосні питання, як те, чи піде людина до армії або на трудовий фронт, то з початку 1950-х рр. вона впливала переважно на шкільну кар'єру людини. Доленосною етнічна приналежність залишалася для євреїв, котрих держава все частіше розглядала як потенційних емігрантів до Ізраїлю та для етнічних груп, які були колективно звинувачені та депортовані. Для більшості етнічних груп у південній Бессарабії етнічна приналежність дедалі менше виконувала функцію розподілу довіри та підозри, а ще менше – розподілу прав і обов'язків. Як зазначає історик, «ради» прийшли не для того,

щоби зробити з етнічних меншин росіян чи українців, а щоби перетворити їх на радянських колгоспників [420].

Новим напрямом історичних студій у сучасний період стало вивчення радянського повсякдення. Л. Циганенко розкрила матеріально-побутові умови життя студентів повоєнної доби (за матеріалами Білгород-Дністровського учительського інституту 1944–1949 рр.), дослідила матеріальний стан інституту в повоєнний період, вплив голоду на навчання та матеріальне становище студентів [383]. Значний вклад внесла у вивчення культурного життя краю В. Церковна. Предметом уваги дослідниці стало культурно-мистецьке життя Південної Бессарабії [381], діяльність обласного будинку народної творчості [379] та ізмаїльських театрів [380]. Нею розкрито діяльність культурних установ краю: матеріальні умови, організаційний аспект, ідеологічну роботу та організацію культурного дозвілля населення.

Значною є також кількість публікацій місцевих істориків-краєзнавців, присвячених містам колишньої області: Кілії [358], Вилковому [239], Рені [360], головну увагу приділено опису повсякдення під час війни та відбудові народного господарства.

1.3. Джерельна база та методи дослідження

З метою розкриття особливостей культурних та соціальних процесів у післявоєнних містах Ізмаїльської області автором було використано комплекс джерел з історії краю. Джерельна база роботи представлена документами та матеріалами шести центральних і регіональних архівів: Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державного архіву Одеської області (ДАОО), Комунальної установи «Ізмаїльський архів» (КУІА), Архівного відділу Ізмаїльської міської ради (АВІМР) та Архівного відділу Кілійської районної державної адміністрації (АВКРДА). Було залучено також усноісторичні джерела, зібрані автором серед мешканців Ізмаїлу.

Основу джерельної бази роботи склали писемні, усні та зображальні типи джерел. Найбільшою групою були писемні джерела: актова документація, діловодна документація, судово-слідчі матеріали, статистичні матеріали, періодика та джерела особистого походження.

Актова документація міститься в центральних, обласних та місцевих архівах, збірниках документів та в радянській офіційній пресі. Актові джерела можна поділити на дві великі групи: акти державних органів влади та партійних організацій – КП(б)У та ВКП(б) (з 1952 р. – КПРС). До виконавчих документів радянських органів влади належать: обов'язкові постанови, постанови, протоколи сесій рад, протоколи засідань виконкомів, стенограми засідань виконкомів, обов'язкові рішення, рішення та розпорядження. До актових джерел партійних організацій належать постанови центральних органів компартії, резолюції партконференцій, резолюції пленумів та активів, а також постанови та рішення засідань бюро обкому, райкомів та міськкомів. Нормативно-правові акти радянських органів влади зберігаються у фондах Ізмаїльського облвиконкому (ф. Р-7746 ДАОО та ф. Р-470 КУІА – це один механічно поділений у радянські часи фонд), у матеріалах районних та міських

виконавчих комітетів (КУІА, АВІМР, АВКРДА), а також окремих обласних організацій (документи яких також були поділені між ДАОО та КУІА). Ускладнює комплектування джерельної бази те, що постанови вищих органів влади майже не відкладалися в місцевих архівах. Місцеві органи влади після ознайомлення із цими документами мали відсилати їх до РМ УРСР або ЦК КП(б)У.

До найбільш важливих збірок документів актових джерел історії Ізмаїльської області належать «Советский Придунайский край (1940–1945 гг.): документы и материалы», де наведено головні документи щодо процесу радянзації Ізмаїльської області, а також «Советское Дунайское пароходство (1944–1969): документы и материалы», де розкрито процес розбудови найбільш важливого підприємства області – пароплавства. У збірці документів «Ізмаїльський державний гуманітарний університет: сторінки історії» представлена внутрішня документація університету [222].

Актові джерела безпосередньо розкривають процес радянзації. Передусім, це процес інституційного будівництва, а саме: призначення працівників на посади, проведення виборів та впровадження радянського законодавства. Основою дослідження економічної політики міського простору були регулюючі документи вищих радянських органів влади, рішення Ізмаїльського облвиконкому та міськвиконкомів. тощо. Укази та розпорядження радянських органів влади, генеральної прокуратури СРСР, місцевих партійних органів були підставою для розгортання репресій у краї. Вагомою є роль актових джерел у дослідженні ідеологічної роботи, наприклад, постанови вищих союзних партійних органів ініціювали проведення ідеологічних кампаній кінця 1940-х – початку 1950-х рр. Крім того, на основі генеральних планів міст області, актів місцевих органів влади та іншої документації можна простежити трансформацію міського середовища області. Постанови партії та уряду були визначальними в організації державної торговельної мережі та системи громадського харчування.

Була використана діловодна, що зберігається в архівах КУІА, ДАОО, ЦДАГОУ та ЦДАВО України. До неї належать інформаційно-аналітичні матеріали, на підставі яких ухвалювалися певні управлінські рішення: акти, довідки, доповідні записки, заяви, пояснювальні записки, протоколи, службові листи тощо. Загалом, інформаційно-аналітичні документи щодо різних питань життя області містяться в центральних, обласних та місцевих архівах у різних фондах. Наприклад, діловодні документи щодо голоду в краї зберігаються у фондах Р-470 у вигляді довідок до укладених рішень за 1946–1947 рр., у фондах ДАОО, наприклад, у матеріалах прокуратури, а також у ЦДАГОУ, у вигляді довідок ізмаїльських чиновників та партійців.

Офіційні документи державних органів влади, партійних та громадських організацій містять інформацію щодо соціально-економічного, політичного й релігійного життя області, структури населення краю, роботи агітаційного-пропагандистського апарату, діяльності репресивних органів влади, щодо відбудови та розвитку міст області, обмежено – щодо повсякденного життя та настроїв містян. Зокрема, значний масив інформації розкриває релігійне життя в області (ф. Р-7746 ДАОО). До цієї групи документів належать звіти уповноважених у справах російської православної церкви та в справах релігійних культів при РНК СРСР в Ізмаїльській області майже за весь період їхньої діяльності, а також інші відомості щодо конфесійної ситуації в області, наприклад, кількості релігійних споруд тощо. Вагома роль діловодних документів у вивченні структури партійних організацій. Головними матеріалами, що висвітлюють динаміку та структуру Ізмаїльської обласної партійної організації, її діяльність у різних напрямках, є звіти обкому про виконану роботу за певний рік: за 1946 р., за 1947 р., за 1952 р. та за 1954 р. Проте інформаційна цінність цих звітів не однакова. Так, у перших звітах є чітка та систематизована таблиця, яка показує структуру обласної парторганізації: гендерну, національну, соціальну, партійну (член/кандидат), за партстажем та професійну, тоді як у подальших звітах є лише текст, у якому відомості подані неповно. Крім того, місцеві чиновники вдавалися до

фальсифікації даних для того, щоби представити свою діяльність із кращого боку.

Судово-слідчі матеріали зберігаються в обласних архівах (ДАОО та КУІА) та в опублікованих збірниках документів. Вони охоплюють дві великі теми: репресії 1940–1941 та 1944–1954 рр. та виселення 1948 р. Репресивна політика влади в основному розкрита за матеріалами фонду прокуратури Р-7716 ДАОО, з якого було використано кілька типів документів: 1) документи загального відділу; 2) справи відділу спеціальної підсудності; 3) висновки щодо заслання членів сімей осіб, засуджених за зраду Батьківщини; 4) вироки Військового трибуналу військ НКВС Одеської області. Найбільш вагомими, на нашу думку, є документи Спецвідділу, які розкривають роль репресій у розбудові радянського ладу в Ізмаїльській області. Велика кількість судово-слідчих матеріалів щодо Ізмаїльської області міститься у виданні «Реабілітовані історією» [359]. Публікація містить матеріали з фонду 42 «Оперативно-статистична звітність КДБ УРСР» Галузевого державного архіву Служби безпеки України. У цьому додатку автори опублікували статистичні огляди оперативно-слідчої роботи органів НКДБ УРСР, у яких, зокрема, вказується кількість і структура арештів в Ізмаїльській і Одеської області, чисельність антирадянських груп і організацій, результати слідства й судового розгляду, підсумки агентурної роботи й інші матеріали про діяльність репресивних органів Ізмаїльської області. Значна кількість документів щодо репресій в регіоні була опублікована в збірнику «НКВС-МВС СРСР у боротьбі з бандитизмом і збройним націоналістичним підпіллям на Західній Україні, у Західній Білорусії і Прибалтиці (1939–1956)» [226].

Матеріали щодо депортації 1948 р. містяться у фонді П-4980 ДАОО та фонді 56 АВІМР. Інші опубліковані документи розкривають операції з виселення «куркулів» у 1948 р. із Західної України, Західної Білорусії, Балтійських країн у цілому, а також окремо – з Ізмаїльської області [223]. Товариство «Меморіал» опублікувало збірник документів «Репресії та розкуркулювання в Бессарабії (1940–1941, 1944–1945, 1948–1952 рр.)», у

якому були складені списки осіб, що «жили на нетрудові доходи», висланих в адміністративному порядку, реабілітованих тощо [226].

Статистичні матеріали були головним джерелом вивчення демографічних процесів. Демографічні дані зберігаються в центральних, обласному та місцевих архівах, хоча в основному статистичні дані містяться в матеріалах Статистичного управління Ізмаїльської області (КУІА, ф. Р-424, та ДАОО, ф. Р-7729). Джерельна база щодо демографічної статистики населення Ізмаїльської області не є повною. Поточна оцінка чисельності населення здійснювалася через підрахунок загальної кількості виборців на виборчих дільницях, але ці дані не були точними. Військовослужбовців, які голосували на закритих виборчих дільницях, не було додано до загального списку виборців. Також в 1944 р. в містах проживали розміщені в приватних квартирах військові, які після закінчення війни виїхали з міста, і яких також не додавали до загальної статистики. В 1944 р. в більшій частині міст районного підпорядкування сільське та міське населенням рахувалося разом, тому міське населення підраховувалося умовно. Наприклад, у м. Кілія умовно було взято населення у 21 тис. осіб. Проте, підсумовуючи дані щодо дітей, молоді та виборців станом на 1948 р., отримали інші дані – 17 991 особа [85, арк. 56]. Природний рух населення оцінювався за матеріалами органів реєстрації актів цивільного стану. Для визначення механічного руху населення використовувалися матеріали МВС, адже кожна особа, яка приїжджала або виїжджала з міст області, мала прописатися. У матеріалах поточної демографічної статистики наявні значні лакуни, коли за окремі роки просто немає статистичної інформації. Проте основним недоліком джерельної бази вивчення демографічних процесів СРСР є те, що в повоєнний період не було проведено перепису населення, який є одним із важливіших джерел інформації про населення.

Відомості щодо соціальної структури населення зберігаються в різних фондах, передусім у фондах Статистичного управління при уповноваженому держплану СРСР в Ізмаїльській області (ф. Р-424 КУІА та ф. Р-7729 ДАОО).

У ньому міститься інформація щодо структури економіки краю, кількості та структури працівників. Важливими також є документи Ізмаїльської обласної планової комісії виконкому обласної ради депутатів трудящих (облплан) (ф. Р-408 КУІА та ф. Р-7724 ДАОО). Зокрема, у ньому містяться дані щодо кількості працівників та спеціалістів різних галузей. Дані щодо структури вчителів в області зберігаються в різних документах: матеріали конференції вчителів (ДАОО) та довідки щодо роботи шкіл області (ЦДАГОУ). Дані щодо структури медичних працівників містяться у фонді Ізмаїльського обласного відділу охорони здоров'я ф. Р-430 КУІА.

Досить складно визначити етнічний склад населення області. Загалом, ми знайшли лише три документи, які містять дані щодо етнічної структури міського населення за 1944 р. та 1946 р. Водночас, абсолютно не зрозуміло їхнє джерело, адже в цей час не проводилося переписів населення. Один із документів відноситься до 1944 р., але в цей період органи статистики лише починали розгортати свою діяльність та взагалі не могли отримати дані щодо етнічного складу області за цей рік. Динаміку національного складу населення Одеської області в 1959–1989 рр. дослідила Ю. Богуславська, яка зазначає, що детальні матеріали переписів 1959 та 1970 рр. містилися лише в Одеському статуправлінні та зникли під час пожежі, що сталася у відділі переписів на початку 1990-х рр. [243, с. 42].

Динаміка росту первинних партійних організацій, структура депутатських корпусів, дані щодо охоплення членством працівників у профспілках, а також чисельність первинних комсомольських організацій міститься в статистичних документах організаційно-інструкторського відділу, сектору партійного обліку, сектору інформації та особливого сектору обкому (ДАОО, ф. П-4980) та в документах організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 46).

Загалом, особливістю радянської статистики в цей період є відсутність точних критеріїв узагальнення зібраної інформації. Наприклад, в демографічну статистику щодо міського населення могли включити населення

сіл Сарата та Тарутино. Іншими проблемами статистичних джерел за 1944–1954 рр. є арифметичні помилки при складанні цифр, брак типових документів та низька збереженість даних.

Важливим джерелом дослідження є періодика, зокрема, обласна газета «Придунайська правда». У радянський період преса була повністю підконтрольна владі та ідеологізована, що відповідно впливало на тематику статей. Ідеологічні матеріали займають провідне місце в публікаціях, що дає змогу вивчити основні акценти в ідеологічній роботі радянської влади в краї. Преса також є джерелом вивчення повсякденного життя населення. В основному були використані матеріали ідеологічного характеру, наприклад, статті про культ особи, статті, які висвітлюють трудові досягнення населення тощо.

До джерел особового походження належать опубліковані спогади мешканців міст. У спогадах Г. Сиромятникової, яка обіймала різні керівні посади у сфері охорони здоров'я в Ізмаїльській області, пережила радянсько-німецьку війну, була знайома з людьми, які були керівниками в Ізмаїльській області в той період, описано цілісну картину повоєнного стану охорони здоров'я в Ізмаїлі [220]. Значної уваги заслуговує видання «Кілія. Пам'ятна книга єврейського населення, 1800–1970» [218], у якій зібрано численні спогади євреїв, мешканців Кілії, або тих, хто проживав у Кілії та пізніше емігрував із міста. У спогадах розкривається становище єврейської громади в румунський та радянський періоди, наводяться факти антисемітської політики радянської влади. Спогади мешканців краю видавалися і в радянський період у вигляді, наприклад, публікацій у газетах, записів про трудовий шлях робітників, або спогадів про військові події, але ці джерела доволі заідеологізовані.

Важливим джерелом є усні свідчення населення. Усна історія розкриває історію «знизу», дає точку зору пересічних людей. Головним чином ці джерела були використані при дослідженні повсякдення та настроїв населення. У 2021 р. був виданий збірник інтерв'ю та документів про минуле краю під

назвою «Сторінки пам'яті. м. Ізмаїл. Ізмаїльський район. [Книга спогадів]. Випуск I, частина 1» [219]. У збірнику представлені спогади покоління дітей війни Ізмаїльщини. До нього увійшло 98 інтерв'ю респондентів із м. Ізмаїл і 18 сіл Ізмаїльського району. У них відображено різні сторони повсякдення, настрої населення, їхній спротив радянзації та стратегії виживання під час голоду. Крім того, у збірнику була опублікована значна кількість документів за темою голоду, що ще більше посилює його джерелознавчу цінність [219].

У рамках нашої роботи автором було проведено 12 інтерв'ю, що дає можливість проілюструвати окремі тези дисертації [413]. Основними напрямками були обрані: повсякденне життя, голод 1946–1947 рр. та репресії. Респонденти добиралися за двома головними критеріями. По-перше, географічний: людина мала деякий час проживати в містах Ізмаїльської області. Наприклад, якщо людина народилася за межами регіону, але навчалася в досліджуваній період в Ізмаїлі, то вона могла бути респондентом. По-друге, вік особи: особа мала народитися до 1940–1941 рр. [див. Додаток А1]. Характер анкети частково біографічний, частково тематичний. Усні джерела були зібрані шляхом стандартизованого інтерв'ю з переліком загальних для всіх респондентів запитань, які були поставлені в певній послідовності. Залежно від віку респондентів, спершу інтерв'ю охоплює румунський період, потім воєнний період, повсякденне життя в післявоєнний період, голодомор та наступні події до 1954 р. Окремий розділ присвячено репресіям [див. Додаток А2].

Для того, що узагальнити та систематизувати джерельну базу, нами були використані новітні методологічні принципи та методи. Для максимально цілісного та всебічного висвітлення порушених у роботі проблем, автор визнав за необхідне керуватися принципами об'єктивності, історизму, ціннісного підходу, всебічності та системності. Використання цих принципів дає змогу із максимальною точністю реконструювати та відтворити минуле краю. Принцип історизму передбачає вивчення явищ, подій і процесів у їхньому генезисі та розвитку, саме так, як вони мали місце в конкретну епоху, і завдяки

цьому виключає модернізацію (осучаснення минулого). Зокрема він передбачає, що дослідник оцінює епоху за її внутрішніми законами, а не керується власними морально-етичними, політичними та іншими принципами. С. Лях вказує, що події та явища необхідно розглядати в загальному контексті життя суспільства, необхідно відчувати історичну дистанцію, розуміти якісну відмінність минулих соціальних форм від сучасних [325, с. 90]. Так, при дослідженні періоду радянзації південної Бессарабії оцінка історичних явищ та подій відбувалася з урахування історичного розвитку краю, зокрема 20-літнього періоду перебування в складі Королівства Румунія, а також з огляду на процеси, які відбувалися в той час в УРСР та СРСР. Головна мета будь-якого історичного дослідження – отримати достовірні знання про минуле. Об'єктивність – це спроба відтворити об'єкт дослідження таким, яким він існує незалежно від людської свідомості. В історії принцип об'єктивності полягає у використанні всієї повноти історичних джерел, у розкритті взаємозв'язку всіх історичних фактів. С. Лях вказує, що «принцип об'єктивності застерігає від довільності і шарлатанства в науці. Це означає, що свої положення, своїх претензії на істинність слід підкріплювати не особистими переконаннями, а аналізом фактів і документів» [325, с. 90]. Ціннісний підхід в історії означає, що «історик не повинен бути байдужим реєстратором подій» [325, с. 90]. Сутність цього принципу полягає в тому, що історик так чи інакше привносить свій суб'єктивний досвід у дослідження, оцінює минуле за власною шкалою моральних та етичних цінностей та ідеалів. Крім того, певні події в історії краю, а саме повоєнний голод та депортації, можливо однозначно оцінити як негативні явища, які забрали життя та скалічили долі тисяч людей. Принцип всебічності означає, що історичне пізнання має прагнути повністю, зі всіх сторін пізнати предмет дослідження. Так, наприклад, при вивченні радянзації були проаналізовані культурні, економічні, адміністративно-правові та репресивні аспекти радянзації, таким чином, радянзація була вивчена усестороннє. При

застосуванні принципу системності предмет історичного дослідження розглядався у взаємозв'язку всіх його елементів та у його зовнішніх зв'язках.

Ці принципи можуть бути реалізовані лише за допомогою використання цілого комплексу методів: загальнонаукових, спеціально-наукових та конкретно історичних. Загально-наукові методи дозволяють розглядати рух історичних об'єктів у просторі, а спеціально-історичні методи навпаки, застосовуються при вивченні змін, що відбуваються з об'єктом у часі. До загально-наукових методів відносяться загальні прийоми (узагальнення, аналіз, синтез, абстракція, порівняння, моделювання, індукція, дедукція та ін.); методи емпіричного дослідження; методи теоретичного дослідження (ідеалізація, формалізація, уявний експеримент, системний підхід тощо) [325, с. 94]. За допомогою цих методів були розкриті основні особливості процесу радянської Ізмаїльської області, визначені складові цього процесу, розкриті причини, хід та наслідки розбудови радянського ладу в Ізмаїльській області.

Спеціально-історичні методи утворюють другу групу наукових методів. До них належать історико-генетичний метод, історико-порівняльний (компаративний) метод, історико-типологічний метод, історико-системний метод та метод діахронічного аналізу.

Історико-генетичний метод – метод, за допомогою якого вивчаються історичні явища в процесі їх розвитку, він подає «біографію» історичного об'єкта (держави, нації тощо). Цей метод дозволяє виявити причинно-наслідкові зв'язки й закономірності історичного розвитку [325, с. 95]. Він також дав змогу дослідити хід радянської області в процесі її внутрішнього розвитку. Крім того, аналізуючи історію Ізмаїльської області в повоєнний період, не можна абстрагуватися від її попереднього розвитку, а саме – румунського періоду 1941–1944 рр., першої радянської 1940–1941 рр. та попереднього 20-літнього періоду перебування в у складі Румунії. Також цей метод необхідний для верифікації історичних джерел щодо радянської Південної Бессарабії.

Історико-порівняльний метод полягає в співставленні історичних об'єктів у просторі й часі, у виявленні подібності та відмінності між ними [325, с. 95]. Використання історико-порівняльного методу дало змогу порівняти хід та наслідки радянської Ізмаїльської області та інших територій, приєднаних в 1940–1945 рр. до УРСР: Закарпаття, Чернівецької області та західних областей, виявити місцеві особливості в етнічній політиці, в особливостях формування радянського міського простору, у місцевих історичних наративах, у масштабі та цілях репресій і так далі.

Історико-типологічний метод є засобом виявлення загальних рис у просторових групах історичних подій і явищ і виділення однорідних стадій у їх неперервно-часовому розвитку [325, с. 95]. Цей метод був використаний для класифікації методів та форм радянської області, класифікації видів антирадянського спротиву, різних видів ідеологічного впливу тощо, а також для виявлення взаємозв'язку загальнодержавних та регіональних тенденцій політики радянської.

Будь-який історичний феномен може бути зрозумілий і пояснений лише як частина чогось більш великого в часі та просторі, що зумовило використання нами історико-системного методу. Цей метод орієнтує дослідника розкриття всієї цілісності досліджуваного об'єкта, зведення всіх складових зв'язків і функцій, визначальних механізм його діяльності, у єдину картину. При дослідженні процесу радянської Ізмаїльської області використання цього методу зумовило дослідження процесу радянської як системи різних впливів: розбудова радянських інституцій, репресії, ідеологічна робота, створення радянського міського простору та економічні реформи розглядалися як цілісна система заходів зі створення радянського ладу. Так само досліджувалися і зміни в структурі населення: статевовікова, соціальна та етноконфесійна структури розглядалися як загалом різні характеристики одного населення.

Застосування культурно-антропологічного підходу передбачає використання етнографічних методів, вивчення пам'яті «маленьких людей».

Зокрема, таким методом стало застосування усних джерел, тобто спогадів мешканців Ізмаїлу про їхнє дитинство: їхні розповіді, як вони пережили голод, як стояли в чергах, як проводили дозвілля, що купували, у що вдягалися, як пережили війну тощо. Хоча кількість таких джерел у нашому дослідженні не є великою, однак розповіді «простих людей» дає розуміння контексту тих або інших історичних подій.

Частково також був використаний інструментарій історії повсякденності. С. Лях зазначає, що «фокус аналізу історика повсякденності – вивчення соціального з точки зору індивіда, не просто побут, але повсякденну свідомість і поведінку» [325, с. 103]. На жаль, джерел для вивчення історії повсякденності в Південній Бессарабії мало – мемуарів, листів та щоденників майже не має, окремі, одиничні листи збереглися в архівних джерелах, книги, які були написані про повоєнний період мешканцями краю, скоріше являють собою не мемуари, а просто спогади його мешканців. З іншого боку, ті джерела, які усе ж таки збереглися – судові справи, стенограми партійних конференцій, донесення спецслужб про настрої, акти обстежень умов побуту, все ж таки дають можливість дослідити не тільки було це чи не було, які були кількісні параметри, але і зрозуміти історію Ізмаїльської області із середини. В основному історія повсякдення була застосована при вивченні антирадянського спротиву та антирадянських настроїв.

Для аналізу демографічних статистичних джерел використовувалися методи демографічної статистики або статистичні методи, які застосовувалися для використання прийомів статистичного аналізу. Зокрема було здійснено реконструкції загальних коефіцієнтів, статевовікової структури та чинників смертності. Для реконструкції демографічних процесів використовуються побудова статевовікових пірамід, угруповання ознак у вигляді таблиць тощо. У результаті, ці показники залучено до загальної схеми роботи, пояснюючи демографічні процеси, які відбувалися в області.

Конкретно-історичні методи були використані для вивчення окремих тем, та обмежувалися переважно методикою (технікою) вивчення окремих

видів джерел та літератури. Так, при вивченні матеріалів обласного та міських виконавчих комітетів та обробці цих джерел нами були зроблені виписки рішень з окремих напрямів роботи, наприклад, будівництво, харчове забезпечення, оподаткування тощо. При роботі з наративними документами, наприклад, протоколами зібрань партійних конференцій, нами були зроблені тематичні виписки. При вивченні структури міст області ми застосували аналіз креслярсько-архітектурної документації, що зокрема дозволило визначити особливості просторової структури міст та особливості їхньої подальшої забудови.

Висновок до розділу 1.

Можемо зробити такі висновки. Із самого початку радянізація – це процес створення низки специфічних економічних, культурних та політичних інститутів, властивих радянській державі, а пізніше – процес перенесення цих інститутів на нові території, які відповідно зазнавали радянізації. До головних таких інститутів належать монополія на владу комуністичної партії, одержавлення економіки, створення інститутів політичної соціалізації та поширення комуністичної ідеології. Розуміння радянізації залежить від підходу до вивчення радянського ладу: концепція історичного матеріалізму, тоталітарний підхід, ревізіоністська парадигма, концепція наздоганяючої модернізації, культурно-антропологічна парадигма та постколоніальні студії. У нашому дослідженні найбільш доцільно керуватися культурною парадигмою, тобто розумінням радянського ладу як особливої культури зі своїми цінностями, нормами, санкціями, інститутами соціалізації та специфічним способом життя. Антропологічний підхід дає змогу вивчити особливості розбудови радянського ладу з погляду окремої людини, її сприйняття процесу радянізації. У дослідженні радянізації ми притримуємося схеми дослідників Ф. Аккермана і С. Урбанського, які виділяють п'ять її складових: адміністративно-правові зміни, економічна політика, репресії,

розбудова агітаційно-пропагандистського апарату та символічна політика. Дослідження міського населення обумовлює також вивчення змін у його чисельності і структурі: демографічній, етнічній, конфесійній, соціальній та професійній. Застосування антропологічно-культурного підходу обумовлює вивчення і змін у повсякденні містян та сприйняття ними цих змін.

Сучасні українські історики значну увагу приділили вивченню міської історії України. Ґрунтовно розроблялися такі проблеми, як репресії, насильницькі депортації, етнічна структура міст, повсякденні практики виживання в умовах голоду та дефіциту житла, політика пам'яті тощо. Аналізуючи ж сучасну історіографію Ізмаїльської області зазначимо, що порівняно з радянськими часами, вона характеризується значно ширшим колом досліджуваних проблем, появою нових напрямів наукового пошуку, використанням західних методологічних підходів, збільшенням джерельної бази, насамперед завдяки застосуванню усної історії та відкриттю архівів. Однак за такої умови населення області вивчалось загалом, а міста Ізмаїльської області ще не стали предметом комплексної наукової уваги. Підводячи загальний підсумок зауважимо, що дослідження Ізмаїльської області надають змогу системно описати історію краю, виявити головні закономірності його розвитку, основні напрями політики радянзації області, місцеву специфіку радянзації та перейти до дослідження вужчих тем – зокрема, становища міського населення в умовах радянзації.

Стан джерельної бази надає змогу дослідити обрану проблему. Нами було залучено три види джерел: писемні, зображальні та усні. Офіційні документи були створені радянською владою і відображають державний погляд на минуле краю. До таких документів, безумовно, належить більша частина архівних документів, усі опубліковані документи та преса. Іншою групою є джерела, які були створені власне людьми й репрезентують їхні погляди, думки, цінності, загалом їхнє життя. Вони охоплюють частково архівні документи, наприклад, листи до влади, окремі рапорти та пояснювальні записки, усні джерела – розповіді самих людей про своє минуле,

а також опубліковані спогади. Поєднання «офіційних» документів та джерел, які відбивають «історію знизу», долі пересічних людей, надає можливість повноцінно розкрити зміни, які відбулися з міським населенням в умовах радянзації. Стан збереженості джерельної бази загалом задовільний та дає змогу розкрити різні аспекти історії краю та вивчити процес радянзації області.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСІВ РАДЯНІЗАЦІЇ МІСТ ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

2.1. Розбудова адміністративно-командного апарату та впровадження радянського законодавства

Анексія Південної Бессарабії до складу радянської держави стала ключовою подією, яка визначила долю краю на подальші десятки років. Згідно з підходом до радянзації дослідників С. Урбанського та Ф. Аккермана [423, 2016, с. 357–360], ми можемо виділити п'ять головних напрямів змін. По-перше, створення постійних органів партійно-державного управління та впровадження радянського законодавства. По-друге, відновлення, націоналізація та інтеграція місцевої економіки в радянську адміністративно-командну систему. По-третє, моделі державного насильства, включно з депортаціями, масовими вбивствами та примусовим обміном населенням. По-четверте, радянська соціальної і культурної сфери для просування соціалістичних цінностей, виховання радянського патріотизму та викорінення традиційних думок і практик. По-п'яте, зміна візуального та мовного середовища. Усі ці завдання виконувались одночасно і, варто зазначити, надто успішно.

Адміністративно Ізмаїльська область існувала впродовж 1940–1954 рр. Наприкінці червня радянські війська увійшли до Бессарабії та Північної Буковини. З 2 серпня по 7 грудня 1940 р. область називалася Аккерманською, а її центром було місто Аккерман (насьогодні – Білгород-Дністровський). В області було шість міст, серед яких Аккерман, Ізмаїл та Кілія – обласного підпорядкування, а Рені, Болград та Вилкове – районного значення; також було утворено 13 районів. Місто Рені увійшло до складу Ренійського району, Болград – Болградського, а Вилкове – Кілійського. З липня 1941 р. по серпень 1944 р. область перебувала в складі Королівства Румунія. 26 серпня 1944 р. під час наступу радянських військ Ізмаїльську область було відновлено. 30 серпня

1948 р. Кілія стала містом районного значення, ймовірно, через сільськогосподарський характер економіки міста; 13 грудня 1951 р. Вилкове отримало статус міста обласного підпорядкування, що, на нашу думку, було пов'язано зі значущістю Вилківського риболовецького району. Назва Кілійського району не змінилася. 15 лютого 1954 р. область була ліквідована, а її територію було включено до складу Одеської області.

Вивчаючи радянізацію Ізмаїльської області, можна говорити про «першу» та «другу» її хвилі. Так, історик В. Міщанин зазначає, що перша із них була перервана нападом Німеччини на СРСР, і процеси зі становлення радянського способу життя тут затяглися до початку 1950-х рр. [337, с. 75–76]. У 1940–1941 рр. політика радянської влади була спрямована на інтеграцію Ізмаїльської області до СРСР. Насамперед було ліквідовано багатопартійність та встановлено монолітну владу комуністичної партії. Були ліквідовані румунські партії, а їхні члени зазнали переслідувань [322, с. 196]. У липні 1940 р. було затверджено склад повітових комітетів компартії. Замість румунських чиновників, офіцерів та підприємців панівні позиції в краї зайняли спрямовані зі сходу «керівні працівники» – номенклатура. Місцевих мешканців на керівні посади не призначали. За даними А. Бачинського, до Південної Бессарабії в 1940–1941 рр. прибуло 3404 осіб: комуністів, комсомольців, господарських керівників, пропагандистів, лікарів, учителів, робітників адміністративних органів тощо [240, с. 16]. Згодом в області були проведені вибори, метою яких було легітимізувати радянську владу в Ізмаїльській області. 13 січня 1941 р. були проведені вибори до Верховної Ради СРСР (далі – ВР СРСР) та Верховної Ради УРСР (далі – ВР УРСР).

О. Луньова, проаналізувавши політику Радянського Союзу в питаннях соціально-економічних і культурних перетворень у Південній Бессарабії, зауважує, що її результати були неоднозначними. У питаннях землекористування, розвитку та модернізації промислових підприємств, подолання безробіття та налагодження соціального захисту населення вона була позитивною. В області почалася розбудова радянської системи

культурно-освітніх закладів: будинок народної творчості, будинки культури, бібліотеки, клуби тощо. О. Луньова зазначає, що реорганізація освітньої галузі передбачала втілення в життя принципу загальної освіти для всіх верств населення. З одного боку, було збільшено кількість шкіл, освіта стала доступною і безкоштовною для всіх верств населення, відкрито два педагогічні училища та учительський інститут, проводилася робота з ліквідації неписьменності серед дорослого населення; проте цей процес носив русифікаторський характер і відбувався без урахування потреб національностей краю в культурному розвитку [322, с. 197–198]. Загалом, почалася інтеграція Бессарабії до СРСР, що включало зміни в політичній системі, господарській структурі краю, значне поширення державного насильства у вигляді депортацій та примусового переміщення населення; зміни в соціальній та етнічній структурі населення. У цьому аспекті перша радянська організація мала багато спільного з другою радянською організацією краю.

За 1941–1944 рр. всі зміни, які були здійснені радянською владою, були ліквідовані, тому радянська організація області фактично почалася заново. Створення місцевих органів влади, партійних та господарських організацій розпочалося одразу після відновлення Ізмаїльської області. Ізмаїльський обком почав добирати партійні, радянські та комсомольські кадри задовго до звільнення області. Так, у його розпорядженні станом на 10 січня 1943 р. було 23 керівні працівники, станом на 29 жовтня 1943 р. – 60 [24, арк. 1–5], а напередодні відновлення Ізмаїльської області в Одесі перебувало 290 осіб [32, арк. 32–35].

31 липня 1944 р., за місяць до відновлення радянської влади в краї, обком почав затверджувати працівників своєї номенклатури: керівника Обласної контори Нафтопостачання Ізмаїльської області, уповноваженого Наркомату Заготівель СРСР в Ізмаїльській області, завідувачів обласними відділами облвиконкому, секретарів міськкомів та райкомів, голів міських та районних виконавчих комітетів тощо. Перше, друге, третє та четверте засідання Ізмаїльського обкому майже повністю присвячені кадровим питанням [22]. Так само ще до відновлення області почали формуватися

державні, планові, фінансові, торгові та інші організації: станом на 1 липня 1944 р. для облвиконкому було дібрано 8 осіб, для райвиконкомів – 70 осіб, для планових органів – 17 осіб, для обласного управління Народного комісаріату державної безпеки (далі – НКДБ) – 21 особу тощо [32, арк. 30–31]. Формальне оформлення номенклатури обкому відбулося дещо пізніше. 6-14 жовтня 1944 р. на восьмому засіданні бюро обкому була офіційно затверджена номенклатура посад Ізмаїльського обкому в кількості 906 осіб. Було заборонено без дозволу обкому знімати та переміщувати цих працівників, тоді ж райкомам та міськкомам було запропоновано скласти та затвердити номенклатуру своїх працівників [22, арк. 64–65].

Першим кроком у партійно-організаційній роботі після відновлення області стала розбудова мережі партійних комітетів: відновлення роботи обласного й районних комітетів компартії та створення мережі первинних партійних організацій у найбільш важливих організаціях. Чисельність первинних партійних організацій з 1 вересня до 10 грудня 1944 р. зросла з 2 до 125, кількість членів партії – із 731 до 1290, а кандидатів – зі 115 до 288 [див. Додаток Б1].

Первинні партійні організації охоплювали всі найбільш важливі організації області. Станом на 4 жовтня 1944 р. в Ізмаїлі первинні партійні організації були створені в міськкомі КП(б)У, обкомі Ленінської комуністичної спілки молоді України (далі – ЛКСМУ), управлінні НКДБ, міськвиконкомі, міськвно, обласної прокуратурі, облздороввідділі, управлінні НКВС, обласної конторі зв'язку (пошта), редакції «Придунайської правди», міськкомунгоспі, обласної конторі «Заготзерно», облземвідділі, обласної конторі «Заготхудоба», облфінвідділі, облконторі Держбанку, облвно, Ізмаїлторгу, облторгвідділі, обкомі, управлінні міліції (УНКВС), другому відділенні міліції, першому відділенні міліції та порті [30, арк. 10]. Надалі кількість первинних партійних організацій постійно зростала, за 1944–1953 рр. їхня кількість зросла майже в 10 раз (із 78 до 714 в області). Досить значною була їхня кількість у містах обласного підпорядкування. Так, станом на 20

вересня 1944 р. 38,5% було зосереджено в містах обласного підпорядкування, станом на 1 червня 1945 р. – 45,7%, упродовж 1951–1953 рр. вона складала приблизно третину – 28-30% [див. Додаток Б2]. У будь-якому випадку питома вага первинних парторганізацій у містах обласного підпорядкування була набагато більшою, ніж у середньому в області. Головною метою розбудови мережі партійних комітетів було створення механізму партійної відповідальності та введення партійного контролю. Відновлення діяльності органів радянської влади відбувалося паралельно зі створенням мережі партійної організації. Також у кожній установі, де була значна кількість молоді, створювалися комсомольські організації: у школах, колгоспах, підприємствах тощо. Станом на 1 жовтня 1947 р. в містах обласного підпорядкування було 150 первинних комсомольських організацій (15,9% комсомольських організацій області); у них нараховувалося 3561 комсомолец (31% комсомольців області), з яких 628 осіб були учнями [див. Додаток Б3].

Питома вага місцевих мешканців у складі обласної партійної організації постійно зростала. В 1944 р. майже всі партійці були приїжджими, а вже станом на 1 січня 1953 р. їхня кількість становила майже четверту частину. Також зростала абсолютна чисельність місцевих мешканців-партійців. За 1946–1953 рр. вона збільшилася майже в десять разів [див. Додаток Б4]. У міських партійних організаціях питома вага комуністів та кандидатів із місцевого населення також була незначною: станом на 1 червня 1947 р. питома вага «місцевих» серед комуністів складала 2,8%, кандидатів – 19,6%. В Ізмаїльській міській парторганізації всього було 1256 комуністів, з яких 24 особи були місцевими мешканцями, у Білгород-Дністровській міській парторганізації було 409 комуністів, з яких 21 особа була місцевими мешканцями, а Кілійська міська парторганізація нараховувала 143 комуністи, у якій було лише 5 «місцевих» [див. Додаток Б5].

Згідно з Конституцією 1936 р., місцевими органами державної влади в Ізмаїльській області були ради депутатів трудящих. Однак у реальності голова облвиконкому, його заступник, секретар, уповноважений у справах

Православної церкви, завідувачі відділів, голови міськвиконкомів та райвиконкомів, їхні заступники, уповноважений Держплану СРСР, його заступник, державний арбітр входили до номенклатури Ізмаїльського обкому та призначалися його рішенням. Ще 31 липня 1944 р. на першому засіданні бюро Ізмаїльського обкому був затверджений склад Ізмаїльського облвиконкому: його голова, три секретарі, три заступники, голова облплану, чотири завідувачі та уповноважений Народного комісаріату заготівель. На четвертому засіданні Ізмаїльського обкому від 16 серпня 1944 р. був ухвалений склад Ізмаїльського та Аккерманського міськвиконкомів. Ще до відновлення області персональний склад виконкомів був затверджений просто рішеннями обкому [22, арк. 1–39]. Проаналізувавши особливості відновлення/встановлення радянської влади в західних областях України в перші післявоєнні роки, Г. Стародубець дійшла до висновку, що місцеві органи державної влади у своїй практичній роботі намагалися не виявляти ініціативи, виконуючи настанови та рішення, «спущені» їм «зверху» партійними комітетами [369, с. 243]. Так само і в Ізмаїльській області: у перші ж дні після відновлення радянської влади до міст та районів області приїжджали вже призначені на посади чиновники та починали працювати, виконуючи вказівки відповідних партійних комітетів: облвиконком підпорядковувався обкому, міськвиконкоми – міськкомам, а райвиконкоми – райкомам.

На перших засіданнях обкому були визначені головні напрями роботи обласної партійної організації: вирішення найбільш гострих побутових проблем населення; збір врожаю зернових, овочів, винограду, підготовка до озимої сівби; мобілізація населення області на відновлення зруйнованих доріг, залізних доріг та на сільськогосподарські роботи; призов військовозобов'язаних, призов у ремісничі училища; мобілізація чоловіків на фронт та до промисловості; відновлення зв'язку в області та її транспортного сполучення зі СРСР; підготовка до нового навчального року; створення групи доповідачів та позаштатних лекторів при обкомі, відновлення роботи

кінотеатрів та культурної мережі загалом; увага також приділялася відновленню рибної промисловості, підготовці та перепідготовці кадрів, організації радгоспів, відновленню артілей, використанню житлового фонду та іншим економічним питанням. Найбільш гострими проблемами були необхідність провести розмінування, боротьба із чумою птахів та підготовка до зими [22].

В Ізмаїльській області, як і в інших областях України, довгий час паралельно до державних та партійних органів (обкому та облвиконкому, відповідних районних та міських структур, сільрад) керування здійснювало й військове командування та начальники гарнізонів. Відповідно до Указу Президії ВР СРСР від 22 червня 1941 р. «Про воєнний стан» закріплювався такий режим, під час якого всі функції органів державної влади на місцях передавалися військовим радам фронтів, армій, військових округів, а там, де не було військових рад, – вищому командуванню військових з'єднань [238, с. 44]. У перші ж дні після відновлення області Ізмаїльський облвиконком виконував термінові завдання Військової ради Третього Українського фронту, наприклад, щодо будівництва дороги та під'їзних шляхів у районі м. Ізмаїл [90, арк. 19]. Відповідно до нарядів Одеського військового округу в області відбувалися мобілізації населення до лав Червоної армії [10, арк. 2]; Радянського державне Дунайське пароплавство (далі – РДДП) та Дунайська військова флотилія (далі – ДВФ) сумісно укладали розпорядження щодо організації перевозок вантажів [170, арк. 1]; голова гарнізону міста міг видавати накази, наприклад, наказ № 3 від 28 серпня 1944 р. «Про розміщення військових частин та установ» [138, арк. 6].

Порівнюючи легітимацію нових територій у складі СРСР, зазначимо, що приєднання країн Балтії було «легітимізоване» через референдуми, а анексія білоруських та українських територій обґрунтовувалася як частина проектів національного об'єднання [418, с. 31–32]. Подальші кроки з легітимації місцевих державних органів влади включали вибори. Вибори до ВР СРСР відбулися в 1946 р., а до ВР УРСР та до місцевих рад – в 1947 р. Вибори до ВР

СРСР відбулися 10 лютого 1946 р., висунуті кандидати офіційно отримали абсолютну більшість голосів, у виборах узяло участь 99,99% виборців. Результати голосування в Ізмаїльській області цілком задовольнили радянську владу. Так, на голосуванні до Ради Національностей у виборчому окрузі № 38 за блок комуністів та безпартійних віддали голоси 99,65% (330 319 осіб); на голосуванні до Ради Союзу у виборчому окрузі № 417 «за» віддали голоси 99,03% (135 475 осіб), у виборчому окрузі № 418 – 99,67% осіб (194 027) [48, арк. 15]. Вибори до місцевих рад відбулися в грудні 1947 р. За блок комуністів та безпартійних в Ізмаїльську обласну раду проголосувало 99,86% виборців. Депутатський корпус мав «правильну» соціальну, гендерну та національну структуру. Депутати за соціальним станом були розподілені таким чином: робітників – 17 осіб, селян – 18 осіб, службовців – 35 осіб. За національним складом: 29 українців, 23 росіянина, 12 болгар, три білоруси і три представники інших національностей. За гендерною структурою: із 70 депутатів 19 були жінками [162, арк. 35–36]. Радянські ідеологи інтерпретували такі результати як наслідки радянських реформ та вияв підтримки населенням влади. Проте будь-які вияви невдоволення на виборчих дільницях трактували як «антирадянську агітацію», а звинуваченням загрожували значні строки ув'язнення. Наприклад, якщо виборець, опустив до урни бюлетень з антирадянським висловлюванням, то йому могло загрожувати звинувачення за статтею 54-10, ч II та до 10 років позбавлення волі [73, арк. 17].

Судова гілка влади була легально оформлена після місцевих виборів. Обласний суд мав обиратися обласною радою депутатів трудящих строком на п'ять років; Народні судді районних (міських) народних судів обиралися громадянами району (міста) на основі загального, рівного та прямого виборчого права при таємному голосуванні строком на п'ять років. На першій сесії обласної ради 9–10 січня 1948 р. відбулися вибори народних засідателів Військового Трибуналу Дунайського пароплавства та Військового Трибуналу Червонопрапорної Дунайської Військової флотилії. На другій сесії обласної

ради, 15 травня 1948 р., був обраний склад Ізмаїльського обласного суду та народні засідателі військового трибуналу військ МВС Одеської області, військового трибуналу Кишинівської залізної дороги (станція Ізмаїл-Рені) та військового трибуналу Одеського військового округу [162; 163]. Народні засідателі районних (міських) народних судів обиралися на загальних зборах робітників, службовців та селян за місцем їхньої роботи чи проживання, військовослужбовців – у військових частинах строком на два роки. Ізмаїльський міськвиконком ухвалив рішення № 11 від 17 грудня 1948 р. «Щодо утворення виборних пунктів виборів народних судів (народних суддів та народних засідателів)», відповідно до якого в місті було утворено 16 виборних пунктів [41, арк. 60]. Завершення цих виборів оформило створення та легітимацію радянських місцевих органів влади в області.

У наступному році відбулася важлива з погляду партійного будівництва в області подія – II обласна партійна конференція (I відбулася в 1941 р.). У статті 22 Уставу ВКП(б) зазначається: «Загальні збори, конференція або з'їзд обирають бюро чи комітет, який є їхнім виконавчим органом та керує всією поточною роботою організації» [221, с. 679]. Склад обкому в будь-якому випадку входив до номенклатури ЦК КП(б)У, але його легальне оформлення відбулося 25–27 лютого 1948 р., коли були обрані члени та кандидати в члени обкому та члени ревізійної комісії обкому. До складу обкому було обрано 45 осіб, кандидатів у члени обкому – 15 осіб, до складу ревізійної комісії – 9 осіб [52, арк. 74–76].

Разом із відновленням місцевих державних і партійних органів влади на території області почали діяти й радянські закони. Порівняно з 1940–1941 рр., в 1944 р. відновлення радянської влади відбувалося в умовах війни з Нацистською Німеччиною, відповідно, особливості правового статусу населення в області окреслювалися насамперед умовами воєнного часу. Загалом, у СРСР воєнний стан був введений згідно з указом Президії ВР СРСР від 22 червня 1941 р. «Про воєнний стан», а його скасування відбулося відповідно до указу Президії ВР СРСР від 21 вересня 1945 р. «Про визнання

втратившими силу указів Президії ВР СРСР про оголошення в деяких місцевостях СРСР воєнного стану». Остаточний перехід до мирного життя відбувся 2 травня 1948 р., коли воєнний стан був скасований на залізничному, річковому й морському транспорті.

Указ від 22 червня 1941 р. конкретизувався і розширювався низкою нормативних документів, які були затверджені вищими органами влади СРСР. В основному, вони були спрямовані на мобілізацію економіки та суспільства на війну. До найбільш важливих законів воєнного часу, за виконанням яких здійснювала нагляд прокуратура, у цей період належали:

- указ від 26 червня 1940 р. «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного відходу робітників і службовців із підприємств і установ»;

- указ від 2 жовтня 1940 р. «Про державні трудові резерви СРСР»;

- указ від 26 грудня 1941 р. «Про відповідальність робітників і службовців підприємств військової промисловості за самовільне залишення підприємств»;

- указ від 13 лютого 1942 р. «Про мобілізацію на період воєнного часу працездатного міського населення для роботи на виробництві й будівництві»;

- постанова від 22 січня 1943 р. «Про посилення боротьби з розкраданням і розбазарюванням продовольчих і промислових товарів»;

- постанова від 22 січня 1943 р. «Про посилення боротьби з розкраданням та розбазарюванням продовольчих та промислових товарів»;

- постанова від 22 січня 1943 р. «Про заходи покращення роботи радянських органів та місцевих партійних організацій із надання допомоги сім'ям військовослужбовців»;

- указ від 8 липня 1944 р. «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, посилення охорони материнства й дитинства, про встановлення вищого ступеня відзнаки – звання “Мати-героїня” та заснування ордена “Материнська слава” й медалі “Медаль материнства”»;

– наказ Наркомату торгівлі СРСР від 13 листопада 1942 р. «Про карткову систему (на хліб, хлібобулочні вироби, борошно, крупу, макарони, цукор і кондвироби, жири, м'ясні й рибні продукти, а також промислові товари – одяг, взуття, білизну, сірники, мило тощо)»;

– різними актами в умовах військового стану були введені обмеження на в'їзд та виїзд з області, були дозволені виселення в адміністративному порядку тощо.

Важливою частиною розбудови радянського ладу стала оптація громадянства – формально добровільний вибір радянського громадянства мешканцями краю. Порядок набуття, позбавлення, відмови та відновлення громадянства був в основному встановлений постановою ЦВК СРСР від 1924 р.; надалі сталінські закони про громадянство систематизували та упорядкували ці процедури [399, с. 512]. Відповідно до статті першої указу від 8 березня 1941 р. «Про відновлення в громадянстві СРСР мешканців Бессарабії та про набуття радянського громадянства жителями Північної Буковини»: «Всі особи, які були до 7 листопада 1917 р. підданими колишньої Російської імперії і проживали на території Бессарабії до 28 червня 1940 р. (і їхні діти) незалежно від того, перебували вони до 28 червня 1940 р. в румунському підданстві чи ні, визнаються відновленими в правах радянських громадян із 28 червня 1940 р.». Цей закон включав можливості для відновлення громадянства СРСР для осіб, які на час створення області не проживали в Бессарабії та які бажали в'їхати до СРСР: «Особи, що повернулися до Бессарабії та Північної Буковини з Румунії після 28 червня 1940 р. у порядку, погодженому між радянською та румунською владою, з моменту повернення набувають радянське громадянство» [224]. Фактично всі мешканці краю, які станом на 1940 р. мешкали на території Південної Бессарабії, стали радянськими громадянами. Після 1944 р. експатріантами стали громадяни польської національності, що відповідно до радянсько-польських угод виїжджали до Польщі, та частково євреї, які певний час мали можливість виїхати до Палестини.

Процес набуття радянського громадянства в області супроводжувався паспортизацією населення. Відповідно до Д. Ширера, паспортна система стала ключовим інструментом адміністративного нагляду та контролю, яка пов'язувала особу з роботою, місцем проживання та доступом до товарів. [421, с. 838]. Важливість паспортизації Ізмаїльської області зростала внаслідок того, що вона була прикордонною. Паспортну систему в Ізмаїльській області було введено відповідно до постанови Ради Народних Комісарів (далі – РНК) СРСР № 1667 від 10 вересня 1940 р. «Про затвердження положення про паспорти». Першим кроком у напрямі відновлення дії паспортної системи в області стала перереєстрація всього населення. Так, рішенням Ізмаїльського облвиконкому № 69 від 9 жовтня 1944 р. «Щодо відновлення паспортного режиму в містах і районах області» було доручено органам міліції НКВС з 15 жовтня до 1 листопада 1944 р. провести перереєстрацію всього населення, яке мешкало в містах та районах Ізмаїльської області віком від 14 років [139, арк. 93].

Особливий правовий режим був у прикордонній смузі. На цій території він регулювався постановою РНК УРСР № 382-сс від 14 червня 1941 р. «Про режим у 7,4-кілометровій та 800-метровій прикордонних смугах на території Ізмаїльської області та в 7,5-кілометровій прикордонній смузі на території Чернівецької області УРСР». Зокрема, до 7,5-кілометрової смуги були включені й міста Ізмаїл, Кілія, Рені та Вилкове. Відповідно до постанови, по-перше, в'їзд дозволявся лише за перепустками органів міліції НКВС; по-друге, паспорти постійних жителів 7,5-кілометрової зони повинні були мати спеціальний штамп і бути прописаними в одному з населених пунктів цієї смуги; по-третє, носіння паспортів та спеціальних перепусток було обов'язковим 148, арк. 50–51].

Відновлення паспортної системи в області почалося в 1945 р. Так, відповідно до обов'язкової постанови Ізмаїльського облвиконкому № 2 від 20 квітня 1945 р. «Про проведення документації населення в містах області та перепису паспортів», органи міліції НКВС із 25 квітня до 25 липня 1945 р. мали здійснити видавання, обмін та перепису паспортів громадян, які

проживають у місцевостях, визначених у статті 1 положення про паспорти від 10 вересня 1940 р. № 1667. Усього планувалося видати 73 50 паспортів, водночас уже було видано 1638 паспортів [див. Додаток В1]. Отже, уже в другому півріччі 1945 р. у містах Ізмаїльської області почала діяти паспортна система.

Населення, яке мешкало в інших населених пунктах, отримувало паспорти в другу чергу. Рішенням Ізмаїльського облвиконкому № 551 від 16 серпня 1946 р. «Щодо проведення документації громадян у прикордонних районах Ізмаїльської області», органи міліції УМВС до 1 листопада 1946 р. були зобов'язані видати паспорти мешканцям, які проживали в усіх населених пунктах Ренійського, Суворовського, Татарбунарського, Лиманського та Тузлівського районів [153, арк. 171].

З огляду на складні матеріальні умови, відновити в короткі терміни дію паспортної системи в області не вдалося. Тому перші рік-півтора нагляд органів міліції за виконанням закону про паспортизацію зводився до перевірки документів, які давали змогу в'їжджати в прикордонну зону. Особи, які не мали цих перепусток від НКВС, притягувалися до адміністративної та кримінальної відповідальності [65, арк. 115–116; 73; 34зв; 145]. Систематичний облік та перереєстрація населення в рамках підтримки діяльності паспортної системи почався в другому півріччі 1946 р., а до цього часу у звітах прокуратури ми не знаходимо відомостей про здійснення масштабних перевірок населення. Перевіреними мали були житлові помешкання та місця праці: будинки, бараки, гуртожитки, підприємства, установи та організації. Порушення класифікувалися наступним чином: без паспорту, з простроченим паспортом, проживання без прописки, відсутність відміток щодо прийняття та звільнення з роботи, не виписані тощо. Порушників притягали до кримінальної та адміністративної відповідальності. Загалом, паспорти, прописка та трудові книжки стали вагомим знаряддям контролю за населенням області [70]. У період упровадження паспортної системи та «очищення» області кількість кримінальних справ складала 40–44

справи на рік, хоча в адміністративному порядку виселяли значно більшу чисельність людей. У наступному році кількість справ зменшилася більше, ніж на третину, але вже в 1948–1949 рр., у період завершення колективізації, вона збільшилася майже у 2,5 рази. Починаючи з 1950 р., кількість порушень стрімко скорочувалася [див. Додаток В2].

У 1945 р. відбулося також виселення «неблагонадійного елементу» з міста Ізмаїл. Указ від 22 червня 1941 р. «Про воєнний стан» дозволяв «виселяти в адміністративному порядку за межі місцевості, оголошеної на військовому стані, або з окремих її пунктів осіб, визнаних соціально небезпечними як через свою злочинну діяльність, так і через зв'язки зі злочинним середовищем» [227, с. 213–215]. У грудні 1945 р. в обкомі відбулася нарада з питання «очищення» Ізмаїла від «кримінально-злочинного, бродячого та іншого соціально небезпечного елемента». У результаті проведеної роботи станом на 10 січня 1946 р. було порушено й завершено 35 справ, за якими було взято під варту 32 особи. Ці люди мали бути вислані з міста [див. Додаток В3].

Відповідно до радянської конституції, усі громадяни мали почесне право та обов'язок захищати свою батьківщину. В Ізмаїльській області після її відновлення в 1944 р. на практиці це право виявилось в масовій мобілізації населення області до лав Червоної армії. у цьому аспекті можемо зазначити, що здійснювалася певна національна дискримінація, адже болгар та гагаузів в основному не призивали [10, арк. 5–6]. Проте ці обмеження за національною ознакою були тимчасовим явищем, надалі ж болгар та гагаузи призивалися на загальних підставах.

Основним методом залучення робочої сили до промисловості, будівництва і транспорту у воєнні часи стала мобілізація працездатного населення з-поміж непрацюючих у державних установах і підприємствах (в документах місцевих органів влади також використовувалися формули «не організоване населення» або «не працююче населення»). Масштабні мобілізації відбулися і в Ізмаїльській області у вигляді призову на трудовий

фронт. 3 липня 1945 р. потік мобілізованих на заводи, фабрики, шахти й будівництва помітно скоротився. Із цього часу розгорнулася діяльність самих підприємств із прийняття на роботу міського населення, демобілізованих та репатрійованих, також стала швидко зростати частка організованого набору за договорами з колгоспами [283]. У самій області також проводилися мобілізації громадян на виконання певних робіт, пов'язаних із військовою необхідністю, наприклад, розчистка доріг від снігу, перевалка вантажів тощо. Наприклад, на роботу до Ізмаїльського порту були мобілізовані вантажники з Молдавської РСР. Місцеве населення також залучалося до ремонту та будівництва шосейних і ґрунтових доріг [65, арк. 156]. За правильністю виконання указу від 13 лютого 1942 р. стежила прокуратура. Так, у жовтні-грудні 1944 р. завідувач відділу з мобілізації робочої сили при міськвиконкомі Ярошук незаконно мобілізував 1821 особу на різні роботи: для прибирання стадіону, на м'ясокомбінат тощо; зокрема, було мобілізовано сім осіб віком 13-14 років. Справа на Ярошука була спрямована до суду [65, арк. 98].

Напередодні та в період війни відбулося значне посилення мобілізаційного характеру трудового законодавства. Указ від 26 червня 1940 р. заборонив самовільне залишення працівниками своїх підприємств. Цей указ почав діяти в області одразу після її відновлення. Слідкувала за виконанням указу прокуратура через здійснення масових перевірок на підприємствах та в установах. Виконуватися цей указ мав, наприклад, через ведення спеціальних книг, у яких би відмічався час приходу та уходу працівників на роботу. Також керівники установ мали віддавати прогульників під суд, а не звільняти їх. У четвертому кварталі 1944 р. за цим указом було розглянуто 129 справ, зокрема, за самовільне залишення робочого місця та прогул – 84 справи. За порушення трудової дисципліни було порушено дисциплінарні переслідування проти 17 керівників установ та організацій, які не віддавали під суд своїх працівників, а, наприклад, оголошували їм догани [65, арк. бзв, 9]. Наприклад, народним судом 2-ої дільниці м. Ізмаїл за Указом від 26 червня 1940 р. було засуджено Кузьменка Степана Георгійовича за

прогул із 9 по 17 листопада 1944 р. до 5 місяців виправно-трудових робіт. Засуджений був зайнятий на збиранні кукурудзи зі свого поля [65, арк. 6]. У першому кварталі 1945 р. обласний прокурор зробив висновок, що «виконання указу від 26 червня 1940 р. ще не стоїть на належній висоті» [65, арк. 98]. І в подальшому повністю налагодити повне дотримання норм цього указу не вдалося. Після здійснення перевірки підприємства, якщо було знайдено порушення, прокуратура робила подання або протести. Наприклад, виконувач обов'язків завідувача обласного торгового відділу Утехін 25 березня 1947 р. видав наказ, яким секретаря облторгвідділу Рибіну за прогул упродовж 40 хвилин і грубість із відвідувачами було знято з роботи, тоді як Рибіна підлягала притягненню до судової відповідальності [65, арк. 13в, 60, 98, 156, 310; 70, арк. 68; 77, арк. 86]. 18 лютого 1948 р. після здійснення масштабної перевірки низки обласних, міських та районних установ та підприємств прокуратурою було встановлено ряд порушень цього указу [80, арк. 37–39]. 14 липня 1951 р. було прийнято два укази Президії ВР СРСР, які пом'якшили положення указу від 26 червня 1940 р., а 25 квітня 1956 р. він був визнаний таким, що втратив свою силу [283]. Після прийняття указу президії ВР СРСР від 14 липня 1951 р. «Про заміну судової відповідальності робітників та службовців за прогул, крім випадків неодноразового та тривалого прогулу, заходами дисциплінарного та суспільного впливу» в Ізмаїльській області збільшилася кількість прогулів. Партійні чиновники планували створити на кожному підприємстві, де працювало більше 100 робітників, товариські суди, проте цей захід не зміг суттєво поліпшити трудову дисципліну [21, арк. 127–128].

Указ від 26 грудня 1941 р. постановив уважати робітників та службовців низки підприємств військової промисловості мобілізованими та закріпленими на підприємствах, ввів покарання у вигляді від 5 до 8 років позбавлення волі за самовільне залишення робочого місця та встановив практику розгляду таких справ військовими трибуналами. Після війни це законодавство поступово стало більш ліберальним. Відповідно до указу Президії ВР СРСР від 7 липня

1945 р. «Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною», було встановлено «Звільнити від покарання: ... б) засуджених за самовільний ухід із підприємств військової промисловості та інших підприємств, на які поширено дію указу Президії ВР СРСР від 26 грудня 1941 р.». За цією амністією, зокрема, 185 осіб було звільнено від покарання; щодо 20 засуджених, то було скорочено на половину термін покарання; 324 справи на 343 особи було припинено слідство; 64 ув'язнених було звільнено з-під варті у зв'язку з припиненням слідчого провадження; 15 осіб було звільнено від стягнення адміністративних штрафів [68, арк. 48]. 7 березня 1947 р. застосування указу від 26 грудня 1941 р. було звужено, а остаточно він був скасований 31 травня 1948 р.

2.2. Радянська економічна політика

Важливим напрямом радянзації міст області було відновлення місцевої економіки та її інтеграції до загальносоюзного економічного простору. Економічна політика влади в Ізмаїльській області була загалом аналогічна тим процесам, які відбувалися на інших приєднаних до УРСР територіях: необхідність відновлення зруйнованого війною господарства, конфіскаційний переділ землі та наділення землею малоземельних і безземельних селян, націоналізація великої промисловості, впровадження планової економіки, акцент на розвитку тих галузей, відповідно до яких є ресурсна база. Такі ж процеси відбувалися і на Закарпатті [338, с. 127–140].

Для прискорення відновлення зруйнованої економіки краю в ньому були введені суттєві пільги як у державному, так і в місцевому оподаткуванні. Зокрема, у сфері державного оподаткування відповідно до рішення Ізмаїльського облвиконкому № 129 від 16 листопада 1944 р. «Про проведення державних податків в 1944 р.» було встановлені такі податкові пільги. Пункт 1 «звільнити колгоспи й населення області від недоїмок за всіма державними й місцевими податками і зборами, що виникли до окупації». Пункт 8 «не

враховувати доходи одноосібних господарств від продажу сільськогосподарських продуктів на ринку», що, зокрема, позначалося й на ціні товару. Пунктом 10 місцевим виконкомом було надане право звільняти від сплати податків членів сімей військовослужбовців та партизан, а також осіб, які втратили майно відповідно до закону. Пункт 5 звільнив від сплати сільськогосподарського податку колгоспні двори та одноосібні господарства, оподатковуваний прибуток яких не перевищував 1000 крб., а пункт 9 встановив розмір військового податку для колгоспників та одноосібників у розмірі 100 крб. на рік. Також від оподаткування були звільнені коні в одноосібних господарствах і мілка худоба, що важливо для міського населення, адже воно масово володіло худобою. Ці пільги важливі й із погляду вивчення міського населення, адже в кожному місті були створені колгоспи [139, арк. 185–186].

Надалі в деяких аспектах пільги були дещо зменшені. В 1945 р. ставка військового податку з колгоспників та одноосібників була затверджена в розмірі 130 крб. Інші пільги, які були встановлені в сільськогосподарському оподаткуванні на 1944 р., були подовжені й у 1945 р. [145, арк. 195; 146, арк. 212]. Ставка військового податку в Ізмаїльській області була нижчою, ніж в інших областях УРСР. Відповідно до проєкту постанови РНК СРСР «Щодо проведення в 1945 р. державних та місцевих податків та зборів в областях Української РСР», середня ставка військового податку з колгоспників та одноосібників для Ізмаїльської та Чернівецької областей була встановлена в розмірі 100 крб., для Волинської, Ровенської, Львівської, Дрогобицької, Станіславської і Тернопільської областей – у розмірі 150 крб, для східних областей – 250 крб [114, арк. 2–3]. У будь-якому разі ставка військового податку в Ізмаїльській області була набагато нижчою, ніж в інших областях УРСР.

Рішенням облвиконкому № 794 від 1947 р. «Про проведення сільськогосподарського податку в районах Ізмаїльської області в 1947 р.» були звільнені від оподаткування колгоспні двори й одноосібні селянські

господарства, оподатковуваний дохід яких не перевищував 1200 крб, а не 1000 крб, як у рішенні від 1944 р. [159, арк. 3]. Водночас Ізмаїльська область і далі була в порівняно привілейованому становищі. Відповідно до листа від Міністерства фінансів УРСР до Ізмаїльського облфінвідділу від 26 серпня 1947 р. «Про оподаткування селянських господарств у західних областях УРСР», оподаткований прибуток від ріллі в Ізмаїльській області визначався в розмірі 400 крб, для Чернівецької та Закарпатської областей – 500 крб, а для Волинської, Дрогобицької, Львівської, Ровенської, Станіславської і Тернопільської областей – 1400 крб. Також повністю звільнялися від сплати податку господарства, оподатковуваний прибуток яких в Ізмаїльській, Чернівецькій та Закарпатській областях не перевищував 1200 крб, а в інших західних областях – 2400 крб на рік. Цим листом було значно підвищено розмір неоподаткованого мінімуму прибутку для звільнення від оподаткування маломісних господарств, а саме: по Закарпатській області – з 1000 до 1200 крб, по Ізмаїльській та Чернівецькій областях – із 600 до 1200 крб, у решті областей – з 1500 до 2500 крб. [115, арк. 197–202].

Відповідно до рішення Ізмаїльського облвиконкому № 790 від 4 серпня 1948 р., норма прибутковості з пашні була встановлена в розмірі 400 крб. з гектару. Були подовжені пільги минулих років: звільнені від оподаткування колгоспні двори та одноосібні селянські господарства, оподатковуваний прибуток який не перевищував 1200 крб.; вирішено не збирати податок із дрібної худоби, яка перебувала в особистому користуванні членів колгоспу; не враховувалися прибутки одноосібних господарств від продажу сільськогосподарських продуктів на ринку [166, арк. 23–24].

Рішенням Ізмаїльського облвиконкому № 130 від 16 листопада 1944 р., значні пільги були визначені й у місцевому оподаткуванні. В області збиралося два місцеві податки: по-перше, земельна рента з підприємств, установ, організацій та окремих громадян, по-друге, податок із будинків, які належали підприємствам, установам, організаціям та окремим громадянам. Стягування земельної ренти в містах області здійснювалося відповідно до

закону та за ставками, встановленими для місцевостей 6-го класу, тобто в розмірі 4 коп. з 1 м²., для інших населених пунктів області ставка земельної ренти становила 3 коп. з 1 м². Загалом же ставки земельної ренти за квадратний метр за класами поселень встановлювалися в таких розмірах: I клас – 18 коп., II клас – 15 коп., III клас – 12 коп., IV клас – 9 коп., V клас – 6 коп. і VI клас – 4 коп. [227, с. 336–344]. Збір із власників транспортних засобів та власників худоби було вирішено не проводити [139, арк. 187–188]. Аналогічні рішення укладалися в 1945–1947 рр., за єдиним винятком – в 1946 р. земельна рента в усіх населених пунктах області була встановлена в розмірі 4 коп. з м², ймовірно, тому, що законом не передбачалася земельна рента в розмірі 3 коп. з м² [145, арк. 143; 147, арк. 303; 157, арк. 19–20]. Рішенням Ізмаїльського облвиконкому № 87 від 5 лютого в 1948 р., в області було вирішено разом зі збором земельної ренти та податком на будинки почати збирати податки з власників транспортних засобів та власників худоби [164, арк. 33–34].

У перші післявоєнні роки законодавство було достатньо лояльним до приватної підприємницької діяльності. Ця ситуація була загалом спричинена умовами війни та післявоєнної розрухи, коли влада вимушено звернулася до приватної ініціативи. Вивчивши стан продовольчої торгівлі в Києві, О. Овсіюк зазначає, що «з розширенням у Києві державної торговельної мережі приватна торгівля згорталася. Влада міста, скориставшись послугами приватних крамничок у скрутний час, пізніше без жодних вагань та перешкод їх ліквідовувала» [343, с. 104]. Такий же процес був характерний і для Ізмаїльської області: із самого початку було дозволено займатися широким спектром видів підприємницької діяльності, проте згодом цей список скорочувався. Відповідно до рішення Ізмаїльського облвиконкому № 131 від 16 листопада 1944 р. «Про дозвіл приватної торгівлі, кустарних промислів і ремісничих промислів», фінансовим органам було дозволено видавати реєстраційні посвідчення на закупку та перероблення сировини для подальшого продажу товарів на ринку, застосування найманої праці, приватну торгівлю (скупку та перепродаж), торгове посередництво (вояжерство),

утримання заїжджих дворів, готелів, каруселей, ваг на базарах, організацію різних ігор тощо. Значною була питома вага й давальницької сировини, тобто не власної сировини артілей промислової кооперації, а сировини, яку вони брали за договорами в інших торгових організаціях або приватних осіб. Надалі почалося поступове скорочення цих пільг. Так, рішенням Ізмаїльського облвиконкому № 76 від 12 лютого 1945 р. було змінено низку пунктів попереднього акту: заборонено виробництво та продаж певних товарів та обмежена кількість дозволеної найманої сили. Проте перелік дозволених видів підприємницької діяльності все ще залишався досить великим. Надалі постановою Ізмаїльського облвиконкому № 722 від 12 грудня 1945 р. були заборонені майже всі приватні промисли та торгівля, а також була виключена можливість використання найманої приватної сили, підприємницька діяльність дозволялася лише у сфері харчування населення, було дозволено утримання заїжджих дворів, готелів та ваг на базарах [див. Додаток Г]. Отже, якщо загалом купівля та перепродаж товару та застосування найманої робочої сили в СРСР були заборонені, то в Ізмаїльській області певний проміжок часу «спекуляція» та «експлуатація» дозволялися, треба було лише отримати реєстраційне посвідчення. Індивідуальні майстри та торговці після скасування можливості для ведення приватної підприємницької діяльності об'єднувалися в артілі.

Після скасуванні можливості для приватної підприємницької діяльності, завершилася і націоналізація економіки. При вступі до артілі майстри та торговці повинні були усупільнити коней, повозки та зброю; повітряні млини, маслобойки і вовночесалки; швейні машинки (що, зокрема, підтверджується даними усних інтерв'ю); інструменти шевців, бляхарів, ковалів тощо [81, арк. 182–186].

Наступного року, відповідно до загальносоюзних тенденцій, почався наступ на приватних підприємців. Згідно з рішенням Ізмаїльського облвиконкому № 808 від 17 жовтня 1946 р. «Про заходи з покращення податкової роботи в області», передбачалося провести масову перевірку

платників податків, залучивши органи міліції МВС та місцеві державні органи до припинення нелегальної торгівлі, відповідно до пункту 3, «звернувши особливу увагу на підвищення якості роботи з обстеження та встановлення доходу торговців та кустарів». Пункт 6 передбачав «звернути увагу Начальника облуправління Робітничо-селянської міліції Міністерства внутрішніх справ УРСР – підполковника Антипова на недостатню боротьбу органів міліції з нелегальною приватною торгівлею та промислами. Зобов'язати Начальника облуправління Робітничо-селянської Міліції тов. Антипова та голів міськрайвиконкомів вжити суворих заходів до припинення та викорінення нелегальної часткової торгівлі та промислів» [155, арк. 126–129]. Можна припустити, що в роботі з приватними торговцями були значні недоліки, проте більш вірогідним є бажання влади посилити тиск на ці економічно незалежні групи населення. Рішенням Ізмаїльського облвиконкому № 427 від 23 травня 1947 р. в області було введено загальне податкове законодавство й повністю заборонено використання найманої праці. На цей час в області вже було суттєво звужено можливість займатися торгівлею та підприємницькою діяльністю, а в рішенні окремо акцентувалася увага на необхідності припинити видання реєстраційних посвідчень на зайняття забороненими промислами та торгівлею: пункт 1. «припинити ... видання реєстраційних посвідчень на торгівлю та промисли, на які видача реєстраційних посвідчень чинними правилами реєстрації заборонена». Міліції вказувалося на необхідність забезпечити належний нагляд за ринками, притягуючи осіб, які займаються нелегальними промислами та торгівлею, до кримінальної відповідальності [158, арк. 498–502]. Надалі боротьба з приватними підприємцями перейшла в площину політичної кампанії та масових репресій відповідно до Указу Президії ВР СРСР від 4 червня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного та громадського майна» [225].

Важливим чинником економічних змін стала націоналізація економіки Ізмаїльської області. Правове підґрунтя націоналізації було закладене в 1940–1941 рр., а в 1944 р. дія відповідних постанов була лише поновлена.

Головним нормативним документом, який визначив хід націоналізації в Південній Бессарабії, став указ президії ВР СРСР від 15 серпня 1940 р., яким встановлено, що з 28 червня 1940 р. були націоналізовані:

1) усі банки, кредитні установи, ощадно-позичкові каси, залізничний транспорт, водний транспорт та засоби зв'язку;

2) промислові підприємства з кількістю робочих понад 20 осіб або з кількістю робітників не менше 10 осіб за наявності двигуна потужністю не менше 10 кінних сил;

3) крім цього, націоналізації також підлягали:

а) усі підприємства поліграфічної промисловості (друкарні, літографії, цинкографії);

б) електростанції, трамваї, автобуси;

в) усі підприємства спиртової промисловості;

г) торгові підприємства з обігом понад 600 тис. лей, а також промислові винні підвали, нафтосховища;

г) лікарні, великі аптеки, аптекарські склади й санаторії;

д) початкові, середні та вищі навчальні заклади;

е) кінематографи, театри, стадіони, музеї і картинні галереї;

є) великі готелі, домоволодіння, а також будинки, власники яких втекли з Бессарабії [129, арк. 73].

Указ від 15 серпня 1940 р. був конкретизований низкою подальших постанов РНК УРСР:

– № 1123 від 19 серпня 1940 р. «Про націоналізацію промислових підприємств на території Аккерманського, Ізмаїльського, Хотинського повітів Бессарабії та на території Північної Буковини»;

– № 1319 від 5 жовтня 1940 р. «Про націоналізацію торгових підприємств і складів на території Чернівецької і Аккерманської областей»;

– № 1301 від 5 жовтня 1940 р. «Про націоналізацію житлових будинків по Аккерманській і Чернівецькій областях»;

– № 1318 від 7 жовтня 1940 р. «Про націоналізацію промислових, комунальних підприємств, великих готелів, аптек і аптечних складів на території Аккерманської та Чернівецької областей»;

– № 837 від 3 червня 1941 р. «Про націоналізацію торговельних підприємств по Ізмаїльській області» [129, арк. 25–26].

В 1940–1941 рр. більша частина підприємств та закладів була націоналізована відповідно до постанови від 19 серпня 1940 р., а подальші документи стосувалися в основному дрібних торговельних закладів, які залишалися в приватній власності. На виконання цих постанов складалися додаткові списки підприємств, організацій та установ, які мали бути націоналізованими [129, арк. 27–73]. Отже, у період першої радянської країни можна говорити про певний перехідний період: хоча всі великі промислові, торговельні та фінансові установи були націоналізовані одразу, в області дозволялася дрібна приватна діяльність.

Активно націоналізовувалося і житло. Згідно з постановою від 5 жовтня 1940 р., у Рені було націоналізовано 60 будинків, в Ізмаїлі – 63 будинки. Націоналізованими мали бути будинки, власники яких втекли за межі СРСР. Трудящі (робітники, службовці та інтелігенція), які проживали в націоналізованих будинках як квартиранти, у зв'язку з націоналізацією виселенню не підлягали [129, арк. 43–47]. З іншого боку, відбувалася і незаконна націоналізація. Наприклад, як вказує І. Кашу, після зайняття Бессарабії радянськими військами на багатьох домах або навіть вулицях були розміщені написи типу «зайнято» або «зарезервовано НКВС» [402, с. 138–139], проте такі дії не регулювалися законом. Можемо припустити, що такі ж випадки були і в Ізмаїльській області.

Кардинальні зміни відбулися і у сільському господарстві, зокрема й у містах. Як і загалом в області, відбувся перерозподіл землі між господарствами з її подальшою колективізацією. Відповідно до указу Президії ВР СРСР від

15 серпня 1940 р. «Щодо відновлення на території Бессарабії дії радянських законів щодо націоналізації землі», з 28 червня 1940 р. вся земля Бессарабії була націоналізована [240, с. 40]. Наступним етапом процесу колективізації стало ухвалення постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) № 1690 від 13 вересня 1940 р. «Про встановлення граничних норм землекористування на один селянський двір по Бессарабії та Північній Буковині». При перерозподілі землі в Бессарабії та Північній Буковині найбільше виграли селяни майбутньої Ізмаїльської області. Граничні норми землекористування на один селянський двір для селян Ізмаїльського, Аккерманського, Кагульського та Бендерського повітів було встановлено в розмірі 20 га, для Кишинівського, Бельцького, Оргіївського, Сорокського, Чернівецького та Стороженецького повітів – 10 га, а для Хотинського повіту – 7 га. Певні виключення були зроблені для особливо чисельних сімей, які обробляли землю своєю власною працею [11, арк. 1–2]. Процес створення колгоспів у містах загалом нічим не відрізнявся від колективізації області. Передусім відбувся перерозподіл землі й наділення безземельних або малоземельних селян землею. Дія відповідних актів в 1944 р. була просто відновлена.

У кожному місті області були наявні значні сільськогосподарські території. Така ситуація була характерна й, наприклад, для повоєнного Львова, у якому в перші повоєнні роки традиційна економіка співіснувала в одному просторі із сільськими практиками у вигляді сільгоспартілей, підсобних та індивідуальних господарств [260, 2021, с. 71]. Місто Ізмаїл оточували передмістя, населення яких загалом займалося сільським господарством: Копана Балка, Гудзовка, Пойдовка, Кавказ, Фортеця, Барановка, Аккерманська, Пристанційне селище та Тараклія, зокрема, усього в цих передмістях було 1538 будинків, усього землі – 1015,01 га, присадибної землі – 137,27 га, присадибної землі під городами – 80,8 га, присадибної землі під виноградниками – 3 га, орної землі в полі – 53,47 га, виноградників у полі – 81,5 га, городів у полі – 64,5 га. Водночас підсобних підприємств у передмістях не було. Усі ці передмістя офіційно були в межах міста [175, арк. 18; 291а].

Аналогічна ситуація була й в інших містах області. У Білгород-Дністровському площа плодових садів, плідників та городів складала 21 га, вигонів – 34 га, тоді як промислові площі складали 10,3 га, у Кілії промислова територія складала 42 га, водночас фруктові сади – 243 га, розплідники – 6 га, городи – 200 га, рілля, вигони та сінокоси – 10 274 га; у Рені промислові території складали 33 га, а плодові сади, розплідники та виноградники – 25 га [див. Додаток Д1, Додаток Д2, Додаток Д3].

Колективізація сільського господарства Ізмаїльської області включала перерозподіл землі, створення земельних товариств, колгоспів, поступове збільшення відсотку колективізації та завершення колективізації після виселення 1948 р. Хід колективізації в містах був достатньо повільним, хоча в загалом по області її темпи сягали 30% на рік [див. Додаток Е1 та Додаток Е2]. Згодом відповідно до рішення Ізмаїльського міськвиконкому № 10 від 19 лютого 1948 р., було ухвалено прийняти землю від одноосібних селянських господарств, члени яких перейшли на постійну роботу в установи, підприємства й організації міста Ізмаїл. У рішенні пояснювалося, що члени таких господарств не мали часу на обробку своїх земельних ділянок. Так, у власність держави перейшло 120,45 га орної землі, яка була розташована в міській межі [179, арк. 78–79]. Станом на 1 січня 1950 р. всі міські землі були повністю колективізовані. Одночасно відбувалася механізація сільського господарства, що виявилось у створенні радгоспів, завезенні до області тракторів та створенні машино-тракторних станцій (далі – МТС) [див. Додаток Е3].

Відповідно до висновків А. Бачинського, найбільш активно в повоєнний період розвивалися харчова та легка промисловості, промисловість будівельних матеріалів та паливно-енергетичний сектор [240, с. 87–88]. Значна увага була приділена й інфраструктурі – залізничному транспорту та портам. Головним напрямом економічних змін стала часткова індустріалізація області, зменшення земель сільськогосподарського призначення та збільшення промислових площ. Наприклад, територіальний розвиток Білгород-

Дністровського відбувався переважно в південному напрямі, охоплюючи забудовою терени, у минулому зайнятих під виноградники та фруктові сади, а також у західному та південно-західному напрямі, включаючи колишні передмістя та посади Папушой, Кривда, Чагірі Мокрі та Чагірі Сухі, Кам'яний міст та Турлаки [282, с. 69].

Розширення промислових територій відбувалося двома шляхами. По-перше, міськвиконкоми або райвиконкоми укладали рішення щодо передачі підприємствам певних будівель для відновлення, ремонту й розширення власного виробництва. По-друге, підприємствам передавали землю для нового будівництва. Наприклад, у 1945 р. в передмісті Ізмаїла Копана Балка було виділено ділянку землі площею 3,08 га на місці городів та виноградників громадян для будівництва рибного заводу. Мешканцям, які втрачали землю, відповідно до цього рішення мали відвести городи та виноградники на інших ділянках [176, арк. 49]. В 1948 р. у передмісті Ізмаїла Баранівка було відведено ділянку землі для будівництва мотороремонтного заводу площею 2,8 га [179, арк. 78–79]. На початку 1950-х рр. у Болграді було виділено земельну ділянку швейній фабриці під будівництво електростанції [183, арк. 91], ділянка в 6 га була виділена Болградському комбінату будматеріалів для розширення виробництва [183, арк. 71–72]. У Рені в червні 1945 р. лісотарному заводу для розширення виробництва було передано ділянку землі в 1900 м² [180, арк. 7зв–8]. Рішенням від 24 січня 1946 р. було задоволено прохання лісотарного заводу про виділення додаткової площі землі для будівництва на базі заводу Ренійської суднобудівельної верфі, усього заводу було виділено три ділянки: 2584 м², 660 м² та 960 м² [181, арк. 4зв – 5].

Важкої промисловості в містах області станом на 1944 р. не було, промислове господарство було представлене підприємствами, які переробляли продукцію сільського господарства та риболовства. Станом на 1 жовтня 1944 р. рибозаводи та риболовецькі артілі в основному відновили свою господарську діяльність. Працювали рибозаводи в Білгород-Дністровському, Рені, Ізмаїлі та Вилковому. Відновили свою діяльність 18

риболовецьких артілей, ще три були створені заново, усього 2950 рибалок, які постачали ці заводи рибою. Будівля консервного заводу в Ізмаїлі збереглася, проте обладнання було вивезене до Румунії. Відновив свою діяльність лісотарний завод. Збереглися п'ять винокомбінатів, п'ять виноробних колгоспів та один розплідник, які готувалися до відновлення своєї діяльності. Поступово відбудовувалися млини та маслоробки. Із 40 артілей за системою обласної ради промислової кооперації було відновлено 33 артілі, у яких працювало 486 осіб; усі артілі працювали на давальницькій сировині. Залізниця досить швидко була відновлена, і вже 7 вересня до Ізмаїла прибув перший вантаж, 17 жовтня було відновлено залізничне сполучення з Болградом [7, арк. 13–15].

Одразу після відновлення області почали працювати порти, які займалися перевантаженням військових вантажів та військових частин, а згодом – господарських вантажів. Стан портів Ізмаїльської області в 1944 р. був незадовільним: Ізмаїльський порт був не механізованим, використовувалося два трофейні плавучі крани та два орендовані в приватних власників плавучі зерноперевантажувачі; п'ять складів, що були на території порту, були зайняті різними відомствами. Каналізації та своєї електростанції порт не мав, водопостачання відбувалося від міського водопроводу. У ренійському порту роботи також не були механізовані, обладнання елеватора було вивезено до Румунії, закриті склади були відсутні. До порту було прокладено залізницю. У Кілійському порту всі роботи також здійснювалися вручну. Не було водопостачання, каналізації, телефонного зв'язку. У наявності був лише один склад площею 182 м². Аналогічна ситуація була й у порту Вилкового: праця не була механізована, не було складів, освітлення, каналізації, водопостачання, біля порту не було жодних службових приміщень. Однак одразу ж було намічено масштабні заходи щодо розвитку портового господарства: механізація вантажно-вивантажувальних операцій; благоустрій території та зміцнення берега; будівництво складів; будівництво службових будівель та електроосвітлення. Було намічено створити

Ізмаїльський та Кілійський судноремонтні заводи, а у Вилковому та Рені – організувати майстерні для тимчасового ремонту. Для розміщення робітників та службовців було заплановано масштабне житлове будівництво. В Ізмаїлі планувалося відкрити училище, в Рені – ремісниче училище, в Кілії – ремісниче училище, школу морехідного навчання та школу «Юнг» [169, арк. 23–28, 33–35]. На розвиток портової інфраструктури відводилися значні земельні ділянки. В 1946 р. у Рені було виділено великі ділянки під реконструкцію та розвиток порту, будівництво елеватора заготзерна та портової електростанції [181, арк. 15зв, 21зв]. Більші за розміром ділянки були виділені в Ізмаїлі, ця територія простягалася в глибину міста на 270 м. У Кілії для будівництва судноремонтного заводу було виділено ділянку завдовжки 4 тис. м вздовж дунайського рукава Степового, водночас планувалося знести приватні будинки громадян [171, арк. 20–23]. В 1951 р. Кілійському судноремонтному заводу відвели ще одну ділянку завдовжки в 500 м вздовж Степового рукава для розширення території [172, арк. 1–9].

Іншим чинником розвитку економіки регіону стало створення Вилківського риболовецького району. Населення міста завжди спеціалізувалося на рибальстві, а в повоєнний період радянська влада доклала значних зусиль для розвитку цього напряму господарської діяльності. Спочатку були відновлені три риболовецькі артілі, а відповідно до постанови РНК СРСР № 634 від 2 квітня 1945 р., у місті мав бути збудований холодильник, рибозавод, а також бондарно-збірні та ящикові майстерні [130, арк. 73а–73д]. Про підтвердження важливості міста як центру рибної ловлі свідчить постанова РМ УРСР та ЦК КП(б)У № 3538 від 29 листопада 1951 р. «Про заходи щодо подальшого розвитку рибальства у Вилківському рибальському районі та благоустрою м. Вилкове Ізмаїльської області». Нею передбачався цілий комплекс заходів щодо подальшого розвитку промислового риболовства та збільшення його обсягів. У 1952 р. планувалося ввести в експлуатацію посольний цех, цех для в'ялки риби, коптильно-баличний цех, механізований бондарно-ящиковий цех та солесховище з

механізацією вантажно-розвантажувальних робіт, а також інші об'єкти на дельті Дунаю та на морі [133, арк. 37–44]. До квітня 1945 р. був відновлений Вилківський рибозавод із копильним цехом. За повосенну п'ятирічку відбулася заміна човнів із веслами на моторні риболовні судна. У травні 1947 р. була створена Вилківська моторно-риболовецька станція, а в травні 1948 р. – судноремонтна база. Через два роки почала працювати база державного активного лову, яка вела рибний промисел паралельно з колгоспами. База та моторно-риболовецька станція загалом мали 22 судна. До цього часу всі риболовецькі артілі були об'єднані в єдине велике колективне господарство – колгосп ім. Леніна. Почалося будівництво Вилківського рибокомбінату. Станом на 1952 р. у Вилківському рибокомбінаті працювали посолочний, копильний, в'ялення риби, бондарно-ящиківий цехи, а також склади, у цьому ж році почав працювати холодильник на 500 т, розширився флот [285, с. 496–497].

2.3. Політичні репресії та терор

Репресії були одним із головних методів утвердження радянської влади в післявоєнній Україні. І. Надольський зазначає, що активне проведення партійно-радянськими органами влади репресивно-каральної політики як важливого інструменту встановлення й підтримання абсолютного контролю над суспільством та людиною склало одну із системних характеристик тоталітарного політичного ладу [Надольський, 2008, с. 3]. Навіть більше, автори науково-документальної книги «Реабілітовані історією» стверджують, що репресії були необхідною умовою існування комуністичної влади та тривали весь час існування СРСР. Репресії були постійними, численними та різноманітними і включали арешти, катування, систему заручників і відповідачів, розкуркулення та інші форми контрибуції і конфіскації майна громадян, примусову колективізацію і голодомори, заслання, адміністративні

висилки і прикріплення до певного місця проживання, позбавлення цивільних прав, примусову мобілізацію, примусову репатріацію тощо [359, с. 17–18].

На відміну від західної України, в Ізмаїльській області не було жодного збройного спротиву радянській владі. Навіть більше, як писав секретар Ізмаїльського обкому В. Горба 28 серпня 1944 р. М. Хрущову, значна частина супротивників радянської влади «куркульського та іншого ворожого елементу» втекла в Румунію [29, арк. 7]. Прокурор Ізмаїльської області В. Любіч в 1944 р. таким чином визначав групи людей, яких планувалося репресувати першими: «фашистська агентура, українсько-німецькі націоналісти, зрадники батьківщини та пособники німецько-румунських окупантів» [65, арк. 15]. В подальшому напрями репресій в області дещо змінилися. В 1950 р. на Ізмаїльську область місцевим управлінням Міністерства державної безпеки (далі – МДБ) була складена характеристика, або «паспорт», на Ізмаїльську область. У документі було визначено три головні нелояльні групи в Південній Бессарабії, яких неявно планувалося репресувати: 1) «церковники», «сектанти» та старовіри, які в минулому були тісно пов'язані з численними проповідниками та благодійними товариствами Румунії, Америки та Англії; 2) буржуазні партії та організації (або, ймовірно, їхні колишні члени): залізногвардійці, цараністи, сіоністи, ліберали та інші; 3) сіоністський рух серед євреїв та зв'язки єврейської громади з Америкою, де існував комітет Аккерманських євреїв [236, с. 182].

Репресивний апарат Ізмаїльської області був складною та розгалуженою системою. Так, слідство могли провадити управління НКДБ та його районні відділи, управління НКВС та його районні відділи, водний відділ НКДБ Північно-Чорноморського басейну в Ізмаїлі, прикордонний загін, обласна прокуратура та районні прокуратури, Військова прокуратура Одеського військового округу та Військова прокуратури Чорноморського басейну. Водночас вироки виносили не лише обласний і районні суди, але й позасудові органи: Особлива нарада при НКВС, Військовий трибунал Дунайського пароплавства, Військовий Трибунал Червонопрапорної Дунайської Військової

флотилії, Військовий трибунал військ НКВС Одеської області, Військовий трибунал Кишинівської залізної дороги (станція Ізмаїл-Рені) та Військовий трибунал Одеського військового округу. Більше того, політичні репресії здійснювали не лише НКДБ, але й НКВС, адже в 1944–1945 рр. НКДБ було «перевантажене» справами та не справлялося з роботою. Частиною репресивного апарату в області була й розгалужена система доносників. Агентурно-інформаційна мережа НКДБ УРСР в Ізмаїльській області складалася з таємних співробітників, а саме агентів, резидентів та інформаторів. Станом на 1 травня 1945 р. в Ізмаїльській області було завербовано 1890 агентів, зокрема був відновлений зв'язок із 616 таємними співробітниками та додатково завербовано 1274 таємні співробітники. З огляду на те, що певна кількість співробітників була виключена, реальна чисельність агентурно-інформаційної мережі в області складала 1705 особи. Кількість таємних співробітників в області стрімко зростала і станом на кінець 1951 р. становила 2836 осіб [див. Додаток Ж4].

«Політичні», або «спеціальні» справи розслідувалися відділом спецсправ прокуратури Ізмаїльської області. Саме цей відділ спостерігав за розслідуванням таких «злочинів», як спроба перейти кордон та антирадянська агітація. Однак цей же відділ розслідував і справи за звинуваченням у пособництві румунській владі та у скоєнні військових злочинів, тобто щоб виявити точну чисельність репресованих, необхідно переглянути кожен справу, однак можливо зробити приблизні висновки щодо розмаху репресій в Ізмаїльській області. Найбільшою кількістю завершених спецсправ була в 1944 р. – 200 спецсправ, що безпосередньо було пов'язано з пошуком та покаранням звинувачених у пособництві румунській владі. Наступного року було завершено лише 47 справ, а протягом 1945–1948 рр. кількість завершених спецсправ поступово підвищувалася: в 1946 р. було завершено 79 спецсправ, у 1947 р. – 89, у 1948 – 105, у 1949 р. – 101. Така велика чисельність завершених спецсправ у 1948–1949 рр., на нашу думку, була пов'язана із

закінченням колективізації області. Уже наступного року їхня кількість зменшилася та склала 72 спецсправи [див. Додаток Ж1].

Відповідно до даних видання «Реабілітовані Історією. Одеська Область: Книга Перша», найбільшою кількістю засуджених управлінням НКДБ в Ізмаїльській області була в 1946 р., після чого чисельність осуджених стрімко зменшувалася. В 1945 р. було засуджено 474 особи, в 1946 р. – 717 осіб, у 1947 р. – 337 особи, в 1948 р. – 230 осіб, у 1949 р. – 211 осіб, у 1950 р. – 194 особи, в 1951 р. – 161 особу, в 1952 р. – 62 особи. Усього за цей період було виправдано 54 особи, водночас 13 осіб було засуджено до вищої міри покарання [див. Додаток Ж3]. Такі розбіжності пояснюються тим, що відділ у спецсправах обласної прокуратури займався лише справами за статтями 54 та 80 КК УРСР, тобто загалом за антирадянську агітацію та незаконний перетин кордону, тоді як НКДБ-МДБ СРСР займалося набагато ширшим колом питань.

У 1944–1945 рр. органи НКДБ та НКВС активно розшукували пособників та ворогів радянської влади. Перебування в роки війни на окупованій території стало чинником «неблагонадійності», а робота при окупантах у різних установах, організаціях, на підприємствах – приводом для звинувачення в «пособництві» й «зраді батьківщини» [359, с. 123]. Так, управління НКДБ в Ізмаїльській області зібрало інформацію на 21 особу, які особисто проводили арешти, били й розстрілювали радянських громадян або відправляли їх до Румунії. У заголовку документу вони названі «особами румунської національності», але, найімовірніше, вони були лише підданими Королівства Румунія, беручи до уваги їхні досить високі та важливі посади – майор жандармерії, комісар сигуранці, шеф жандармського поста тощо [40, арк. 4–6]. Водночас не лише військові злочинці зазнавали переслідувань. Голова водного відділу НКДБ Сімонян 1 березня 1945 р. надав секретарю Ізмаїльського обкому В. Горбі «Список на осіб, працюючих на об'єктах Рибтресту, які в період окупації працювали в окупантів». Він писав, що ці особи «не вселяли довіри», і вважав за доцільне їхнє звільнення. Компрометуючими матеріалами ставало те, що, наприклад, вони в 1941–

1944 рр. період працювали на посаді рахівника в колгоспі, в управлінні фінансів, кур'єром у поліції або перекладачем у німців. Підозру викликало те, що особа «в період окупації працювала в кооперативі “Невод”», або «в період окупації перебувала у таборі, свою доньку видала за румунського підданого», «в період окупації заарештовувалася румунською владою» [40, арк. 8–11]. Такий же список був складений 1 лютого 1945 р. начальником 2-го відділу ВС НКДБ Лесіним на осіб, які обіймали керівні посади в РДДП і працювали в Кілійському, Ренійському та Ізмаїльському портах. Звільненню підлягали працівники, які, наприклад, допомагали вивозити обладнання елеватору або займалися торгівлею та мали власні магазини. Цей документ був переглянутий В. Горбою, навпроти прізвищ, де дібраний компрометуючий матеріал був достатнім, він ставив візу «звільнити» або «терміново звільнити», в інших випадках був поставлений знак питання [40, арк. 14–15зв]. Однак усе подальше життя люди, які перебували на окупованій території, носили «тавро»: «був на окупованих територіях».

Вагомим напрямом репресій було покарання за антирадянську агітацію та пропаганду, тобто справ за статтями 54-10 ч. 1 та 54-10 ч. 2. КК УРСР. За цими статтями засуджували за поразницькі настрої, виготовлення, зберігання та розповсюдження антирадянської літератури, призов до скоєння контрреволюційних злочинів, антиколгоспну агітацію, критику радянської дійсності, радянського уряду, вождів більшовицької партії, невдоволення радянською владою та критику політики радянської влади. З погляду закону спекуляція була злочином, але вона допомагала вижити під час голоду. Як зазначає В. Пасат, «владні структури формально діяли в суворих рамках закону, але самі закони ставали в буквальному значенні слова “беззаконними”» [346, с. 15].

За перший-третій квартали 1945 р. відділом у справах спеціальної підсудності Ізмаїльської області було порушено 63 справи, кваліфікація справ була наступною: за статтею 54-10 ч. 2 КК УРСР було арештовано 33 особи, за

статтею 54-3 КК УРСР – 21 особу, за статтею 54-4 КК УРСР – 3 особи, за статтею 54-2 КК УРСР – 6 осіб [65, арк. 32–33].

За 1946 р. було порушено 101 справу за звинуваченням 11 осіб. Кваліфікація справ була наступною: 1) за статтею 54-10 КК УРСР – 55 справ на 59 осіб, 2) за статтею 54-3 та 54-10 КК УРСР – 6 справ на 8 осіб, 3) за статтею 54-3 КК УРСР – 3 справи на 3 осіб; 4) за статтею 80 КК УРСР – 38 справ на 4* (в документі нерозбірливо) особу; завершено було за статтею 54-10 КК УРСР – 46 справ за звинуваченням 51 особи, за статтею 80 КК УРСР – 36 справ за звинуваченням 39 осіб та ще 10 справ за звинуваченням 12 осіб за різними статтями [73, арк. 128].

За перше півріччя 1947 р. до судів було направлено 35 кримінальних справ, судами було розглянуто 25 справ за звинуваченням 32 осіб. 8 осіб було засуджено до 10 років позбавлення волі, від 7 до 10 років позбавлення волі – 12 осіб, від 5-7 років позбавлення волі – 9 осіб, від 3 до 5 років – 3 особи. Основним мотивом до проведення антирадянської агітації було невдоволення політикою радянської влади та її заходами, особливо – невдоволення колгоспним будівництвом. Також критику викликали продовольчі проблеми. 42 особи було залучено за статтею 54-10 КК УРСР за антирадянську агітацію, 16 обвинувачених було залучено за антирадянську агітацію, спрямовану на зрив заходів радянської влади (проведення позик, вибори, організацію колгоспів тощо) [79, арк. 7–8].

Наприклад, Крилов Григорій Афанасійович, 1889 р. н., у 1945 р., торгуючи вдома вином та іншими спиртними напоями, серед осіб, які відвідували його квартиру, систематично проводив антирадянську агітацію, зводив наклепи на радянський уряд, на радянську дійсність та радянські закони, вихваляв життя та порядки в Румунії. Поширював чутки щодо уходу радянської влади з Бессарабії. 7 червня 1949 р. Крилов був осуджений на 5 років позбавлення волі [79, арк. 5]. Анонімний лист міг стати причиною довгострокового тюремного ув'язнення. Наприклад, відповідно до вироку Ізмаїльського обласного суду від 4 листопада 1948 р., Г. Заярченко, 1923 р. н.,

уродженка та мешканка Кілії Ізмаїльської області, за статтею 54-10 ч. I КК УРСР була засуджена до 10 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах із поразкою в правах за пунктами «а, б, в» стаття 29 КК УРСР строком на три роки. Осуджена 25 червня 1948 р. написала анонімний лист антирадянського змісту на адресу дільничного податкового інспектора А. Ірменєва. У цьому листі Г. Заярченко «зводила наклепницькі вигадки на вождя ВКП(б) та Радянського уряду, опошлювала радянську дійсність, поширювала провокаційні вигадки про війну Америки та Англії з Радянським Союзом, про зміну політичного устрою на Ізмаїльщині». Згідно зі скаргою Г. Заярченко, вона написала анонімний лист тому, що А. Ірменєв раніше за виконавчим листом суду конфіскував майно Г. Заярченко, оскільки та, не маючи дозволу, працювала в себе вдома модисткою [82, арк. 55–60].

Офіційна пропаганда визначала донос як акт патріотизму. До того ж, в умовах, коли під загальну підозру підпадали всі, кому довелося вижити під час окупації, донос на іншого ставав одним із засобів засвідчити свою благонадійність [359, с. 124]. Виявлялися антирадянські висловлювання в основному через доносників. Наприклад, за перше півріччя 1947 р. факти антирадянської агітації були встановлені наступним чином: за негласними матеріалами – відносно 40 звинувачуваних, за заявами громадян – відносно 14 звинувачених, за ініціативою слідчих – відносно 14 звинувачуваних [79, арк. 1–9].

Варто зазначити, що поширенню антирадянських чуток сприяла погана організація інформування населення про міжнародні події, події на фронті та стан у країні. Мережа дротового радіо створювалася зі значними труднощами й була завершена лише наприкінці 1945 р. Поганим було й забезпечення населення газетами. Робота агітаторів з інформування населення в 1944–1945 рр. проводилася досить формально [7, арк. 29–30]. Довгий час прокуратура слабо поширювала знання радянських законів серед населення.

Подекуди ставлення до «не політичних» злочинців було кращим, ніж до «політичних». Відповідно до наказу Голови управління МВС, голови

управління Міністерства юстиції та прокурора Ізмаїльської області за 1947 р. № 0/266 від 12 лютого 1947 р., в області було наказано створити комісії для перевірки в'язниць та КПЗ для «розвантаження ... в Ізмаїльській області від ув'язнених хворих дистрофією, авітамінозами й іншими хворобами». Проте ці укази не відносилися до звинувачених за статтею 54 КК УРСР, тобто до звинувачених в антирадянській агітації та пропаганді, а також звинувачених у пособництві, зраді родини тощо [75, арк. 21]. Станом на 26 березня 1947 р. цей наказ не був повністю виконаний, до того ж у камерах попереднього утримання органів міліції були виявлені випадки смертності від дистрофії [75, арк. 47–48].

Репресивними методами з області забезпечувалися надмірні хлібозаготівлі, а головний важіль репресій вдарив по заможним селянським господарствам. За даними, які наводить С. Василенко, кількість заарештованих колгоспників та одноосібників, згідно зі статистикою МДБ УРСР, у повоєнний період склала майже 50% від загальної кількості заарештованих, а саме: 1945 р. – 44,1% (13 366 осіб); 1946 р. – 51% (11 233 особи); 1947 р. – 59,7% (13 160 осіб); 1950 р. – 50,7% (8610 осіб), 1951 р. – 41,6% (3665 осіб) [249, с. 22]. Постанова Ізмаїльського облвиконкому та Бюро обкому від 17 вересня 1944 р. безпосередньо називала осіб, які зривали хлібозаготівлі, «лютими ворогами Родини». Щодо цієї категорії осіб мали прийматися суворі заходи покарання: «виключення з партії, арешти, передача до суду та ув'язнення в концтабори» [137, арк. 14]. Проте, на нашу думку, слово «концтабори» є, імовірно, помилкою в місцевому діловодстві, ніж прямою вказівкою. Надалі з поліпшенням діловодства акти місцевих органів влади та прокуратури стають більш охайними та правильно укладеними. Справи в зриві хлібопоставок здебільшого кваліфікувалися за статтею 56-20 КК УРСР та розслідувалися за 5 днів і в окремих випадках – за 10 днів. Усього в 1944 р. народні суди розглянули 40 справ, за якими 25 осіб було засуджено до 10 років позбавлення волі, 12 осіб – на строк до 5 років позбавлення волі, 2 особи – на строк до двох років позбавлення волі та одна особа – з умовним

вироком, за 37 справами відбулася конфіскація майна. За соціальним складом 92,5% засуджених було віднесено до «куркулів» та 7,5% – до середняків [65, арк. 2, 5, 7]. На виконання наказу Прокурора СРСР № 176 від 25 червня 1945 р. щодо нагляду за виконанням постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 13 липня 1945 р. «Про збирання врожаю та заготівлі сільськогосподарських продуктів у 1945 році» прокуратурою області було притягнуто: до дисциплінарної відповідальності – 2 особи, до кримінальної відповідальності – 145 осіб. До судів було передано 145 справ, засуджено було 143 особи, з них до позбавлення волі – 73 особи, зокрема, за порушення постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р., так званого «закону про три колоски», – 4 особи [69, арк. 14–16].

У 1946 р. загалом в області збільшилася кількість злочинів, які були пов'язані з намаганням населення вижити та знайти собі харчі. Зросла кількість озброєних грабежів, з 12 у першому півріччі до 30 у другому півріччі, вбивств – з 17 до 19, крадіжок – із 421 до 524, крадіжок худоби – зі 107 до 141. Одночасно зменшилася кількість злочинів за статтею «хуліганство»: з 82 до 7. У листопаді, коли голод посилювався, прокуратурою області були дані вказівки міським та районним прокуратурам та голові МВС про посилення боротьби зі спекуляцією. У результаті цих дій було притягнуто до судової відповідальності 18 осіб, які були засуджені до ув'язнення на строки від 5 до 10 років. Наприклад, була осуджена за спекуляцію Є. Романець, яка скуповувала в інших містах СРСР різні товари для продажу на базарі в Ізмаїлі; так вона заробила до 15 тис. крб. У другому півріччі 1946 р. прокуратурою було порушено низку справ щодо порушення законності із боку представників влади, пов'язаних із незаконними обшуками, конфіскаціями майна та харчів. За 1946 р. слідчими області було порушено й закінчено слідством 61 справу, пов'язану із розкраданням і псуванням хліба. За цими справами було притягнуто до кримінальної відповідальності 140 осіб. Загалом за другу половину 1946 р. слідчими було завершено та спрямовано по підсудності 89 справ цієї категорії, зокрема, за розкрадання зерна в процесі збору врожаю –

20 справ, а за злісні ухилення від хлібопоставок – 62 справи [70, арк. 7–8, 16, 25].

У процесі хлібозаготовчої компанії 1946 р. було порушено 78 справ на 81 особу, «злісних нездатчиків хліба державі», в основному – із заможних селян («куркулів»), усі вони були засуджені до різних строків ув'язнення. Посилилася боротьба з розкрадачами соціалістичної власності, тобто з тими, хто «розбазарював, розкрадав та псував» хліб: за 1946 р. було порушено 200 справ на 466 осіб, із них: було завершено слідством 170 справ на 349 осіб, зокрема, 12 – за законом від 7 серпня 1932 р. Результати розгляду цієї категорії справ у судах такі: засуджено 311 осіб, зокрема, строки від 5 до 10 років позбавлення волі отримали 68 осіб, від 3 до 5 років – 84 особи, від 1 до 3 років – 125 осіб, до виправно-трудових робіт – 20 осіб та до умовної міри покарання – 8 осіб [71, арк. 26–28].

Особливо активно відбувалася компанія надмірних хлібозаготівель у 1947 р. Одними із головних документів, які загалом прискорювали та посилювали репресії в 1947 р., були укази Президії ВР СРСР від 4 червня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного та громадського майна» та «Про посилення охорони особистої власності громадян», і відповідні накази й розпорядження прокурора СРСР, УРСР та області. За час дії Указу від 4 червня 1947 р. і до 1 серпня 1947 р. органами прокуратури та МВС було завершено 331 справу про розкрадання державного й громадського майна та особистого майна громадян, зокрема, 167 справ про розкрадання особистого майна радянських громадян. За цими справами було притягнуто до кримінальної відповідальності та передано до суду 419 осіб, «розкрадачів соціалістичної та особистої власності», зокрема, за розкрадання соцвласності – 212 осіб і за розкрадання особистої власності громадян – 207 осіб. Прокуратура провела значну роботу за справами, пов'язаними із розкраданням хліба. З початку червня по 10 серпня 1947 р. було порушено 321 справу, пов'язану з розкраданням хліба, причому до 10 серпня 1947 р. за розкрадання хліба було засуджено 204 особи [78, арк. 32–34].

Згідно з указом від 4 червня 1947 р., за період із 5 червня по 25 серпня 1947 р. в області за звинуваченням у розкраданні та розбазарюванні хліба було порушено 414 справ на 553 осіб, було завершено розслідуванням та направлено за підсудністю 332 справи на 420 осіб, судами було розглянуто 255 справ на 311 осіб, причому показовими процесами – 76 справ. За цей же період за звинуваченням у саботажі хлібозаготівель було порушено 179 справ на 190 осіб, розглянуто судами 96 справ, показовим порядком – 68 справ. На жаль, у довідці відсутні дані щодо міри судової репресії [див. Додаток Ж5 та Додаток Ж6].

Наприклад, за цим указом у Білгород-Дністровську була притягнута до кримінальної відповідальності громадянка Єрохіна за розкрадання з поля колгоспу «Паризька комуна» одного відра колосків і снопа, крім того, у цій кримінальній справі було притягнуто до відповідальності батька та брата Єрохіної за нанесення побоїв учневі й учительці, які затримали громадянку з викраденими колосками та снопом. Також народним судом Білгород-Дністровська було засуджено Т. Апполіта та його дружину за розкрадання хліба в кількості 5,5 кілограмів із пекарні, де Т. Апполіт працював сторожем. Звинувачені були засуджені до 7 років виправних трудових таборів [78, арк. 30–31]. Були й інші справи, коли до відповідальності притягували осіб, які, наприклад, здійснили розкрадання майна на 10-15 тис. крб.

Виселися й родини засуджених за звинуваченням у зраді батьківщини, в Ізмаїльській області до них відносилися переважно жінки та малолітні діти. До членів сімей зрадників родини відносилися батько, мати, чоловік або дружина, діти, брати й сестри, якщо вони мешкали разом із засудженим або були в нього на утриманні. Висилка здійснювалася на основі підзаконних актів, як-от: укази генерального прокурора СРСР чи УРСР, інструкції, внутрішні розпорядження тощо та рішення позасудового органу – так званої «спеціальної наради НКДБ». Після того, як особу було визнаною винною в зраді батьківщині, НКДБ з'ясовувало склад її сім'ї та робило висновок щодо необхідності вислання його родичів у віддалені райони СРСР. Від висилки звільнялися ті, хто мав родичів

у армії, або за втратою працездатності, або літні люди. Висилка сімей осіб, звинувачених у зраді батьківщини, відбувалася три роки, у період 1945–1947 рр. У 1945 р. спеціальна нарада при НКДБ уклала рішення щодо висилки 53 осіб, 37 осіб були залишені, в 1946 р. було вирішено вислати 4 особи, а залишити – 8 осіб, в 1947 р. вирішили вислати 1 особу та залишити 3 особи. Ще дві людини було вирішено етапувати в спецтабір НКВС для подальшої фільтрації [див. Додаток Ж7]. Водночас одна жінка віддала свого сина на усиновлення, після чого хлопчика 4 років випустили з в'язниці [76, арк. 5–10].

Депортація колишніх заможних власників у 1948 р. була найбільш масштабною репресивною компанією радянської влади в Ізмаїльській області в повоєнний період. Виселення відбувалося відповідно до указу Президії ВР СРСР від 21 лютого 1948 р. та рішення РМ УРСР та ЦК КП(б)У від 6 жовтня 1948 р. У самій області виселення було почато відповідно до постанови Ізмаїльського обкому від 14 жовтня 1948 р. «Про заходи щодо зміцнення колгоспів Ізмаїльської області у зв'язку із суцільною колективізацією», де прямо було поставлено завдання провести виселення за затвердженим облвиконкомом списком.

Інформація на колишніх заможних селян почала збиратися задовго до укладання цих постанов. Як пише Ю. Тельпис, ще у травні 1947 р. райвиконкоми та органи МВС-МДБ зібрали необхідні матеріали на колишніх заможних власників в Ізмаїльській області. Усього було представлено довідки на понад 2200 голів сімей. Дослідник вказує, що місцеве керівництво не завжди точно класифікувало приналежність селян до того чи іншого прошарку. Найчастіше до категорії «куркулі» записували середняків, а заможні селяни з тих чи інших причин могли не потрапити до таких списків. Наприклад, одним із способів уникнути депортації було зайняття керівної посади в колгоспі [372, с. 141–142]. Більше того, значна частина заможних власників просто виїхала до Румунії, тобто не було кого виселяти.

Списки на колишніх заможних мешканців складалися та переукладалися декілька разів. Один список могли правити декілька разів, виключаючи та

додаючи до нього сім'ї, також міг змінюватися склад сім'ї. У короткій характеристиці вказувалися майновий стан особи до 1940 р., використовував робочу силу чи ні, місцеперебування та рід занять у період окупації, ставлення до радянської влади, місце роботи; щоправда, ці дані надавалися не завжди повністю [129, арк. 7–18]. Доля кожної окремої людини та її сім'ї вирішувалася на звужених засіданнях виконкомів, на яких приймалися рішення щодо заслання, а під кожним висновком ставився підпис особисто глави виконкому. Основною підставою для виселення слугував матеріальний стан особи до 1940 р. У постановах буквально так і написано, що на підставі того, що дана особа володіла певним майном, вважати за доцільне вислати її за межі області [186, арк. 45–48].

За даними І. Біласа, з Ізмаїльської області відбулося два виселення. Станом на 23 жовтня з області було вислано 250 «куркульських» сімей, усього 1073 особи, із них 303 чоловіки, 400 жінок та 340 дітей. Потім додатково з Ізмаїльської області було вислано 250 сімей, чисельністю 1096 осіб, зокрема, 342 чоловіки, 405 жінок і 349 дітей [241, с. 290]. Зокрема 21 жовтня 1948 р. з Ізмаїлу було виселено п'ять осіб, віднесених до категорії «куркулі»: Кравцуненко, Хімченко, Кондраков, Зубченко та Подгорна [186, арк. 197]. Однак можна припустити, що було декілька «хвиль» депортацій, адже списки були складені на 2200 сімей в області, а окремо в містах – на 241 сім'ю (799 осіб) [див. Додаток Ж8]. Активного спротиву з боку місцевого населення не було, але декілька чоловіків втекли. Виселені 21 жовтня 1948 р. були спрямовані в Томську область для «трудового використання» в Тегульдетському лісовому промисловому господарстві Міністерства лісової і паперової промисловості СРСР [223, с. 392].

Наступного дня через місцеві партійні комітети в колгоспах і земельні товариства були організовані загальні збори колгоспників та селян-одноосібників. На зборах селяни «дякували уряду за виявлену турботу», брали на себе підвищені зобов'язання та виявляли бажання організувати колгосп. Наприклад, на зборах четвертого, шостого та сьомого земельних товариств

Кілії селяни висловили бажання організувати колгосп. Селянин Ромененко на зборі сьомого земельного товариства Кілії заявив: «Я давно вирішив записатися до колгоспу, але мене відмовляла моя дружина. Сьогодні я остаточно вирішив це питання і написав уже заяву до колгоспу» [56, арк. 11–13].

Після закінчення депортації склалися описи майна висланих, яке переходило у власність держави. Їхні будинки були націоналізовані. Так, в Ізмаїлі було взято на баланс міськжитлоуправління вісім будинків та один магазин, а майно було передано до колгоспів [186, арк. 198–199]. Акцентуємо на ще одному аспекті цієї депортації: радянські та партійні працівники наживалися на майні виселених осіб [269, с. 127; 384, с. 139]. Використовуючи депортації за соціальною ознакою, влада досягала одночасно двох цілей: «очищала» край від небажаних для неї соціальних груп та залякування населення для завершення колективізації краю.

У 1948 р. почалася чергова політична компанія радянської влади, на цей раз – проти «проникнення приватних власників у соціалістичну систему господарювання». Відповідно до постанови Ради Міністрів (далі – РМ) СРСР від 14 квітня 1948 р. «Про проникнення приватних власників у кооперацію та підприємства місцевої промисловості», від обласних прокурорів, обласних та районних фінансових відділів почали вимагати посилити боротьбу з приватновласницькими настроями й зміцнити систему торгівлі, промислової, споживчої кооперації та кооперації інвалідів. Ця постанова була спричинена загальним напрямом у повоєнній радянській економічній політиці, спрямованій на звуження та ліквідацію залишків приватного ринку, але по суті вона не могла бути повністю втіленою в життя, адже клієнт завжди доплачував майстру за виконану роботу; крім того, часто люди брали із собою роботу додому, щоби щось доробити. Для виконання цієї постанови в серпні 1948 р. обласною прокуратурою було проведено суцільну перевірку підприємств Облпромради, Облліспромспілки, Облкоопінспілки, Облспоживспілки та Обласного Фінансового відділу. В результаті проведених перевірок та ревізій

було внесено одне подання, 15 осіб за порушеними справами було притягнуто до кримінальної відповідальності [80а, арк. 182–186]. Переслідувань зазнавали як прості майстри, так і голови артілей. Наприклад, 5 грудня 1949 р. прокурору Ізмаїла надійшли матеріали від Ізмаїльського Міськфінвідділу на голову артілі «Жовтнева революція»; обвинувачення зводилися до того, що предмети широкого споживання виготовлялися не в майстерні, а вдома, і що предмети, які виготовлялися членами артілі в приватному порядку, продавалися на ринку за спекулятивними цінами й не оподатковувались. Було складено список «приватників» у місті Ізмаїл та районах області, в Ізмаїлі – на 14 осіб, у Болградському районі – на 6 осіб, у Ренійському районі – на 6 осіб. До цього переліку входили, наприклад, перукарі, фотографи, шевці, годинникові майстри, швачки, слюсарі, а також бригадири та голови артілей... [81, арк. 1–20]. Поступово із часом ця компанія вщухла, а вищі органи влади припинили вимагати звіти про кількість притягнутих до кримінальної відповідальності та міру судової репресії за цією постановою.

Як зазначає Г. Маринченко, у другій половині 1948 р. відбувся перелом у державно-церковних відносинах. Влада спробувала приборкати випущені в роки війни духовні сили [327, с. 90]. На практиці в Ізмаїльській області перелам відбувся після призначення нового уповноваженого релігійних культів при Раді Міністрів СРСР (далі – РМ СРСР) в Ізмаїльській області М. Костандогло 22 квітня 1948 р. Загалом, будь-яка релігійна активність п'ятидесятників, свідків Єгови та деяких інших релігійних течій була повністю заборонена, а виконання ними своїх релігійних обрядів призводила до переслідувань.

Значних репресій зазнали старообрядці. 30 листопада 1948 р. Управління МДБ арештувало голову Кілійської Покровської церкви І. Сосіна. Звинувачення включало до себе зберігання та поширення антирадянської літератури та проведення антирадянської агітації (статті 54-10 частина 2 КК УРСР) [99, арк. 25]. І. Сосін був засуджений 31 березня 1949 р. За вироком Ізмаїльського облсуду, термін ув'язнення становив 10 років у ВТТ [232, с. 14].

У 1949 р. був арештований інший настоятель Кілійської Покровської церкви – А. Ісарев, але причиною звинувачення стало те, що він був заможним селянином, членом ліберальної партії, мав зв'язок із жандармерією та сигуранцю [100, арк. 16]. В 1950 р. М. Костандогло дібрав компрометуючі матеріали на Т. Платонова, священника Свято-Різдвяної церкви, що він мав зв'язки із жандармерією [101, арк. 11–20]. Був дібраний компрометуючий матеріал і на протоієрея церкви Різдва пресвятої Богородиці М. Кірсанова щодо того, що він мав тісний зв'язок із жандармерією та сигуранцю [102, арк. 4–11]. Інформація на священників передавалася «відповідним органам» із подальшим притягненням до кримінальної відповідальності.

Радянська влада намагалася повністю придушити активність п'ятидесятників в Ізмаїльській області, для чого було вирішено на державному рівні об'єднати їх із баптистами. В 1949 р. було арештовано та засуджено 13 осіб та ліквідовано дві основні громади баптистів, які дислокувалися в Бородинському та Лиманському районах і передмісті Білгород-Дністровська. Крім того, було арештовано та засуджено п'ятьох віруючих в інших районах області. Усі заарештовані отримали вирок: шість осіб – 25 років таборів, інші – по 10 років позбавлення волі, усі з позбавленням у правах на п'ять років [101, арк. 4–5]. В 1950 р. було арештовано дев'ять п'ятидесятників, головним звинуваченням знову була антирадянська агітація. Усі вони 11–13 грудня 1950 р. були засуджені на строки від 10 до 25 років. Звинувачення також загалом зводилися до контрреволюційної агітації, заборони брати участь у суспільно-політичному житті країни, схилянні до відмови захищати родину, зберіганні та поширенні рукописів пісень із наклепом на радянську дійсність, поширенні чуток про зміну радянського ладу та нову війну [102, арк. 17–18, 19]. Усього ж за 1950 р. органи управління МДБ арештували 4 групи п'ятидесятників (28 осіб) [102, арк. 17–18, 19]. А. Акчебаш пише, що на початку червня 1952 р. Управління МДБ в Ізмаїльській області заявило про «ліквідацію нелегальної, антирадянської церковної організації п'ятидесятників та груп, які до неї входили в місті Ізмаїл». Усього органи

держбезпеки на Ізмаїльщині після війни незаконно заарештували близько 100 п'ятидесятників. Протягом двох місяців 1952 року в Ізмаїлі були затримані «члени секти євангельських християн-п'ятидесятників» [230, с. 11].

За період з 15 травня 1948 р. до 1 січня 1949 р. управління МДБ було арештовано дев'ять прихожан та кліру баптистів, а саме: заступника пресвітера області та одночасно пресвітера Ізмаїльської громади І. Оніщенка, членів Кілійської громади: пресвітера Д. Іваненка, проповідника А. Лебеденка, диякона І. Ніколаєнка та члена громади В. Ніколаєнка, відбулися арешти членів ренійської громади: пресвітера громади Л. Стогнієнка, а також прихожан Р. Нудянка, Л. Черного та Н. Чорної. Усі ці особи були арештовані за зберігання та поширення релігійної літератури, а також за звинуваченням у контрреволюційній діяльності [99, арк. 7–8]. Трохи пізніше був арештований М. Оніщенко – колишній пресвітер області. У 1949 р. дев'ять із десяти арештованих баптистів отримали 25 років таборів, одна особа – 10 років. Пізніше був арештований колишній пресвітер баптистів М. Оніщенко, який також отримав 25 років таборів. Зазначимо, що двох осіб звинуватили додатково в пособництві окупантам. Також у 1949 р. в Ізмаїлі була арештована та засуджена на 10 років за зберігання антирадянської літератури громадянка М. Ізюменко [99, арк. 1–16].

В 1949 р. було заарештовано та ув'язнено на 10 років секретаря римо-католицької громади В. Червінського, поляка за національністю. Звинувачення зводилося до проведення серед населення контрреволюційної агітації, у якій він зводив наклеп на радянську дійсність, розпускав чутки про нову війну й зміну політичного ладу. М. Костандогло зазначав, що В. Червінський мав бажання виїхати до Польщі, але боявся подати клопотання, – тобто до звинувачення додалися й еміграційні настрої [102, арк. 23].

2.4. Ідеологічно-пропагандистська політика радянської влади

Однією зі складових радянізації області є ідеологічна робота, мета якої – заміна старих цінностей, уявлень, ідеалів, системи поглядів на нові, радянські. Структуру агітаційно-пропагандистського апарату в Ізмаїльській області вивчив В. Дроздов. Центральне місце в агітаційно-пропагандистській діяльності посідав відділ пропаганди та агітації Ізмаїльського обкому КП(б)У, до складу якого з листопада 1944 р. входило три сектори: 1) сектор пропаганди; 2) сектор агітації; 3) сектор друку. Відділи пропаганди та агітації були створені також при міськкомах та райкомах КП(б)У, при Обласному відділі народної освіти та обкомі ЛКСМУ. Агітаційно-пропагандистською діяльністю на низовому рівні займалися первинні партійні й комсомольські організації. Крім того, при райкомах та міськкомах були створені парткабінети, які надавали методичну допомогу в організації ідеологічної роботи [276]. С. Скульчик вказує на інституційне розділення політінформації для мас і системи політичної освіти для членів партії та активістів [281, с. 87], тобто ідеологічна робота мала два різні напрями: передусім, це підготовка агітаторів та пропагандистів, по друге, – ідеологічна обробка всього населення загалом. За В. Дроздовим, система партійної освіти охоплювала діяльність обласних партійних курсів, районних партійних шкіл, політшкіл, вечірніх університетів марксизму-ленінізму, парткабінетів, політичних гуртків, проведених лекцій, семінарів і доповідей для партійців та самостійне вивчення марксистсько-ленінської теорії [276]. Агітаційно-масову роботу з населенням здійснювали лектори, доповідачі, читці, агітаційні колективи, агітатори, секретарі та члени первинних партійних і комсомольських організацій за партійними дорученнями. Керували агітколективами зазвичай партійці, а комсомольці та безпартійні були рядовими агітаторами. Широко залучали до агітації і вчителів.

Безпосередньо агітаційно-масовою роботою займався також комсомол. Як пише В. Дроздов, «основне комсомольське ядро, яке очолило всю

політмасову роботу серед молоді Ізмаїльської області, включало 507 осіб, які прибули зі східних областей СРСР. Створення первинних комсомольських організацій та прийом до ЛКСМУ активно розпочалися з листопада 1944 р. Станом на 1 січня 1945 р. в області налічувалося 179 первинних комсомольських організацій, які об'єднували 1645 осіб» [276, с. 183]. Комсомол у своїй ідеологічній роботі використовував декілька конкретних методів: 1) робота агітаційних колективів, які організовували бесіди, читання вголос газет та іншої літератури; 2) наочна агітація, а саме випуск стінгазет та бойових листівок; 3) створення гуртків; 4) діяльність груп доповідачів, зокрема, районних, міських, обласної групи, групи від ЛКСМУ та від ВЛКСМ; 5) робота лекційного бюро при обкомі ЛКСМУ; 6) організація масових заходів, зокрема, проведення свят, колективних кінопереглядів кінокартин тощо; 7) робота читців (переважно в селах). Ідеологічна діяльність комсомолу в школах передбачала обговорення рішень його з'їздів, доповідей Й. Сталіна, проведення тематичних вечорів, бесід, доповідей комсомольців на ідеологічні теми та випуск стінгазети, крім того, допомогу ветеранам війни, художню самодіяльність, шефство над різними установами тощо. Відповідно до «Доповідної записки про результати роботи шкіл Ізмаїльської області за перше півріччя 1945–1946 навчального року», влада активно залучала комсомольців до проведення виборів, школярі-комсомольці іноді ставали агітаторами, піонери допомагали складати списки виборців [49, арк. 35–36]. Робота комсомольських організацій поза межами навчальних закладів була спрямована на реалізацію заходів радянської влади: організація хлібозаготівель, збір врожаю, мобілізації, підтримку колгоспного руху, покращення роботи підприємств (у вигляді перевиконання планів) тощо.

Можна виділити наступні завдання ідеологічної роботи в Ізмаїльській області: 1) ідеологічна обробка членів партії; 2) формування культу особи Й. Сталіна; 3) виховання в комуністичному дусі нового покоління; 4) прищеплення населенню нових історичних наративів, вписування історії краю в радянський ментальний простір; 5) легітимація радянської влади через

вибори; 6) загальна секуляризація, подолання релігійного впливу на населення; 7) ідеологічна обробка трудящих для підвищення ефективності їхньої праці. Ці завдання загалом були аналогічні тим, які ставилися перед кожною партійною організацією в УРСР; проте були й свої особливості: територія Ізмаїльської області була анексована в 1940 р., до того ж у 1941–1944 рр. вона знову перебувала у складі Королівства Румунія, тому всі ці завдання доводилося виконувати умовно з нуля.

Система партійної освіти в перші пів року після відновлення області працювала слабо. У листопаді-грудні 1944 р. партійна освіта була організована лише в містах обласного підпорядкування й була представлена діяльністю вечірніх партійних шкіл, невеликою мережею гуртків та самостійним вивченням марксизму-ленінізму й праць Й. Сталіна, тоді як у Болградському та Ренійському районах політичне навчання комуністів не відбувалося. Загалом, в області в перші пів року лише розгорталася партійно-освітня робота, а її рівень був достатньо низьким [34, арк. 18зв, 51зв, 99а; 35, арк. 3; 25, арк. 18].

Загалом мережа партійної пропаганди була розбудована до 1945 р. Відповідно до звіту щодо агітаційно-пропагандистської роботи в області за березень–квітень 1945 р., партійна просвіта охоплювала низку напрямів. По-перше, самостійне вивчення марксистської літератури, таких книг, як «Краткий курс истории ВКП(б)», «О Великой Отечественной войне Советского Союза» Й. Сталіна, інші твори В. Леніна і Й. Сталіна. Самостійно вивчали ці праці 1445 осіб. По-друге, гурткова робота, усього в області було створено 21 гурток з вивчення «Краткого курса истории ВКП(б)». По-третє, у містах та районах було створено 16 вечірніх партійних шкіл, у яких навчалося 527 слухачів. По-п'яте, у Білгород-Дністровському був створений вечірній університет марксизму-ленінізму, у якому навчалося 54 особи. Недоліком партійної освіти в цей період залишалося те, що партійні кабінети не мали достатньої кількості працівників. Крім того, слабким був контроль за самостійним навчанням комуністів [42, арк. 1зв–2зв].

Станом на 1950 р. переважна більшість комуністів або була охоплена політичним навчанням, або самостійно вивчала основи марксизму-ленінізму. В усіх міськкомах та райкомах діяли партійні кабінети. В Ізмаїлі мережа партійної освіти охоплювала 2834 особи, зокрема, 1497 комуністів, 291 комсомольців, 1046 безпартійних активістів. В університеті марксизму-ленінізму навчалось 150 осіб, працювало 11 постійно діючих семінарів. У мережі партійної освіти навчалось 588 представників інтелігенції: лікарі, інженери, техніки та сільськогосподарські спеціалісти. Також у системі партійної освіти була створена лекторська група, яка на цей час нараховувала 71 особу [58].

Важливим завданням агітпропу було створення культу особи Й. Сталіна – звеличення його особи засобами масової пропаганди, творами культури та мистецтва. Створення культу особи Й. Сталіна почалося одразу після відновлення області. Наприклад, у грудні 1944 р. на зібраннях селян укладалися листи до Й. Сталіна, в області читалися лекції на теми «Про життя та діяльність Й. Сталіна», «Про Сталінську Конституцію»; проводилися бесіди та читання газет: «Товариш Сталін – вождь та організатор перемог над фашистською Німеччиною» [33, арк. 14–15]. У Кілії відбувалися бесіди на тему «Про доповідь товариша Сталіна про 27 річницю Жовтневої революції та наказ № 22» [35, арк. 2зв]. У системі політичної освіти здійснювалася масова організація гуртків із вивчення книги Й. Сталіна «О Великой Отечественной войне Советского Союза» та вивчення біографії Й. Сталіна, комуністи були зобов'язані самостійно вивчати його твори. Особливо активізувалося вивчення біографій радянських діячів після видання постанови ЦК ВКП(б) «Про пропагандистку роботу у зв'язку з виданням біографій В. Леніна та Й. Сталіна» [50, арк. 35].

Фігура Й. Сталіна з'являлася на плакатах, у кіно, пресі, на сторінках підручників та художніх книжок, його промови трансливалися через дротове радіо – постать Й. Сталіна постійно оточувала мешканців області. Наприклад, у діяльності Білгород-Дністровської семирічної школи № 2 за 1951/1952

навчальний рік постать Й. Сталіна з'являлася в піснях, які виконували діти; на портретах у класі та у фотомонтажах; на стінгазетах; на уроках Конституції СРСР і УРСР, мови (адже Й. Сталін опублікував статтю про мовознавство), Географії – у темі про сталінський план перетворення природи та на інших уроках; про нього говорили на заняттях у піонерії та комсомолі, на хвилинках політінформації; на масових заходах – коли діти несли портрети та лозунги [128, арк. 41, 46, 47].

До головних масових заходів із формування культу особи відносилося святкування дня сталінської конституції та його дня народження; фактично, ці дні стали святковими. До 70-річчя Й. Сталіна (яке відзначалося 21 грудня 1949 р.) в Ізмаїлі було проведено виставку в парткабінеті [210], у Болграді та Білгород-Дністровському організовано соцзмагання до цієї дати [208, 209], для Й. Сталіна підготовлено подарунки [207]; на підприємствах та установах Кілійського району проводилися бесіди, лекції, доповіді про життя та революційну діяльність Й. Сталіна, у міській бібліотеці – бесіди, читання книг та брошур [216]; у Кілійському будинку культури була обладнана виставка фотодокументів про життя та революційну діяльність вождя, підготовлена література про його діяльність. Агітколектив Будинку культури розробив цикл лекцій, а вечорами в читальному залі бібліотеки проводилися читки книг про Й. Сталіна [216a]. Після смерті Й. Сталіна в СРСР почалася «м'яка десталінізація», але жодних конкретних кроків за 1953–1954 рр. зроблено не було. Отже, у повоєнний період владою було докладено значних зусиль для створення та закріплення в масовій свідомості культу вождя.

Наступним важливим завданням радянського агітпропу було формування певних цінностей, ідеалів та світогляду в молодого покоління. «Новий», радянський погляд на історію Південної Бессарабії виклав у статті в «Придунайській правді» І. Полосін. Як зазначає В. Дроздов, І. Полосін подав нове офіційне трактування історії Ізмаїлу та Ізмаїльської області. Історія краю системно вписувалася в історію СРСР. Символом звільнення від поневолювачів став штурм фортеці Ізмаїл. Події 28 червня 1940 р. і 26 серпня

1944 р. трактувалися як місія звільнення та возз'єднання Бессарабії з Радянською Україною, – пише В. Дроздов [277, с. 58]. Отже, історія краю вписувалася до загального радянського історичного наративу, подаючи Південну Бессарабію як споконвічні слов'янські землі, що завжди тягнулися до возз'єднання зі своєю родиною. Ідеологічна робота із цією групою відбувалася переважно в навчальних закладах (школах). Як зазначає Н. Шліхта, радянська система освіти була «знаряддям перетворення суспільства» та «машиною політичної соціалізації» [391, с. 47]. Контроль за ідеологічною роботою шкіл та інших навчальних закладів здійснювався місцевими комітетами комуністичної партії: відділом шкіл обкому, міськими та районними комітетами партії, міськими та районними комітетами комсомолу, а в самих школах – місцевими партійними та комсомольськими комітетами. Піонерія та комсомол були безпосередньо спрямовані на здійснення ідеологічної роботи в школах.

Головними функціями відділу шкіл Ізмаїльського обкому були: керівництво політичною освітою вчителів; контроль за «ідейно-політичним рівнем» викладання в закладах освіти; організація нарад, семінарів та конференцій, на яких обговорювалися поточні справи, ідеологічні питання та загальний контроль за ходом навчального процесу [298]. Шкільні партійні комітети безпосередньо здійснювали контроль за ходом ідеологічної роботи в самих школах. Усього станом на 1 жовтня 1953 р. чисельність партійних шкільних організацій Ізмаїла становила 58 осіб, Білгород-Дністровського – 20 осіб, Вилкового – 6 осіб, Болграду – 23 особи, Кілії – 11 осіб та Рені – 12 осіб [60, арк. 14].

Шкільні партійні комітети керували піонерською дружиною, комсомолом та агітколективами, організовували читання лекцій та доповідей, займалися реалізацією рішень партії, керували комсомольською та піонерською організаціями, допомагали в організації навчання, надавали методичну допомогу [60, арк. 8]. У своїй діяльності, особливо у сфері ідеологічної роботи, школи мали керуватися відповідними постановами

ЦК ВКП(б) або ЦК КП(б)У, статтями в газетах, наприклад, «Проти ідеологічних перекручень у літературі», матеріалами з'їздів партії, працями Й. Сталіна тощо. Водночас від шкіл вимагалось показувати конкретні приклади ідеологічного виховання на уроках [128, арк. 8–34].

Як пише Р. Попп, ідеологічна робота в школах відбувалася «впровадженням закону про всеобуч, чітко окресленими і витриманими в душі комуністичної ідейності навчальними програмами, постійним розширенням мережі навчально-виховних закладів, залученням дітей та учнівської молоді до піонерських і комсомольських організацій, різноманітними заходами позакласного впливу на учнів» [288, с. 143]. Основне виховне навантаження в радянській школі, за Н. Шліхтою, мали уроки літератури, російської мови, історії, суспільствознавства та військової підготовки [391, с. 49]. Крім уроків, ідеологічна пропаганда здійснювалася наочними засобами, під час масових заходів та іншими методами, зокрема, за допомогою бесід, розмов з учнями, перегляду кінофільмів, читання вголос художньої літератури тощо. Наочна пропаганда була одним із найбільш дієвих методів ідеологічного впливу на учнів. Наприклад, у Білгород-Дністровській семирічній школі № 2 в 1951–1952 навчальному році було виготовлено велике панно Й. Сталіна та В. Леніна, художньо оформлені картини «Великих будов комунізму», на стінах висіли портрети членів політбюро ЦК ВКП(б) та лозунги, газетні вітрини систематично оновлювалися газетами «Комсомольська правда» та «Піонерська правда», щомісяця проходили фотовиставки, що зображали життя школи, а також розміщувалися лозунги [128, арк. 15]. Школи та класи випускали стінгазети, у яких розповідалося про найважливіші події в країні, хід радянсько-німецької війни та життя закладу освіти або класу. Іншим дієвим методом були масові заходи. Серед них велику популярність мали вечори та святкові ранки, виставки та доповіді. Вечори та дитячі ранки проводилися на святкування, зокрема, річниці Жовтневого перевороту, дня сталінської конституції, дня народження Й. Сталіна тощо. На ці ж теми зачитували доповіді в середній школі або проводили бесіди в початковій

школі. Яскравим прикладом організації масових заходів та одночасно виявом культу особи в післявоєнний період стало святкування дня народження Й. Сталіна. Так, відповідно до наказу народного комісара освіти УРСР П. Тичини № 4966 від 5 грудня 1944 р., на уроках історії та конституції вчителі повинні були опрацювати чітко визначені теми, присвячені ролі Й. Сталіна в історії СРСР. Вчителі мали провести бесіди з піонерами та учнями молодших класів, спрямувати дитячу творчість на висвітлення життя та діяльності «вождя», підготувати стінгазети та виставки [126, арк. 26–26зв].

Вагоме ідеологічне навантаження мала дисципліна «Конституції СРСР та УРСР». Її метою було не лише сформувати в учнів знання Конституції СРСР та УРСР, але й виховати певну позицію, переконати їх у вірності державного ладу. Як наголошував завідувач обласного відділу освіти І. Мисяк на Обласній нараді робітників народної освіти, особливо важливими були такі теми, як розвиток конституції СРСР, колгоспно-кооперативна, державна та кооперативна власність, класова та політична структура СРСР, структура вищих органів державної влади та державного управління СРСР. Він також вказував на необхідність збільшення кількості годин на вивчення цієї дисципліни в школах Ізмаїльської області з однієї до двох [127, арк. 14–15].

Загалом ідеологічна робота в школах проводилася досить погано. Передусім, у перші повоєнні роки важким залишалося матеріальне становище шкіл, з огляду на що на низькому рівні велася й ідеологічна робота [25, арк. 13; 37, арк. 1–10; 127, арк. 94]. По-друге, ускладнювало поновлення діяльності шкіл перехід від румунської освітньої моделі до радянської, адже не вистачало перехідних програм [37, арк. 4]. По-третє, проблеми у викладанні виникли також через те, що більша частина учнів не знала російської мови [43, арк. 2]. Були й недоліки в ідеологічній роботі. Зокрема, у «Наказі по Ізмаїльському народному відділу освіти» № 30 від 15 березня 1948 р. вказувалося, що окремі вчителі допускають помилки та викривлення націоналістичного характеру, особливо у викладанні історії українського народу та його культури [125, арк. 26]. У більш пізній період у «політичній роботі шкіл» також простежувалися

значні недоліки. Так, як зазначав завідувач відділу шкіл Ізмаїльського обкому С. Сай у «Довідці про роботу шкіл та органів народної освіти в 1952–1953 навчальному році», шкільні партійні організації Ізмаїльської області все ще «були молодими» та потребували «допомоги» від міських і районних комітетів партії, а «серед учителів є особи, які не вселяють політичної довіри, які в минулому належали до ворожих політичних партій» [61, арк. 47, 56].

Піонерські та комсомольські організації в школах області почали створюватися в 1944 р. Чисельність комсомольців у школах у першому півріччі 1944–1945 навчального року складала 275 осіб, усього було створено 45 комсомольських організацій. Окрім комсомольців, у краї нараховувалося 10 300 піонерів, 105 піонерських дружин та 454 піонерські загони [43, арк. 6–7]. Піонерська дружина охоплювала всіх піонерів школи, а піонерський загін зазвичай – більшу частину дітей класу. Чисельність піонерів та комсомольців із року в рік зростала. Так, піонерська організація Ізмаїла збільшилася з 398 піонерів у 1944 р. до 1826 – в 1948 р. В 1944 р. у місті було 72 комсомольці, в 1946 р. – 205, в 1947 р. – 228, а в 1948 р. – 241 [177, арк. 6]. Станом на лютий 1945 р. в Ізмаїльській області до лав піонерів було прийнято понад 10 тис. учнів, створено 105 дружин, 454 загони та 988 піонерських ланок [276, с. 183]. Піонерська дружина передусім підтримувала та супроводжувала навчальну роботу, також вона організовувала дозвілля дітей. Не менш важливим завданням у школі було також ідеологічне виховання піонерів. Наприклад, у піонерській дружині Білгород-Дністровської семирічної школи № 2 у 1951–1952 навчальному році дітям читали казки, організовували ігри, походи в кіно, ходили на екскурсії до музеїв, на лісопосадки за містом. Важливим питанням була успішність дітей: погана оцінка, наприклад, ставала предметом обговорення в піонерському загоні. Ідеологічне виховання дітей відбувалося приховано, поступово. З дітьми проводилися бесіди про життя хлопців за кордоном, про народні суди, про піонерів країн народної демократії, саме піонерська дружина готувала, наприклад, святкування дня народження Й. Сталіна, коли діти один за одним розповідали про життя та діяльність

В. Леніна та Й. Сталіна, читали вірші, співали пісні... [128, арк. 48–51]. Піонервожаті та комсоргани надавали учням політінформацію, зокрема, про становище на фронті, зовнішню та внутрішню політику. Діяльність піонерської дружини була спрямована як на комуністичне виховання, так і на організацію навчального процесу. Так, діти на піонерських зібраннях грали, слухали казки, піонери ходили в кіно, збирали макулатуру та металолом, саджали дерева тощо [128, арк. 48–51].

Іншим важливим завданням ідеологічної роботи була легітимація радянського ладу, що, зокрема, включало проведення імітаційних виборів. У перші пів року після відновлення області ідеологічна робота в цьому напрямі здійснювалася на достатньо низькому рівні. Головне, що вона полягала в поширенні знань про конституцію та державний лад у СРСР. Станом на грудень в Ізмаїлі читалися доповіді та лекції на тему «Про Сталінську конституцію», проводилися бесіди з теми «Права та обов'язки громадян СРСР» [25, арк. 41–49]; у Кілійському районі – бесіди з теми «Про Сталінську конституцію» [34, арк. 57]. В інших районних містах агітаційно-масова робота із цього питання була в кращому випадку епізодична.

Населення намагалися переконати в тому, що радянський лад та радянська система виборів набагато краща від закордонної. Важливою подією державного рівня, до якої поширювали знання щодо державного ладу та конституції, став День Сталінської конституції (5 грудня). До його підготовки агітатори читали лекції та доповіді про Конституцію. В Ізмаїлі було проведено два семінари з агітаторами з питаннями: «Про день Сталінської конституції» та «Як підготувати та провести бесіду» (вочевидь, про конституцію). Було організовано вечір для молоді міста, де зачитано доповідь «Про день Сталінської конституції» [31, арк. 1зв]. У Ренійському районі було створено 10 гуртків із вивчення Сталінської конституції [25, арк. 7].

Підготовка до перших повоєнних виборів в області почалася в жовтні 1945 р. та включала декілька напрямів ідеологічної роботи. По-перше, значно збільшилася кількість агітаторів. Добиралися також і організатори, які

забезпечували явку виборців на заняття гуртків, зібрання та в день голосування. Значною була кількість створених гуртків, на яких вивчали Сталінську конституцію, «Положення про вибори до Верховної Ради СРСР», біографії кандидатів у депутати тощо. По-друге, збільшилася кількість лекцій, доповідей та бесід. Лектори порівнювали виборчі системи СРСР та інших країн, розповідали про виборче законодавство, сталінську конституцію, державний лад СРСР тощо. По-третє, масово створювалися агітаційні пункти, які були організовані на всіх виборчих дільницях. При них проводилися зібрання та бесіди з виборцями, агітатори відповідали на питання. Агітпункти були оформлені плакатами, лозунгами, портретами Й. Сталіна, портретами інших керівників партії та уряду, фотомонтажами та виборчою літературою. По-четверте, проводилися збори та мітинги, окремо – із жінками, літніми особам, молоддю, інвалідами війни, демобілізованими із Червоної армії. По-п'яте, підготовка та хід виборів до ВР СРСР активно висвітлювався в ЗМІ, насамперед – у пресі та радіо. Так, у період підготовки та проведення виборів обласна газета «Придунайська правда» опублікувала 283 статті, присвячені виборам, із них «На допомогу агітатору та пропагандисту» – 41 статтю. З 24 січня 1946 р. в Ізмаїльській області відбувся перехід на обласне радіомовлення, у зв'язку з чим кожен день готувалося дві передачі, присвячені виборам. Організовувалися колективні прослуховування радіо. Так, 9 лютого 1946 р., напередодні виборів, в Ізмаїлі було проведено колективне прослуховування доповіді Й. Сталіна. Для цього було використано 1360 радіоточок, зокрема, 198 на підприємствах та установах, 22 – в агітпунктах, на вулицях було розміщено 6 репродукторів. За звітом, усього виступ Й. Сталіна слухали 5877 осіб [48, арк. 1–17]. Отже, була проведена значна ідеологічна робота, більша частина населення була проінформована про хід та значення виборів, проте важко оцінити саме ефективність цього впливу.

Головну роль в організації виборів відігравала компартія, а контролювали хід виборів у краї відряджені із ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б) до області партійці [48, арк. 12], зі свого боку обком сам відсилав своїх

представників до районів. У період проведення виборів загалом посилилася робота в напрямі поширення знань про Конституцію. Агітаційна робота активізувалася після публікації в газеті положення про вибори до ВР СРСР. Так, у Кілійському райкомі відбулися районні зібрання агітаторів, на якому їм був роз'яснений виборчий закон; були організовані короткочасні семінари, населення розбито на двадцяти-двірки (до кожного двору прикріплювався свій агітатор). Були й недоліки: так, у м. Вилкове деякі рибалки та селяни не були ні на гуртках, ні на бесідах про виборчий закон, не брали участі в обговоренні виборчого закону [39, арк. 108]. В Ізмаїлі в період підготовки до виборів працювало 627 агітаторів, на кожного агітатора припадало 10-15 виборців (у Кілії на одного агітатора приходилося 44 виборців, а в Болградському районі – 80-90 осіб), у місті проводилися семінари агітаторів. Обов'язки агітаторів включали ведення гурткових занять, колективних та індивідуальних бесід і бесід на дому у виборців, оформлення агітаційних пунктів тощо. Окремі підприємства проводили в неділю лекції та доповіді, наприклад, парторганізації РДДП, НКВС тощо. Масова агітація у вигляді бесід та лекцій відбувалася на підприємствах та виборних дільницях: влаштовувалися масові зібрання виборців, на яких читали лекції та доповіді. Наприклад, на виборній дільниці в Барановці було охоплено 365 виборців [39, арк. 121–123, 157]. Значна робота проводилася із жінками. Наприклад, у Білгород-Дністровському було проведено три інструктивні наради, один семінар із жінками, усього в місті працювало 274 агітатори, з них 95 були жінками, 11 жінок було затверджено агітаторами на дільницях. У місті було організовано 47 жіночих рад, якими охоплено 4967 жінок, – із них 386 делегаток. Кращими агітаторами були молоді комсомолки-студентки [39, арк. 133]. Робота з жінками також проводилася у вигляді лекцій та доповідей: наприклад, збиралися всі жінки підприємства і їм окремо читалися лекції. Міськкоми та райкоми намагалися концентрувати свою роботу в тісному зв'язку з виборчими дільницями: у Білгород-Дністровському, зокрема, через рибозавод, консервний завод, м'ясокомбінат тощо. Господарські організації

«прикріплювали» до виборчих діляниць, вони повинні були, наприклад, їх обладнувати [39, арк. 154–156].

Місцеве населення залучали до участі в агітаційній роботі під час виборів. У 1945 р. з активу місцевого населення 2757 осіб були агітаторами та читцями, вони вели роз'яснювальну роботу серед населення та допомагали здійснювати політичні заходи влади, наприклад, підписку на державний борг, мобілізації населення до промисловості, до шкіл фабрично-заводського навчання (далі – шкіл ФЗН) тощо [41, арк. 3]. За 1946 р. збільшилася чисельність агітаторів і читців. Станом на 1 січня 1947 р. 5832 місцеві мешканці були агітаторами та читцями. З місцевого населення 20 осіб було висунуто до складу окружних та 1784 осіб – до складу дільничних виборчих комісій із виборів до ВР УРСР [45, арк. 25–27]. Працюючи агітаторами, місцеві мешканці вивчали основи комуністичної ідеології та готувалися до подальшої кар'єри.

Важливим завданням радянської влади в ідеологічній роботі було атеїстичне виховання та заміщення впливу церкви на «ідеологічно вірний» вплив із боку культурно-просвітніх організацій. Антирелігійна робота здійснювалася через освітню систему, масову агітацію, ЗМІ, наочну агітацію тощо. Передусім, відбулося відділення церкви від освіти. Постановою РНК УРСР від 13 серпня 1940 р., духовні семінарії, жіночі єпархіальні гімназії та семінарії були перетворені на неповні середні та середні школи [228, с. 27–28]. В 1944 р. дію цієї постанови було просто відновлено. Були заборонені також будь-які інші форми релігійної освіти дітей: удома, у священника, недільні школи тощо. Наприклад, у 1952 р. священник у Вилковому створив групу з 12 дітей, яких вчив у себе вдома, що було відзначено як серйозну ваду в роботі місцевої парторганізації [62, арк. 15]. Атеїстичне виховання здійснювалося не лише через заборону викладання релігійних предметів і проведення релігійних обрядів у школі, але й на уроках та під час позакласних заходів. Учителі відповідно до навчальних програм розкривали окремі аспекти антирелігійної політики влади: походження життя та людини на уроках біології, реакційну

роль релігії на уроках історії, аналіз окремих творів на уроках літератури тощо. Наприклад, на уроці історії в Білгород-Дністровській середній школі № 2 вчителька розповідала, що християнство завжди відігравало реакційну роль та було «зброєю в руках експлуататорів» [128, арк. 28].

Проблему атеїстичного виховання дослідила Н. Красножон, яка зробила висновок, що проголошена свобода совісті практично зводилася до права не сповідувати жодної релігії та вести атеїстичну пропаганду [307, с. 104]. Активно займалася атеїстичною пропагандою і лекторська група. Головний зміст антирелігійної лекційної пропаганди полягав як у пропаганді атеїзму, так і в науково-просвітницькій діяльності, про що свідчить тематика лекцій, які читалися в 1952 р. в Ізмаїльській області: «Марксизм-ленінізм про релігію», «Походження і класова сутність релігійних свят», «Чи є життя на інших планетах» тощо. Для самих лекторів читалися на семінарах такі лекції, як «Про стан та заходи посилення науково-атеїстичної пропаганди серед населення» [135, арк. 22–32].

Вагома антирелігійна робота здійснювалася й у ЗМІ, зокрема, у газетах та радіо. Відкритих антирелігійних статей не публікувалося. Натомість редакція газети видавала науково-просвітницькі статті, в яких критикувалася та висміювалася релігія, наприклад, «Солнечное затмение. Завтра, 9 июля, затмение Солнца» [214], «Как возникла жизнь на Земле» з рубрики «На допомогу пропагандисту та агітатору» [212]. До відкритих антирелігійних статей можна віднести «Ватикан – орудие американо-английских поджигателей войны» [211], проте вона, ймовірно, належить до статей загального антизахідного змісту. Отже, антирелігійна пропаганда в повоєнний період здійснювалася відносно м'якше, ніж у довоєнний. З огляду на це, боротьба з релігією зводилася більше до висміювання забобон та поширення наукових знань про походження людини, астрономічні явища тощо. Активні гоніння на церкву відновилися за часів М. Хрущова.

Одним із провідних засобів ідеологічного впливу на робітників були соціалістичні змагання. Соцзмагання – це змагання між установами, робочими

колективами чи індивідуальними працівниками за підвищення ефективності праці. Розпочиналося соцзмагання зазвичай, коли один робітничий колектив кидав виклик іншому, пропонуючи перевиконати план. Друга сторона приймала виклик або відповідала «зустрічним планом» – пропозицією перевиконати план ще в більшому обсязі. Наступним етапом було укладання соціалістичного договору, за яким сторони брали на себе «соціалістичні зобов'язання» – конкретні цілі з перевиконання плану. Соціалістичні зобов'язання зазвичай полягали в тому, що робочий колектив зобов'язувався перевиконати план або виконати план достроково, до певної дати, наприклад, роковин Жовтневого перевороту або дня народження Й. Сталіна. Іноді разом із конкретними зобов'язаннями додавалися й загальні, наприклад, підвищити свій ідейно-політичний рівень. Стежили за виконанням договору місцеві партійні організації або керівники підприємств, які також підбивали підсумки соцзмагань. Переможці отримували перехідний червоний прапор, грамоту та грошові премії. Звичайно здавалося, що ініціатором соцзмагання виступали самі працівники, проте в більшості випадків ініціатива належала парткомам: первинній партійній організації, районному, обласному, або центральному партійному комітету, залежно від розмаху соцзмагання. Прикладом загальносоюзного соцзмагання було звернення ленінградських робочих щодо «виконання сталінської четвертої п'ятирічки в чотири роки». Це звернення широко обговорювалося на зборах трудових колективів підприємств та установ, які брали на себе конкретні зобов'язання. Так, у Рені з приводу цього звернення було проведено 35 зборів за участю 7998 осіб, на яких виступила 61 особа [51, арк. 20–20зв].

Наступною метою ідеологічної роботи в Ізмаїльській області було конструювання певних історичних наративів, які вписали б Ізмаїльську область до загальносоюзного ментального простору. Радянська влада активно поширювала майстер-міфи в Південній Бессарабії. По-перше, міф про ворога («румунських бояр») і героїчну боротьбу населення (його образом стало Татарбунарське повстання 1924 р.). По-друге, міф про будівника соціалізму,

створюючи ілюзію швидкого розвитку регіону у «вільній сім'ї радянських народів». По-третє, міф про «Велику Вітчизняну війну», міфотворці намагалися пов'язати його із суворівським міфом для підтвердження ролі російського народу як визволителя [274, с. 15]. В. Дроздов розглянув процес насадження радянських міфів серед населення Ізмаїльської області УРСР, зокрема, створення міфу про Ізмаїл як «місто російської бойової слави». Ґрунтуючись на аналізі публікацій у регіональній періодичній пресі, зокрема в обласній газеті «Придунайская правда», що була одним із головних інструментів насадження радянської ідеології та засобів поширення радянських міфів, історик дійшов висновку, що формування міфу про Ізмаїл як «місто російської бойової слави» було безпосереднім результатом розвитку русоцентричного етатизму в радянській ідеології, яка в рамках концепції «дружби народів» намагалася звеличувати роль російського народу як «першого серед рівних». Структура цього міфу поєднувала імперські міфологеми про штурм фортеці Ізмаїл із радянськими міфами про спадкоємність радянською армією російських воєнних традицій, месіанську роль російського народу, історичну справедливість приєднання території Бессарабії та багатостраждальність її народу від чужоземного ярма. Важливою складовою міфу стала глорифікація полководця О. Суворова та його воєнних подвигів, а образ генералісимуса почав відігравати центральне місце в символічному просторі міста та історичній пам'яті населення. Головними методами насадження цього міфу стало відкриття культових споруд і закладів, що мали зберігати та поширювати пам'ять про міф, святкування річниць нових символічних дат, постійне використання міфологем у засобах масової інформації тощо [277, с. 54].

2.5. Трансформація символічного простору міст

Досліджуючи процеси радянізації символічного простору Західної України, Г. Стародубець зазначає, що в період становлення радянської тоталітарної системи символ виступав одним із важливих інструментів її конструювання, обґрунтування правильності політичного курсу більшовиків [368]. Отже, зміна символічного наповнення міст Ізмаїльської області включала як ліквідацію старих символів, так і введення нових. Головними «маркерами» змін стали програми реконструкції міст, перейменування, архітектура, а також пам'ятники та інші символічні знаки [398, с. 359].

Важливе місце у повоєнній відбудові міст області радянська влада відводила їхній соціалістичній реконструкції. Станом на 1944 р. міста Ізмаїльської області були одноповерховими, значні площі займала територія сільськогосподарського призначення, водночас промислові зони були обмеженими. Як писав голова обласного відділу в справах архітектури Ткаченко в пояснювальній записці до плану робіт на 1945 р., Ізмаїл був «містом селищного типу з індивідуальними одноповерховими будинками та цілими кварталами дрібних магазинів (крамниць)» [110, арк. 11]. Як і в Ізмаїлі, відносно велика кількість двоповерхових будівель була розташована в Білгород-Дністровському: в 1946 р. з 2317 будинків 87 були двоповерховими [168, арк. 45–46]. Інші міста були забудовані переважно одноповерховими будинками [112, арк. 32зв; 168, арк. 229]. Ізмаїл, Кілія, Рені та Болград мала регулярну просторову структуру, квартали були симетричними та прямокутними [див. Додаток И1, Додаток И2, Додаток И3]. Винятком було місто Вилкове, просторова структура якого визначалася наявністю водних каналів, та Білгород-Дністровський [див. Додаток И4], який мав радіально-кільцеву структуру з фортецею в центрі. Загалом, окраїни всіх міст області були сільськогосподарськими. Навіть більше, і самі міста також мали сільськогосподарське спрямування: у них була значна кількість садів, городів, виноградників тощо.

Реконструкція міст мала відбуватися відповідно до генеральних планів міст та районних центрів Ізмаїльської області. Плани складалися достатньо шаблонно та були дещо диференційованими для обласного центра, міст обласного підпорядкування, районних міст та сільських райцентрів. Передбачалося, по-перше, конструювання адміністративних центрів. Так, схемою генерального планування м. Рені планувалося створення центральної адміністративно-громадської площі, на якій мали бути розміщені адміністративні будинки: будинок Районної ради та райкому партії, зимовий театр та літній театр. У центрі площі планувалося звести монумент на честь «звільнення Рені від фашистських загарбників» [168, арк. 130]. По-друге, переplanування та впорядкування кварталів. Часткове збільшення або об'єднання мало відбутися в Болграді, Білгород-Дністровському та Рені. У Вилковому не передбачалося здійснення суттєвих змін у міській структурі. З іншого боку, у Кілії планувалося об'єднання чотирьох кварталів в один. Радянську владу не влаштовували маленькі квартали цього міста, ймовірно, через те, що вони не давали можливості зводити великі будівлі [див. Додаток II]. По-третє, ліквідація старої, одноповерхової забудови та зведення двох чи трьох поверхових будинків за радянськими типовими проєктами. Єдиним виключенням було місто Вилкове, де зведення двоповерхових будинків було визнано не доцільним через непридатність ґрунту [112, арк. 15, 18, 20, 21зв – 23, 23]. По-четверте, відповідно до генеральних планів мала бути впорядкована житлова, промислова та сільськогосподарські зони в містах; загалом робився акцент на необхідності промислового розвитку міст. По-п'яте, розвиток інфраструктури, планування ринку, будівництво шкіл та лікарняних закладів, парку культури та відпочинку тощо [297].

Особливістю генеральних планів міст Ізмаїльської області було те, що архітектори не робили акцент на різниці між міським центром та окраїнами. Історик Р. Любавський вказує: «Архітектори [радянські – авт.] були впевнені, що однією із вад капіталістичного міста був нерівномірний розвиток

інфраструктури в різних його районах. Вони вважали, що ієрархічний поділ території на центр та околиці був засобом соціально-просторової стратифікації міського середовища» [323, с. 128]. Водночас особливого акценту на розвитку окраїн, на протигагу міському центру, ні в Ізмаїлі, ні в інших містах зроблено не було.

Генеральні плани в напрямі формування «радянської» просторової структури були реалізовані частково. Загалом, у кожному місті області був тією чи іншою мірою сформований міський центр із площею та адміністративними будинками навколо неї. Єдиним містом, у якому вже був чітко виражений адміністративний центр, був Ізмаїл. Центральною вулицею міста, призначеною для масових парадів і маніфестацій, став проспект Суворова (насьогодні – проспект Незалежності), на якому були розміщені державні та культурні установи. У Білгород-Дністровську будівля міськвиконкому була збудована за типовим проектом на початку 1950-х рр. на пересіченні вулиць Комсомольська та Леніна, поряд з будівлею міськради була організована площа. В інших містах адміністративний центр маркувався біля будинку міськради або райради, біля якої проходили демонстрації та паради. Перепланування вулиць та збільшення кварталів майже ніде не відбулося, як і масова ліквідація старої одноповерхової забудови. До того ж, особливістю розвитку радянського містобудування було те, що старі міські центри «консервувалися» та не зазнавали масштабної реконструкції, тоді як нова радянська забудова виникала умовно «із чистого аркуша». На відміну від капіталістичних країн, у СРСР не було приватної власності на землю, що «вимикало» ринкові механізми її розподілу. Більш висока ціна землі в центрі міста не могла стати чинником, який би стимулював забудовника звертати на неї більшу увагу. Щоб замінити забудову в центрі міста з малоповерхової на багатоповерхову, довелося б виселяти людей або викупати їхнє житло. У цей же час новий район можна було створити на колгоспній землі, перерозподіливши її одним рішенням облвиконкому. Так, в Ізмаїлі історичний

центр загалом зберіг своє обличчя, тоді як повноцінний радянський мікрорайон виник на північному заході міста вже у 1960–1970-ті рр.

Виконання постанов облвиконкому та генеральних планів зривалося через вкрай обмежену матеріальну базу. Відповідно до звітів щодо капітального будівництва в області, у повоєнний період будівництво стримувалося низкою проблем: відсутність в області будівельного лісу та відсутністю палива, недостатньою кількістю транспорту, низьким рівнем механізації праці, значними затримками з виконанням проєктної документації для будівельних робіт тощо [103, арк. 2; 104, арк. 1–2; 105, арк. 7–8].

Радянська влада доклала значних зусиль для ідеологізації простору вулиць та площ. Цей процес мав два аспекти: з одного боку, влада прагнула прибрати румунські національні символи, а з іншого, – встановити нові, радянські. Як пише В. Середа, різні моделі минулого «вписувалися» в міський простір за допомогою таких маркерів, як назви вулиць, пам'ятників, меморіальних таблиць, музеїв, архівів, ЗМІ тощо [366, с. 75]. Окрім них, широко використовувалися ідеологічні знаки: плакати, гасла, державні символи СРСР, зображення лідерів комуністичної партії. «Очищення» міських будівель від румунських написів, вивісок, гасел, назв та плакатів почалося одразу після відновлення області. Так, відповідно до рішення Ізмаїльського міськвиконкому № 5 від 26 серпня 1944 р., всі вивіски, плакати, оголошення, вказівники румунською та німецькою мовами необхідно було зняти за три дні [173, арк. 4]. У Болградському районі румунські надписи знімала бригада з комсомольців [228, с. 258]. Замість прибраних символів на підприємствах, установах та організаціях розміщувалися лозунги, бойові листівки, плакати та гасла. Також простори вулиць та площ почали виконувати функцію інформування населення як про події в державі загалом, так і в окремому колективі. На вулицях та площах встановлювалися вітрини з газетами; біля підприємств – дошки пошани; на площах – радіоточки з ретрансляторами, у будівлях розташовувалися стінгазети. Загалом цей процес регулювався окремими рішенням Ізмаїльського облвиконкому, зокрема, було затверджено

рішення щодо спорудження обласної дошки пошани, на якій би містилася інформація про кращих робітників [152, арк. 156]; іншим рішенням у містах та районах області мало бути встановлено 750 вітрин [139, арк. 239]; а на підготовку області до 27 річниці Жовтневого перевороту вітрини, зали магазинів та столових мали бути прикрашені портретами вождів, квітами, лозунгами тощо [139, арк. 132–133]. В Ізмаїлі станом на грудень 1944 р. на будинках було розміщено 85 лозунгів, розклеєно на папері 538 лозунгів, було видано 75 примірників стінгазет та 63 бойові листівки, містом було встановлено 44 газетні вітрини [25, арк. 44]. Разом із цим, як вказує Н. Міхно, у радянських містах суттєво зменшуються знаки комерційно-споживчої сфери, які були представлені лише у вигляді назв магазинів [335, с. 192].

Для проведення «культурно-просвітницької» та «масово-політичної» роботи серед населення радянська влада цілеспрямовано конструювала специфічні публічні місця. Такими місцями стали клуби, бібліотеки, хати-читальні, червоні кутки, будинки селянина тощо. Найбільш ідеологізованим публічним простором були червоні кутки та червоні кімнати. Так, в Ізмаїлі в повоєнний період вони створювалися при квартальних комітетах та стали центрами проведення ідеологічної роботи з міським населенням [25, арк. 19]. У них були розміщені газети, лозунги, журнали та плакати, проводилися зібрання тощо. «Будинки селянина» були організовані в містах та районних центрах відповідно до рішення Ізмаїльського облвиконкому № 177 від 27 листопада 1944 р. Вони були призначені для короткочасного проживання селян, але водночас «будинки селянина» повинні були містити установку для прийому передач радіомовлення («радіоточку»), лекційну залу, червоний куток-бібліотеку, місце для перегляду фільмів [139, арк. 255].

Топонімічна політика була ключовим символічним виміром нав'язування комуністичної ідеології. Влада створювала єдиний загальнорадянський топонімічний простір: у кожному місті СРСР з'явилися вулиці, названі на честь В. Леніна, К. Маркса та інших; водночас відбувалася уніфікація та «зачистка» топонімів, які відбивали місцеві культурні та

релігійні особливості. Процес перейменування почався одразу після відновлення області – в 1944 р. В Ізмаїлі перейменування відбулося простим рішенням міськвиконкому № 5 від 26 серпня 1944 р. «Щодо відновлення колишніх назв вулиць міста і зняття вивісок і оголошень із румунськими та німецькими написами» [173, арк. 4]. У Вилковому, відповідно до акту від 22–23 травня 1941 р., у жовтні 1944 р. відбулося перейменування 54 вулиць. Нові найменування можливо розділити на чотири групи: нейтральні назви, усього 23 вулиці, 20 назв були пов'язані з радянською та комуністичною ідеологією, 7 назв відбивали російську історію та культуру, а також чотири вулиці, пов'язані з українською історією та культурою [189, арк. 3–4]. За визначенням Р. Генеги, нова топоніміка стала вагомим фактором впливу на місцеве населення, ствердженням нового устрою та легітимності попередніх багаторічних претензій на західноукраїнські землі [259, с. 87].

Автори видання «Улицы Измаила: история и современность: научно-информационный справочник» виокремили декілька «хвиль» перейменувань топоніміки міста Ізмаїл. Зокрема, у повоєнний період перейменування проводилися в 1946–1947 рр. та на початку 1950-х рр. Були відкинуті румунські та релігійні топоніми, в Ізмаїлі зникли такі румунські назви, як Bulevar Regina Maria, Regele Mihail I, Regele Carol al II, Regele Ferdinand. З іншого боку, були впроваджені назви, пов'язані з комуністичною ідеологією, із російською історією та культурою та з українською культурою [386, с. 44–46]. У кожному місті з'явилися вулиці, які носили ідеологічно-забарвлені назви, наприклад, у Білгород-Дністровському – вул. Суворова, Кіровський провулок, вул. Мічурина, вул. Чкалова, вул. Комсомольська, Піонерський провулок; у Кілії – вул. Червоноармійська, вул. Жовтнева, вул. 28 червня, вул. Комсомольська, вул. Челюскіна; у Рені – вул. Паризької комуни [161, арк. 37–52]. Низка вулиць нагадувала мешканцям про дату «возз'єднання» Південної Бессарабії із СРСР, наприклад, вул. 28-го червня в Ізмаїлі, вул. 26 серпня в Білгород-Дністровському, вул. 28-го червня в Кілії [161, арк. 37–41]. Окрім вулиць, перейменовувалися й площі. Так, у Білгород-Дністровському у

1940-х – на початку 1950-х рр. на місці базару на Гостинній площі був розбитий парк Перемоги, на місці торгової площі, що в народі звалась «кінним базаром», з'явився парк ім. Горького, на березі лиману було висаджено парк ім. Ленінського комсомолу [282, с. 57]. В Ізмаїлі з'явилися Ленінський сквер та Парк комсомолу.

Використовуючи засоби архітектури, радянська влада прагнула створити нові місця пам'яті. Л. Нагорна цитує визначення П. Нора, за яким місце пам'яті – це будь-яке значуще явище, уречевлене чи нематеріальне за своєю природою, яке за людською волею чи під впливом часу набуло значення символу в меморіальній спадщині того чи іншого співтовариства [341а, с. 57]. Відповідно, радянська влада руйнувала одні місця пам'яті та створювала інші, потрібні їй.

На початок 1944 р. візуальні образи міст Ізмаїльської області визначалися церквами. З огляду на те, що в той період місто Ізмаїл було забудоване переважно одноповерховими будівлями, роль церков у творенні міського ландшафту ще більше посилювалася. В 1945 р. в містах області функціонувала значна кількість релігійних споруд. Окрім Російської православної церкви, релігійні будинки в містах мали лише три інші конфесії: старообрядці, адвентисти 7 дня та баптисти; усього в містах станом на 1945 р. працювало шість церков та шість молитовних будинків не православних конфесій [див. Додаток К].

Споруди, які виконували культові функції, змінили своє призначення: у церквах відкривалися радянські клуби, спортивні зали, музеї атеїзму тощо. В 1945 р. в Ізмаїлі під господарські потреби були зайняті Вірменська церква, польський костел та один молитовний будинок євангельських християн; ще два молитовні будинки євангельських християн було зайнято військовою частиною [96, арк. 15]. Надалі в деяких церквах були відкриті музеї атеїзму, зокрема, в Ізмаїлі в церкві Святих Костянтина та Олени та в Білгород-Дністровському у вірменській церкві [282, с. 58]. Частково колишні релігійні будинки передавалися під культурно-освітні установи. Цей процес був досить

складним і вимагав складання актів і погодження ради у справах релігійних культів при РМ УРСР; облікунком уклав у цьому напрямі низку рішень:

– від 7 лютого 1945 р. – щодо знесення каплички біля причалу в Ізмаїлі [175, арк. 75];

– від 21 листопада 1944 р. – щодо використання будівлі колишнього католицького костюлу для відкриття клубу молоді та спортивної зали [139, арк. 227];

– від 6 лютого 1945 р. – про передачу приміщення колишньої Грецької церкви обласному управлінню міліції для відкриття клубу [145, арк. 120];

– від 12 лютого 1945 р. – про передачу будівлі колишньої синагоги (Ізмаїлі, вул. Героїв Сталінграда, 1) спортивному товариству «Динамо» [142, арк. 17];

– від 7 квітня 1946 р. – про передачу Вірменської церкви (Ізмаїл, проспект Суворова, 11) спортивному товариству «Динамо» [150, арк. 5];

– від 27 червня 1946 р. – про передачу будівлі колишньої синагоги (Кілія, вул. Велика Дунайська № 81) для обладнання міського театру [151, арк. 22–23];

– від 10 лютого 1948 р. – про передачу колишньої грецької церкви (Ізмаїл, вул. Леніна, 18) РДДП для обладнання будинку культури плавскладу портових робітників та службовців [164, арк. 90];

– у 1951 р. було прийнято рішення розібрати церкву Св. Дмитрія, яка знаходилася в аварійному стані [113, арк. 2–4];

– у 1951 р. було прийнято рішення розібрати молитовну будівлю, яка була приписана до церкви Іоанна Предтечі в Білгород-Дністровському [113, арк. 5].

Радянська влада спробувала відтіснити церкви як місця пам'яті на другий план, а замість них створити нові місця пам'яті, що особливо помітно в центрі Ізмаїла. Головною вулицею, вулицею, яка мала відігравати роль «символу домінанти», був проспект Суворова. По-перше, змінилася його назва: з бульвару Королеви Марії на Олександра Суворова. На місці

пам'ятника королю Фердинанду I було встановлено пам'ятник російському полководцю. Змінилося «архітектурне наповнення» проспекту: було зруйновано Вірменську церкву (на місці готелю «Ізмаїл»), Церкву Св. Дмитрія (напроти Картинної галереї, насьогодні на цьому місці встановлено хрест), церкву Св. Миколая (пустир поряд із готелем «Бессарабія») та церкву Св. Варвари (в парковій зоні, поряд із Таврією-В). З іншого боку, вздовж проспекту було зведено низку радянських культурних та адміністративних установ у стилі сталінського ампіру: Російський драматичний театр ім. Т. Шевченка, Ізмаїльський технікум механізації і електрифікації сільського господарства, обласне управління НКВС, Міжрейсовий будинок відпочинку моряків, а також низку житлових будинків (так званих «сталінок»). Отже, у повоєнний період було створено нове місце пам'яті – проспект Суворова, яке слугувало для проведення радянських свят та парадів. Однак усе ж таки цей процес не був завершений, а простір міста не був повністю «зачищений». Головні місця пам'яті, символи міста збереглися: Кафедральний собор Покрови Пресвятої Богородиці функціонував у радянські часи, проводилися релігійні торжества тощо, працювали й інші церкви.

Було ліквідовано переважну частину іудейських релігійних споруд, синагоги закривалися та змінювали своє функціональне призначення. До 1940 р. в Білгород-Дністровському було три синагоги, а в Кілії та Ізмаїлі – по чотири. Станом на 1945 р. всі чотири синагоги Ізмаїла були закриті, з них одна була зруйнована, одна перебудована під господарські потреби, одна була зайнята під житло. Водночас євреям міста весь повоєнний період відмовляли в дозволі на відкриття своєї громади через відсутність приміщення для синагоги. Болградська та Кілійська міські ради клопотали щодо передачі будівель колишніх синагог під театри. Синагоги в Кілії руйнувалися та осквернялися, єврейське кладовище в Кілії розорялося: надгробні пам'ятники ламалися та грабувалися. До того ж на території кладовища паслась худоба, а земля розорювалася плугом. В Ізмаїлі одразу після завершення війни єврейське кладовище було ліквідоване, а на його місці була організована

виставка досягнень народного господарства. З іншого боку, єврейський цвинтар у Білгород-Дністровському, де зберігалася велика кількість надмогильних знаків та споруд, не був зруйнованим та на сьогодні має статус пам'ятки історії. Станом на 1950 р. в області діяла лише одна синагога – у Білгород-Дністровському [96, арк. 12–15; 97, арк. 12, 24–25; 97, арк. 8, 44–48, 57; 99, арк. 16–18; 100, арк. 22–23; 101, арк. 20–26; 282, арк. 48; 386, с. 48].

Навіть при проєктуванні та будівництві житлових будівель зверталася увага на їхній зовнішній вигляд: вони мали мати «ідеологічне навантаження», їх прикрашали гербом, прапорами, зірками. Так, проєкти фасадів індивідуальних котеджів в Ізмаїлі для РДДП були піддані критиці через «відсутність ідейної спрямованості» та тому, що такі рішення «характерні для буржуазної провінції» [111, арк. 32зв]. На будівлі Обласного управління НКВС та на будівлі технікуму в Ізмаїлі знаходилися радянський герб та зірка. Будівля колишнього Клубу офіцерів ДВФ (вул. Телеграфна, 76) була прикрашена барельєфами, що відбивали символи військово-морського флоту радянської доби, вздовж головного фасаду на рівні другого поверху були розташовані барельєфи російських і радянських флотоводців та воєначальників.

Водночас деякі культові споруди розглядалася владою не як духовно-релігійні центри, а як історико-архітектурні пам'ятки. В 1946 р. для внесення до списку пам'ятників архітектури, старовини та природи союзного значення було запропоновано чотири церкви, мечеть, каплицю, обеліск (пам'ятник меридіана) та Білгород-Дністровську фортецю, до пам'ятників республіканського значення – дві церкви, скіфську могилу, пам'ятник на честь загиблих російських воїнів під час війни 1878–1879 рр. та пам'ятник переправі російських військ через Дунай, дві братські могили, курган, Траянові вали та заповідник «Дністровський лиман». Крім того, до реєстру обліку пам'ятників місцевого значення було запропоновано внести 13 церков, дзвіницю та обеліск, два пам'ятники на честь загиблих російських вояків у 1914 р., пам'ятник О. Суворову та озеро в Лиманському районі, с. Затока [157, арк. 90–

96]. Проте центральну владу більшою мірою турбували такі пам'ятки архітектури, як місця вирішальних боїв радянської армії, які відображали б хід приєднання західноукраїнських територій, та пов'язані з російською воєнною історією, на що звернув увагу у своєму листі заступник голови комітету в справах культурно-освітніх установ УРСР І. Колісник. Він просив обласні відділи культосвітньої роботи перевірити облік, виявлення та охорону пам'яток культури, старовини та радянсько-німецької війни, а також виправити хиби в роботі [47, арк. 2–2зв]. Проте ці об'єкти архітектури й далі залишалися пам'ятниками архітектури.

Крім назв вулиць, значущими символами були пам'ятники. В Ізмаїлі планувалося зведення монументу на честь «визволення міста», пам'ятник В. Леніну, героям ДВФ, пам'ятник М. Кутузову, будівлю з панорамою штурму міста та пам'ятник засновнику міста – С. Тучкову [174, арк. 6]. У цих планах загалом відображені три головні міфи, які мали бути затверджені в символічному просторі міст через пам'ятники: міф про Ізмаїл як місто російської бойової слави, міф про Другу світову війну та культ особи Й. Сталіна.

Важливим напрямом політики пам'яті стало створення міфу про Ізмаїл як місто російської бойової слави. Як зазначає В. Дроздов, утвердження ідеологічного конструкта про Ізмаїл як «місто російської бойової слави» вимагало змін у його символічному просторі. Головними методами створення цього міфу було формування нової концепції історичного розвитку міста й області, відкриття культових споруд і закладів, що мали зберігати та поширювати пам'ять про міф, святкування річниць нових символічних дат, постійне використання міфологем у засобах масової інформації тощо [277]. Радянська влада застосовувала весь набір символів: топонімію, пам'ятники, культурно-просвітницькі установи. У центрі Ізмаїла було зведено пам'ятник О. Суворову, на мапі міста з'явилися назви проспекту Суворова та вулиці Кутузова, був відкритий музей О. Суворова, значно пізніше була збудована Діорама штурму міста [292].

Міфологізація Другої світової війни зумовлювала створення певних місць пам'яті, де можна було б проводити відповідні ритуали. За словами В. Дроздова, меморіалізація героїв Другої світової війни була складовою офіційної політики пам'яті у повоєнний період. Проте ініціатива вшанування пам'яті воїнів у перші повоєнні роки виходила від місцевої влади та жителів області [424, с. 213]. Створювалося два види місць пам'яті: братські могили загиблих воїнів та монументи на честь загиблих. Станом на 1947 р. в Ізмаїльській області була значна кількість індивідуальних поховань, в Ізмаїлі таких поховань було 103, у Ренійському районі – 25, у Білгород-Дністровську та Лиманському районі – 41; причому робота з об'єднання індивідуальних поховань уже певний час велася [160, арк. 356–357]. Ставлення до могил загиблих було не досить шановним: «не виконували постанови центральної влади, не встановлювали надгробки на всіх солдатських могилах, не встановлювали єдиний пам'ятник на військовому кладовищі» [405, с. 213]. У 1950 р. на звуженому засіданні Ізмаїльського міськвиконкому було вирішено провести перепоховання воїнів, які загинули в період радянсько-німецької війни, в одній братській могилі на Центральній площі [187, арк. 28–29], перепоховання було вирішено провести 26 серпня 1950 р. Символічний центр було перенесено з пам'ятника О. Суворову на площу Перемоги, яка сьогодні є головною площею міста [405, с. 213]. Біля братських поховань встановлювалися монументи. 4 листопада 1951 р. в міському парку Рені в урочистій обстановці відбулося перепоховання останків загиблих парашутистів. У той же день було відкрито пам'ятник, на якому були викарбувані імена похованих. У Болграді було вирішено збудувати пам'ятник на площі 28 червня воїнам, які загинули в Другій світовій війні, на могилі голови політвідділу морської піхотної бригади Александрова [182, арк. 19]. 26 серпня 1945 р. в Ізмаїлі було відкрито обеліск героям-землякам, полеглим на фронтах війни. Громадяни зібрали кошти на його спорудження і встановили обеліск у Копаній Балці. У Білгород-Дністровському меморіал героям війни

відкрили в 1948 р., а в 1951 р. біля входу до парку Перемоги встановили «Арку Миру», яка стала одним із головних символічних місць міста [405, с. 213].

Пам'ятники стали важливими засобами насадження культу особи Й. Сталіна. У міському парку біля Свято-Покровського собору було зведено композиційну групу Сталін-Горький, на проспекті Суворова – пам'ятник Й. Сталіну, біля входу до Ізмаїльського педагогічного інституту – садово-паркову скульптуру «Ленін та діти» [386, с. 46]. У Білгород-Дністровському Михайлівський сквер був перейменований у парк ім. Леніна, у якому в 1946 р. було встановлено пам'ятник В. Леніну. На місці Гостинної площі був розбитий новий парк – парк Перемоги, на алеях якого розміщувалися обеліск на честь героїв радянсько-німецької війни та пам'ятник В. Леніну та Й. Сталіну. З квіток на клумбі створювалися композиції у вигляді ордена Перемоги або різноманітних лозунгів.

Висновок до розділу 2.

Розбудова радянського ладу в області почалася з відновлення діяльності партійних та місцевих державних органів. Керівні працівники були дібрані ще до відновлення області, заздалегідь були сформовані відповідні партійні та державні структури: визначено склад обкомів, райкомів та міськкомів, призначено керівників на найважливіші радянські та господарські посади. Подальша розбудова радянського ладу включала легалізацію радянських державних та партійних органів через вибори. В 1946–1947 рр. відбулися повністю контрольовані владою вибори з майже 100-відсотковою явкою та офіційно абсолютною підтримкою нової влади. Ці вибори не були ні вільними, ні демократичними, проте вони легітимізували існування радянської влади в краї. На першій та другій сесії облради були затверджені судді облсуду та трибуналів; незабаром відбулися вибори й до міських та районних судів. Роком пізніше було проведено другу партійну обласну конференцію, на якій обрали склад обкому. Одночасно з відновленням області в ній було введено й

радянське законодавство. Насамперед відбулася оптація всім населенням радянського громадянства. Згодом із радянського громадянства частково вийшли громадяни польської та єврейської національності та навпаки відновили громадянство репатріанти. З огляду на військовий час зазначимо, що головні закони були спрямовані на мобілізацію людських та економічних ресурсів області на війну з нацистською Німеччиною, а також на підтримку найбільш вразливих груп населення.

Розбудова радянського ладу в містах передбачала значні економічні зміни, зокрема, відновлення економіки, націоналізацію та інтеграцію в загальносоюзний економічний простір. Довгий час в області перед остаточною її радянізацією був перехідний період. По-перше, діяли значні податкові пільги, які в певних аспектах були навіть більшими, ніж у західних областях УРСР. По-друге, в 1944–1945 рр. в області була дозволена приватна торгівля, ремісниче виробництво та використання найманої праці. В умовах повоєнної розрухи держава не змогла розгорнути мережу торгових та побутових закладів послуг і повністю задовольнити потреби населення, тому звернулася до приватних підприємців. По-третє, в 1944–1948 рр. в містах області була значна кількість індивідуальних селянських господарств. Хоча велика земельна власність була ліквідована одразу, процес колективізації розтягнувся на декілька років. Загалом, головним напрямом розвитку економіки міст була їхня індустріалізація, яка включала, зокрема, розвиток портової інфраструктури та будівництво великих підприємств із перероблення продукції сільського господарства. Значна увага приділялася створенню виноробної та рибної промисловості відповідно до економічних особливостей краю. Одночасно в містах почалося скорочення сільськогосподарського виробництва.

Репресії були одним із головних методів утвердження радянської влади в області. Вони супроводжували більшість заходів радянської влади: колективізацію, боротьбу з релігією, мобілізацію та націоналізацію. Однак масштаб репресій був меншим, ніж в інших областях України, адже значна

кількість «небажаних» для радянської влади осіб залишила край перед її приходом, крім того, в області не було значного спротиву радянській владі. Однією із цілей репресій було створення атмосфери страху. Так, в області діяла розгалужена система доносників, інформаторів, провокаторів та резидентів, яка шукала вияви антирадянських настроїв. Після виявлення факту антирадянської агітації, тобто будь-якого слова проти радянської влади, особу могли арештувати та кинути за ґрати на значний строк. Іншим завданням репресій було своєрідне «очищення» краю від осіб, які не вписувалися в однорідне радянське суспільство: колишні заможні селяни, підприємці та священики. Тим не менш, радянській владі не потрібно було застосовувати масштабні депортації для «зачистки» краю від «неблагонадійних елементів», адже значна частина румунського населення виїхала за кордон, а інші етнічні групи, такі, як німці та євреї, унаслідок війни значно скоротили свою присутність у краї. Влада без сумніву вдавалася до репресій, які полягали в тому, що спочатку ці групи переслідувалися, обмежувалися їхні права та свободи, а згодом їх репресували – виселяли чи ув'язнювали. Одним із принципів репресій була колективна відповідальність, коли за дійсні чи уявні злочини відповідали сім'ї, що виявилось під час висилки такої категорії репресованих, як «члени родин зрадників батьківщини» та під час депортації 1948 р.

Не менш важливим засобом впливу на місцеве населення були агітація та пропаганда. Для проведення ідеологізації населення влада створила потужну систему агітпропу, яка включала до себе тисячі, а в період виборів – десятки тисяч осіб, та яка охопила майже все населення області. Ідеологічна робота в області мала низку завдань. Насамперед, радянська влада спрямувала свої зусилля на встановлення тотального ідеологічного контролю за населенням. Значна робота проводилася з віруючими, зважаючи на глибоку релігійність населення, особливо старообрядців та православних. Важливо для влади було й легітимізувати себе в області через народне виявлення. Вибори до рад усіх рівнів в Ізмаїльській області були одним із найбільш масштабних

заходів влади та охопили все доросле населення. Іншою метою було насадження культу особи Й. Сталіна, що здійснювалося для всіх груп населення за допомогою всіх можливих методів. Останнім завданням було вписати історію краю в загальносоюзний історичний наратив, що виявилось у вигляді створення міфу про Ізмаїл як місто російської бойової слави та глорифікацію постаті О. Суворова.

У повоєнний період відбулися також значні зміни в візуальному та мовному оточенні містян. Новими наративами стали міфологізація Другої світової війни, насадження культу особи Й. Сталіна, уславлення радянського ладу, формування міфу про Ізмаїл як міста російської бойової слави, водночас відбувалася боротьба з присутністю релігійних та національних символів, особливо – єврейських. Головними засобами створення нового радянського простору стали перейменування, міська архітектура, зведення нових пам'ятників та часткове перепланування міст. Загалом, головні досягнення були зроблені в тих галузях, які не вимагали суттєвих затрат: перейменування, встановлення пам'ятників та перепоховання можна було здійснити порівняно легко; водночас масштабні проєкти з перепланування міст області не були здійснені навіть частково – у містах і далі домінувала одноповерхова забудова. Половинчастою була й боротьба з релігійними символами, адже руйнування церков було пов'язане зі значними втратами цінних будівель, які радянська влада могла використати, наприклад, як складські приміщення, або клуби. Значна частина церков та всі синагоги були закриті, проте будівлі збереглися.

РОЗДІЛ 3. ЗМІНИ В ЧИСЕЛЬНОСТІ ТА СТРУКТУРІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

3.1. Динаміка демографічних процесів

Радянізація Південної Бессарабії призвела до значних змін у структурі населення. Вони були викликані як політикою держави, так і природним рухом населення. Демографічна політика влади особливо виявилася в організованих міграціях та примусовому переміщенні цілих груп населення. По-перше, радянізація здійснювалася відрядженими до області номенклатурними кадрами, спеціалістами й робітниками. По-друге, в області відбулася мобілізація до армії та промисловості, згодом мобілізації були замінені на організований набір. По-третє, на початку 1950-х рр. Ізмаїльську область було віднесено до групи областей, які планували «доселити» (це відбувалося передусім у селах). По-четверте, з області здійснювався призов до шкіл ФЗН та до лав Червоної армії, студенти виїжджали на навчання. По-п'яте, примусові міграції, до яких відносилися депортації та виїзд частини населення за кордон, і які частково не відображалися в загальній статистиці. Загальною тенденцією природних демографічних змін, яка була властива для всієї УРСР, було зниження смертності й народжуваності та підвищення тривалості життя, що, зокрема, було характерно і для Ізмаїльської області [291].

Визначити точну кількість населення міст області станом на кінець серпня 1944 р. досить важко через відсутність джерел, проте загалом через воєнні події чисельність населення суттєво скоротилася. Так, 28 серпня 1944 р. через два дні після відновлення області секретар Ізмаїльського обкому В. Горба доповідав М. Хрущову, що в містах та районних центрах залишилися незначна кількість мешканців, а в Білгород-Дністровському – не більше двох тисяч осіб [26, арк. 11–12]. Наприклад, до Вилкового мешканці поверталися впродовж усього року [127, арк. 32]. В подальшому почалося швидке зростання міського населення, цьому сприяло повернення до міст городян, які

раніше виїхали до сільської місцевості. Лише за два місяці, з 1 листопада 1944 р. до 1 січня 1945 р., населення Ізмаїла збільшилося на 32% (із 16 358 до 21 598 осіб), Білгород-Дністровського – на 34% (з 7726 до 10 416 осіб), Кілії – на 82% (з 8919 до 16 304 осіб) [116, арк. 47; 118, арк. 2]. Додатково зауважимо, що така ж ситуація була й у Києві, де після відновлення радянської влади населення стрімко зростало. Станом на 1 січня 1944 р. в ньому мешкало 250 тис. осіб, а через рік – уже 472 тис. осіб [343, с. 42].

За 1945 р. міське населення збільшилося на 19 360 осіб, а сільське населення за 1945 р. – на 25 441 осіб. Значний вплив на подальшу динаміку чисельності населення мав голод 1946–1947 рр., за 1946 р. міське населення зросло на 13 415 осіб, а сільське населення за 1946 р. зменшилося на 27 015 осіб; проте вже за 1947 р. кількість міського населення знизилася на 15 354 осіб, а сільське – на 70 371 осіб. Зростання міського населення відновилося у 1948 р. За 1948 р. міське населення збільшилося на 2 286 осіб, а сільське населення – на 4 627 осіб, за 1949 р. – на 442 особи та на 11 677 осіб, а за 1950 р. – на 5442 та 13 085 осіб. За період голоду, тобто з 1 січня 1946 р. до 1 січня 1948 р., міське населення скоротилося на 1939 осіб, а сільське населення – на 97 386 осіб [див. Додаток Л1 та Додаток Л2]. Частково одним із наслідків голоду було підвищення питомої ваги міського населення через скорочення чисельності сільських мешканців. Так, якщо в 1945 р. його питома вага становила 15%, то в 1950 р. – 21% [див. Додаток Л3].

До джерел, на основі яких підготовлені ці вищезазначені додатки, необхідно відноситися з певними застереженнями та враховувати такі зауваження. По-перше, достовірних даних щодо чисельності населення за 1944 р. немає, адже в цей період статистичні органи лише розпочинали свою роботу. Також викликають сумнів дані щодо чисельності населення станом на 1 січня 1945 р., адже її можна було встановити лише після паспортизації населення. По-друге, у документі під назвою «Численность населения по области в 1948 году» [118, арк. 2] одночасно надається різна чисельність міського населення станом на 1 січня 1948 р.; ми спираємося на дані

одноразового обліку, адже саме їх надалі використовують для розрахунків в облстатуправлінні. По-третє, відповідно до документу, кількість населення Кілії в 1946–1947 рр. складала 21 000 осіб. Однак, за даними одноразового обліку, в 1948 р. кількість населення міста була значно меншою. По-четверте, не можна довіряти також чисельності населення Болграда станом на 1 січня 1947 р. – 17 426 осіб, адже такі коливання кількості населення цього міста в 1946–1948 рр. нічим не обґрунтовані.

Вікова структура міського населення Ізмаїльської області в цей період загалом відповідала віковій структурі міського населення УРСР. У 1946 р. в Ізмаїльській області були проведені вибори до ВР СРСР, відповідно була можливість досить точно підрахувати населення віком старше 18 років. У документах Ізмаїльського облстатуправління також наводяться дані щодо загальної чисельності населення станом на 1 січня 1946 р. Отже, якщо від загальної кількості населення станом на 1 січня 1946 р. відняти доросле населення, то ми можемо отримати дані щодо чисельності дітей. При всій умовності цих підрахунків, вони дають змогу побачити загальну картину. Так, у 1946 р. чисельність вікової групи молодше 18 років становила 37,45% (34 737 осіб), вікової групи від 18 до 65 років – 57,65% (53 476 осіб), населення старше 65 років – 4,89% (4539 осіб) [117, арк. 2]. Прогресивному типу вікової структури населення відповідає традиційний тип його відтворення: висока народжуваність; висока смертність, особливо в молодших вікових групах; мала середня очікувана тривалість життя при народженні; повільне зростання чисельності населення та молоде населення [262, с. 20–22].

Динаміка природного приросту міського населення у повоєнний період характеризувалася вкрай високими показниками смертності, народжуваності та шлюбності, за винятком періоду 1946–1947 рр. Необхідно зауважити, що народжуваність та смертність за 1949 р. порахована разом із селищем Серпнєве. Так, в 1945 р. народжуваність складала 31,1‰ (31 народження на 1000 осіб), 1946 р. – 34,1‰, 1947 р. – 24,9‰, 1948 р. – 30,4‰ та 1949 р. – 33,3‰ [див. Додаток М1]. Загалом в Україні в 1941–1950 рр. на 1000 осіб

приходилося 21,9 народження, а в 1951–1960 рр. – 21,3 народження [262, с. 66].

Зазначимо, що, починаючи з 1930-х рр., у СРСР були заборонені аборти, проте важко оцінити реальний вплив цієї заборони на рівень народжуваності. За звинуваченням у кримінальних абортах в області до суду та військового трибуналу впродовж 1945–1952 рр. всього було передано 370 осіб [67, арк. 1–25]. Можна лише припускати, скільки жінок загинуло чи покалічило себе через проведення абортів поза межами лікарняних закладів.

Упродовж 1945–1951 рр. в області поступово знижувалася смертність, єдиним винятком став 1947 р., що було пов'язано з голодом. Якщо в 1945 р. загальний коефіцієнт смертності міського населення був досить високим – 34,6‰, то вже в наступному році він знизився до 22,3‰, в 1947 р. підскочив до 59,6‰, після цього смертність знову почала знижуватися: 1948 р. – 17,1‰, 1949 р. – 12,1‰ [див. Додаток М1]. Отже, у повоєнний період відбувалося поступове зменшення смертності та зростання народжуваності, унаслідок чого виникла позитивна динаміка природного приросту [див. Додаток М2]. Загалом в Україні середньорічна чисельність померлих за період 1941–1950 рр. складала 35,1 смертей на 1000 осіб, а в 1951–1960 рр. – 8,2 смертей на 1000 осіб [262, с. 39].

Структура смертності у повоєнний період відповідала другому етапу епідеміологічного переходу. Суть концепції епідеміологічного переходу полягає в поступовій зміні причин смертності, коли на зміну екзогенним причинам смерті приходять ендегенні і квазіендегенні. Так, усього в 1945 р. у містах померли 2564 особи, від висипного тифу – 383 особи, від туберкульозу органів дихання – 194 особи, від токсичної диспепсії – 65 осіб, від гастроентероколіту в дітей віком до трьох років – 60 осіб [83, арк. 74–75]. В 1946 р. усього в містах померло 2048 осіб, від туберкульозу органів дихання – 169 осіб, від токсичної диспепсії – 108 осіб [84, арк. 154–155]. У наступному році головним чинником смертності стало виснаження внаслідок голоду. Зауважимо, що в медичних документах для позначення сукупності хвороб, які

були спричинені примусовим голодуванням, використовувався шифр «Ф-11», хоча дані за цією формою не є повними. За звітом завідувача Ізмаїльським облздороввідділу, загалом хворих в області за Ф-11 у вересні 1946 р. було 1210 осіб, у жовтні – 2984 особи, у листопаді – 3678 осіб, у грудні – 5511 осіб, у січні 1947 р. – 6156 осіб, у лютому – 19 798 осіб, у березні – 21 409 осіб, у квітні – 5867 осіб, у травні – 1769 осіб [17, арк. 44]. Суттєво відрізнялася смертність у містах та селах. Відповідно до таблиці, складеної заступником завідувача облздороввідділу Соколовим, за формою Ф-11 у містах обласного підпорядкування поширення дистрофії було мінімальним: станом на 1 лютого 1947 р. в Ізмаїлі було виявлено 48 хворих, у Білгород-Дністровському – 81, у Кілії – 17, а для прикладу в Ново-Іванівському районі – 3264 хворих; усього в області було виявлено 13 214 хворих за Ф-11 [23, арк. 20]. Розбіжності в документах, ймовірно, спричинені тим, що перший із них являє собою звіт щодо боротьби з дистрофією, який було складено 14 травня 1947 р., коли всі дані було підраховано, тоді як у другому документі спеціально зазначено, що по шести районах дані не повні. За матеріалами РАГС, від хвороб, пов'язаних із голодуванням (виснаження, дистрофія, коліт, авітаміноз, ентероколіт), в Ізмаїлі з березня 1946 р. до грудня 1947 р. загинуло 414 осіб [188, арк. 1–31]. Після закінчення голоду в структурі смертності населення Ізмаїльської області й далі домінували екзогенні чинники, тобто інфекційні хвороби. У 1951 р. в області від крупозного запалення легень померло 727 осіб, від хвороб серця – 578 осіб, від туберкульозу органів дихання – 565 осіб, від інших форм туберкульозу – 255 осіб, від токсичної диспепсії – 183 особи. У 1952 р. від крупозного запалення легень померло 842 особи, від туберкульозу органів дихання – 621 особа, від хворіб серця – 512 осіб [95, арк. 3].

Необхідно зазначити, що влада доклала певних зусиль для покращення епідеміологічної ситуації в області, проте вона залишалася складною весь повоєнний період. Після відновлення області у ній залишалося буквально декілька лікарів. У 1945 р. в області всього було 206 лікарів, у 1948 р. – 464, а в 1952 р. – 588. Зросла також кількість лікарняних закладів стаціонарної

допомоги: в 1945 р. в області діяло 52 лікарняні заклади стаціонарної допомоги, в 1948 р. – 76, а в 1952 р. – 110 [87, арк. 44]. До того ж почалася масова вакцинація населення.

Статевовікова структура міського населення була деформована подіями, пов'язаними з механічним рухом населення: призовом до армії та мобілізаціями на трудовий фронт. Так, у 1946 р. у містах проживало 34 311 жінок та 23 704 чоловіки, тобто питома вага жінок становила 59,1%, а чоловіків – 40,9%, на 1000 жінок припадало 690 чоловіків. Водночас у віковій групі від 20 до 24 років питома вага чоловіків становила 32%, а у віковій групі від 25 до 29 років – 36,8%, у старших групах питома вага чоловіків перевищувала 40%, за винятком вікової групи 60-64 років – 39,8%. Така диспропорція виникла внаслідок Другої світової війни та була характерною для статевовікової структури населення України. Так, станом на 1946 р. на кожні 100 жінок у віковій групі 18-29 років припадало лише 36,4 чоловіка; у віковій групі 30-39 років – 52,2 чоловіка; у віковій групі 40-49 років – 60,7 чоловіків [347, с. 18]. Крім того, спостерігалось значне зменшення чисельності чоловіків та жінок, які народилися у 1916–1917 роках, віком 29-30 років. Чисельність чоловіків 1915 року народження становила 646 осіб, 1916 – 299 осіб, 1917 – 370 осіб, 1918 – 617 осіб, кількість жінок відповідно була 816, 624, 631 й 1055 осіб. На статевовікову структуру вплинув також і призов до армії. Усього у містах було 121 юнак віком 18 років (1928 року народження) та 323 юнаки віком 19 років, а також 124 жінки віком 18 років та 983 жінки віком 19 років [див. Додаток Н].

Окрім природного приросту, значний вплив на структуру та чисельність населення в цей період мав його механічний рух. Загалом, механічний рух населення у повоєнний період контролювався та ініціювався владою. Держава організувала масові мобілізації до армії та промисловості, призови до шкіл ФЗН та ремісничих училищ, направлення до області спеціалістів та радянсько-партійних діячів. Варто також зазначити, що жодний із цих видів міграцій не може розглядатися тільки як зовнішній або внутрішній щодо Ізмаїльської

області, адже міграційні потоки носили і зворотний характер. Найбільш інтенсивними міграції до області були в перші три роки після її відновлення. В 1945 р. механічний приріст міського населення склав 19 621, водночас природний приріст був від'ємний. У 1946 р. механічний приріст міських мешканців майже у 12 разів перевищив природний, що пояснюється намаганням селян знайти в містах харчі та врятуватися від голоду. До міст прибуло 23 477 осіб, а виїхало 9209, а всього механічний приріст склав 14 268 осіб. У наступному році як механічний, так і природний приріст міського населення були від'ємними, проте механічний приріст був нижчим від природного майже втричі [див. Додаток М3]. За першу половину 1947 р. до міст Ізмаїльської області прибуло 6278 осіб, а вибуло – 5532 особи [86, арк. 31]. Респондентка 11 згадує, що в період голоду її молодша сестра та брат виїхали в Чернівці, де продовольча ситуація була кращою: там можна було купити і хліб, і кукурудзу. У подальшому її родичі не повернулися до області. Вона пригадує, що багато людей виїхало з Ізмаїла в пошуках способів виживання [205]. У 1948 р. механічний приріст населення перевищував абсолютний на 11%, до міст приїхало 14 786, а виїхало 13 447, а в 1949 р. він знову став від'ємним, до міст приїхало 13 333 особи, а виїхало 14 893 осіб [див. Додаток М3].

З кінця серпня 1944 р. до середини 1945 р. одними із головних чинників механічного руху населення в області були мобілізації до армії та промислові підприємства [див. Додаток П1]. Після закінчення війни влада від мобілізацій перейшла до організованого набору робочої сили. Усього з Ізмаїльської області в промисловість у порядку організованого набору робітників було спрямовано за межі області в 1946 р. 812 осіб, 1947 р. – 2619 осіб, упродовж 1948–1950 рр. організований набір робочих не проводився [1, арк. 23; 4, арк. 1; 5, арк. 1–2]. У 1947 р. в Ізмаїльській області почалася демобілізація. Усього в області станом на 18 січня 1947 р. було працевлаштовано 2868 демобілізованих, зокрема, на підприємствах союзного та республіканського значення – 1169 осіб, у місцевих організаціях – 1699 осіб [2, арк. 1].

Великою була кількість направлених до області спеціалістів. Необхідно зазначити, що напередодні відновлення області більша частина румунських чиновників, заможних осіб, лікарів та вчителів покинула Південну Бессарабію та виїхала до Королівства Румунія [26, арк. 11–12]. Усього станом на 1 липня 1946 р. до області було спрямовано 3980 спеціалістів; за друге півріччя 1944 р. – 2076, за перше півріччя 1945 р. – 546, за друге півріччя 1945 р. – 797, за перше півріччя 1946 р. – 561 осіб [див. Додаток П2]. На роботу до РДДП станом на 20 жовтня 1944 р. з порту Одеси прибуло 154 особи (капітани, штурмани, старшини барж, матроси та інші), усього в портах Вилкового та Ізмаїла було прийнято 356 осіб (старшин та матросів), 197 осіб було прийнято із суднами [229, с. 11–12]. Як доповідав секретар обкому В. Горба 3 листопада 1944 р. народному комісаріату морського флоту П. Ширшову, 23 жовтня до Ізмаїла прибуло 500 осіб для роботи на суднах пароплавства. Додатково очікувалося прибуття ще 1000 осіб. Їхнє становище було важким: вони не мали теплового одягу, змінної білизни, частина була застуджена та мала воші [27, арк. 20а].

Значний вплив на міграції населення в 1946 р. мала посуха 1945–1946 рр. Прибуття людей до області було незначним, а центром міграції став Ізмаїл, куди найчастіше приїжджали направлені на роботу люди. Так, з 23 477 осіб, які прибули до області в 1946 р., до Ізмаїла приїхала 9491 особа, тобто 40,4% усіх приїхавших. Проте значна кількість приїжджених потім залишали місто та виїжджали в села у зв'язку з економічними чинниками – нестача квартир та високі ціни на продукти. Так, із 9209 осіб, які виїхали з області в 1946 р., 46,9% (4323 особи) вибули з Ізмаїла. У відповідній записці зазначалося, що еміграція з області посилилася в літньо-осінній період, коли було встановлено, що внаслідок посухи в області буде поганий врожай [84, арк. 189].

Змінилися напрями механічного руху населення в 1948 р. Невеликий обсяг будівництва у містах цього року забезпечувався робочою силою із сіл області. До області робітники не приїжджали, навпаки, у ній систематично вербувалися робітники, унаслідок чого збільшувалася кількість виїхавших. Крім того, якщо в 1945–1947 роках із сільської місцевості населення у великій

кількості через неврожай виїжджало в інші області, то в 1947 р. воно в більшості своїй повернулося. Зважаючи на це, кількість прибулих в область значно перевищувала кількість вибулих [88, арк. 7]. Додатково проводилися мобілізації до системи шкіл ФЗО. Наприклад, станом на 6 листопада 1948 р. з Ізмаїльської області було мобілізовано до шкіл ФЗН на базі підприємств та будовництв 550 призовників 1928 року народження, а зараховано (в Сталінській області) – 497 осіб [3, арк. 26].

У 1952 р. збільшення кількості вибулого населення з області відбулося внаслідок призову молоді до шкіл ФЗО й ремісничих училищ, до лав радянської армії, а також через виїзд населення на постійне місце проживання в Молдавську РСР. У зв'язку з будівництвом кенафного заводу в Кілії та будівництвом залізничного депо на станції Арциз масово приїжджали робітники та службовці з Молдавської РСР, Вінницької та Чернівецької областей. В область і далі прибувало на роботу багато молодих фахівців (лікарів, учителів, тваринників, зоотехніків, агрономів та інших). У зв'язку з тим, що в Ізмаїлі почалося будівництво плодоовочевого консервного комбінату, до міста приїхала велика кількість робітників та службовців із Кіровоградської та Тернопільської областей. На початок 1952/1953 навчального року до Ізмаїльського учительського інституту було переведено з Одеси фізико-математичний факультет, з яким прибуло 320 студентів. Крім того, велика кількість робітників приїхала на будівництво цегельного та кенафного заводу до Кілійського району. Великий вплив на внутрішньообласні міграції мав розвиток освіти. У зв'язку з організацією в серпні в Білгород-Дністровську технікуму підготовки працівників культурно-освітніх установ, до міста приїхало на навчання 125 учнів із міст та сіл області, 331 особа приїхала з районів до трирічної сільськогосподарської школи підготовки голів колгоспів. Крім того, у літній період сім'ї військовослужбовців виїжджали на кілька місяців до таборів відпочинку [119, арк. 3–9].

Окремим напрямом механічного руху населення було виселення заможного селянства та інших категорій населення, які радянська влада позначала терміном «куркулі». Станом на 1948 р. у містах планувалося вислати 236 сімей заможних власників, усього 787 осіб: у Рені – 28 сімей, 46 осіб, Болграді – 50 сімей, 125 осіб, Білгород-Дністровському – 28 сімей, 59 осіб, Кілії – 66 сімей, 164 особи, Ізмаїлі – 64 сім'ї, 155 осіб [54, арк. 89–93, 118–125, 180–184, 214–225, 303–312], а у Вилковому – 2 сім'ї, 7 осіб [53, арк. 40]. Але не можна з упевненістю стверджувати, чи всі ці особи були виселені. Відповідно до даних, які наводить І. Білас, з Ізмаїльської області відбулося два виселення. Станом на 23 жовтня з області було депортовано 250 «куркульських» сімей, усього 1073 особи. Потім додатково з Ізмаїльської області було виселено ще 250 сімей, усього 1096 осіб [241, с. 290]. Ці дані потребують додаткової перевірки та уточнення, адже списки були складені на 2200 сімей. До того ж, до категорії «куркулі» зараховувалися не лише заможні селяни, але й підприємці, домовласники, винороби та торговці.

В області відбувалося виселення і за етнічною ознакою. До Польщі були відправлені поляки: з Тарутинського району – 1438 осіб, з Арцизького району – 330 осіб, з Бородинського району – 866 осіб, з Ізмаїла – 4 особи [92, арк. 38–38зв]. Відповідно до рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 17 травня 1949 р. «Про виселення грецьких підданих, колишніх грецьких підданих, які не мають на теперішній час громадянства, і колишніх грецьких підданих, прийнятих у радянське громадянство», міністерству держбезпеки СРСР доручалося здійснити чергову зачистку Чорноморського узбережжя від «політично неблагонадійного елементу». З Ізмаїльської області було виселено: три сім'ї (три особи) турецьких та колишніх турецьких підданих; сім осіб добровільно виїхали з турецькими та колишніми турецькими підданими; 47 сімей (92 особи) грецьких та колишніх грецьких підданих; 9 осіб добровільно виїхали разом з грецькими та колишніми грецькими підданими [237].

3.2. Зміни в соціальній структурі

У процесі радянізації Ізмаїльської області одним із найбільш важливих напрямів змін було приведення соціальної структури населення у відповідність до зразка, який уже склався в основній частині СРСР. Водночас у приєднаних до УРСР територій процес зміни соціальної структури мав певні особливості. В. Міщанин, вивчивши радянізацію Закарпаття, дійшов наступних висновків. Передусім, виникло певне протиставлення між приїжджим та місцевим населенням: приїжджі, переважно російськомовні працівники, обійняли ключові керівні посади в області, приїжджі домінували серед партійних функціонерів та співробітників каральних структур. По-друге, масштабні господарсько-культурні перетворення вимагали значної кількості нових спеціалістів. Як вказує В. Міщанин, серед новоприбулих було чимало справжніх спеціалістів, які прижилися в області, стали корисними, поріднилися із місцевими українцями. По-третє, проведена індустріалізація створила велику потребу в індустріальних працівниках. По-четверте, проведена колективізація супроводжувалася масовими міграційними процесами [338, с. 327–328]. Подібні процеси були характерними і для Ізмаїльської області.

Певні зміни в соціальній структурі міського населення Південної Бессарабії відбулися напередодні відновлення радянської влади в краї. Так, частина економічно активного населення добровільно виїхала до Королівства Румунія (за словами В. Горби, «в основному торгаші та інші антирадянські елементи»). В області, додає В. Горба, майже не залишилося інтелігенції – вчителів та лікарів [7, арк. 2]. Його доповідна записка підтверджується іншими свідченнями. Голова управління НКДБ Ізмаїльської області полковник державної безпеки Крилов 11 жовтня 1944 р. в спецзаписці «Про настрої населення Ізмаїльської області» писав: «Значна частина куркульського та іншого ворожого елемента втекла до Румунії» [29, арк. 6–10]. Аналогічно підтверджуються дані щодо інтелігенції. У своїй доповіді завідувач обласного

відділу охорони здоров'я А. Гарагаш'ян на першій обласній нараді медичних працівників Ізмаїльської області 20 листопада 1944 р. сказав: «Після звільнення області ми застали двох лікарів в Ізмаїлі, двох лікарів у Болграді та двох у Сараті. Крім цього, в області було 16 середніх медпрацівників» [121, арк. 20]. Дані щодо вчителів свідчать, що серед них було багато місцевих мешканців. Проте, з іншого боку, не всі вчителі мали навіть середню освіту. Налякані наближенням радянської армії та відновленням радянського ладу зразка 1940–1941 рр. чиновники, підприємці та фахові спеціалісти намагалися залишити область.

Новою правлячою елітою в області стала номенклатура. М. Восленський визначає її за формальною ознакою: номенклатура – це «по-перше, перелік керівних посад, призначення на які здійснює не голова установи, а вищий партійний орган, по-друге, перелік осіб, які такі посади заміщують або перебувають у резерві для їхнього заміщення» [256, с. 90–91]. Відповідно до цього визначення, номенклатура Ізмаїльської області складалася із чотирьох рівнів: номенклатура ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкому та районного рівня. У джерелах зустрічається така класифікація: по-перше, партійні, комсомольські та газетні кадри, по-друге, радянські кадри, по-третє, кадри МВС, МДБ, суду та прокуратури, по-четверте, промислові та транспортні кадри, по-п'яте, сільськогосподарські кадри [див. Додаток Р1].

Як вказують історики О. Лисенко й Т. Першина, комплектування управлінських структур у перші повоєнні роки відбувалося з комуністів-учасників партизанського руху, демобілізованих та незначної кількості евакуйованих [319, с. 420–424]. Це твердження цілком справедливе й щодо Ізмаїльської області. За 1946 р. обласна партійна організація зросла на 1362 особи, головне з тих, хто прибув із Червоної армії та зі східних областей РСФСР. Так, із Червоної армії прибуло 1127 осіб, із них 925 членів партії, а зі східних областей приїхало 656 осіб, із них членів партії – 550 осіб [45, арк. 3].

Можемо констатувати, що весь повоєнний період керівні позиції в Ізмаїльській області займали відряджені зі східних регіонів УРСР та СРСР

кадри [296]. Зокрема, номенклатура ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У майже повністю складалася з приїжджих до області партійців: станом на 1 січня 1947 р. з 375 працівників місцевих мешканців було лише семеро [45, арк. 27], а в 1951 р. з 352 партійців лише 13 осіб було місцевими мешканцями [19, арк. 10].

Місцевих мешканців на посадах номенклатури обласного рівня було дещо більше. Так, станом на 1 січня 1946 р. на номенклатурних посадах обласного рівня працювало всього 9 висуванців із місцевого населення, а станом на 1 серпня – 40 осіб. Після ухвалення рішення ЦК КП(б)У від 22 серпня 1946 р. «Про підбір, висування та виховання кадрів із місцевого населення в Ізмаїльській області», кількість місцевих працівників у номенклатурі обкому суттєво збільшилася та станом на 1 січня 1947 р. становила вже 124 особи [17, арк. 71]. За 1948 р. кількість місцевих мешканців дещо зменшилася та склала 113 осіб. У звіті відділу кадрів Ізмаїльського обкому вказувалося, що станом на 1 січня 1948 р. на посадах номенклатури обкому працювало 485 місцевих працівників, що складало 30,9%. Проте при більш детальній перевірці звіту в ЦК КП(б)У виявилось, що ці дані сфальсифіковані. Питома вага в 30,9% була отримана через включення до номенклатури обкому 437 голів колгоспів, з яких 372 особи були місцевими мешканцями. Отже, фактично питома вага місцевого населення в номенклатурі обкому становила 10% (113 осіб), а за 1947 р. відбулося скорочення чисельності місцевих висуванців на посадах обкомівської номенклатури – зі 124 до 113 осіб. Усі голови міськрад та райрад, усі старші агрономи райземвідділів, усі старші механіки МТС, голови міських та районних рад осовіахіму, голови міських та районних комітетів фізкультури і спорту були приїжджими. Із 16 завідувачів міськрайторгвідділів лише дві особи були з місцевих мешканців, із 16 голів міських та районних планових комісій – три; з 13 голів райспоживспілок – три; із 13 старших інспекторів із культурно-масової роботи при райвиконкомах – три. Навіть з-поміж голів колгоспів 66 осіб працювало не із числа місцевих мешканців. В органах МВС,

МДБ, друку та в облвиконкомі також не працювало жодного місцевого мешканця [17, арк. 62–63].

Якщо на вищому рівні номенклатури питома вага місцевих мешканців зростала дуже повільно, то ситуація на найнижчому рівні номенклатури була іншою. Якщо станом на 1 січня 1946 р. номенклатурних працівників міськкомів і райкомів в області було 22,3% (304 особи) місцевого населення, то станом на 1 січня 1947 р. – 40% (1339 осіб) [17, арк. 71].

Почалося також висування місцевих мешканців на низову керівну роботу: у колгоспах, у школах, споживчих союзах, промислових підприємствах, у сільських радах тощо [41, арк. 1–5]. Станом на 6 червня 1945 р. на керівну роботу в Ізмаїльській області було висунуто 8424 місцевих мешканців, зокрема, 47 осіб – керівниками районних організацій, 16 осіб – головами відділів і секторів у райорганізаціях, 178 осіб – головами сільрад, 21 особу – головами рибних артілей, 36 осіб – інспекторами установ, 12 осіб – керівниками підприємств місцевої промисловості та інші [14, арк. 81]. Через рік після відновлення області в Ізмаїлі з місцевого населення 12 осіб були керівниками підприємств та установ, 22 особи – головами артілей та завідувачів майстернями, 11 осіб – завідувачами та головами відділів, 19 осіб – начальниками цехів та інші; у Кілії 5 осіб із місцевого населення були головами артілей, три особи – завідувачами відділів міськвиконкому, 16 осіб – завідувачами цехами та бригадами та інші [41, арк. 6, 12]. Якщо станом на 1 січня 1946 р. в області до низової роботи в різних організаціях та установ було залучено понад 15 тис. осіб (агроуповноважені, голови земельних товариств, заготівельники, працівники сільпо, фінагенти та інші), то станом на 1 січня 1947 р. на низовій керівній роботі працювало понад 24 тис. осіб [45, арк. 25–27].

Аналізуючи структуру номенклатури у повоєнний період, зазначимо, що в 1944–1949 рр. вона складалася переважно з приїжджих працівників. Абсолютне переважання не місцевих мешканців було в номенклатурі рівня ЦК КП(б)У, питома вага місцевих мешканців у 1946–1949 рр. коливалася в межах

від 1 до 3%. Трохи більшою питома вага місцевих мешканців була на рівні обласної номенклатури: 0,9% станом на 1 січня 1946 р., 11,1% – 1 січня 1947 р., 29,3% – 1 січня 1948 р., 7,7% – 1 січня 1949 р., 4,1% – 1 травня 1949 р. Якщо на рівні номенклатури ЦК КП(б)У та обкому питома вага місцевого населення залишалася стабільною, то на рівні номенклатури райкомів та міськкомів у 1946–1949 рр. вона суттєво коливалася: 22,3%, 42,9%, 64,7% 54,2% та 39,4% [див. Додаток Р2]. Отже, обласні керівники обмежено залучали місцеве населення до управління областю, загалом віддаючи перевагу «перевіреним кадрам» зі Сходу.

У перші роки після відновлення області радянській владі було досить складно дібрати як професійних, так і відповідальних номенклатурних працівників. Як зазначає В. Крупина, «нашвидкуруч призначені під час війни функціонери не справлялись із виконанням поставлених завдань, компрометуючи й себе, і владу в цілому» [309, с. 267]. Достатньо важко визначити точні причини заміни номенклатурних працівників, не аналізуючи кожний окремий випадок. Проте загальну картину можна розкрити за допомогою звітів відділів кадрів, у яких вказуються причини цих заміन. В. Крупина поділив причини ротації номенклатурних працівників на три умовні групи: «ротації позитивні» (з позитивним формулюванням), «ротації негативні» (з негативним формулюванням) і «нейтральні» (з нейтральним формулюванням). Негативні ротації відображені в статистиці таким чином: по-перше, звільнені як такі, що не впоралися з роботою, по-друге, відсторонені від роботи за порушення директив вищих органів, по-третє, відсторонені від роботи як такі, що скомпрометували себе [Крупина, 2009, с. 272]. Кількість негативних ротацій могла бути більшою, ніж відображено у звітах, але для покращення статистичних показників відділи кадрів могли замість негативної ротації вказувати нейтральні, тому важливо разом із кількістю негативних ротацій аналізувати і змінюваність кадрів загалом.

За 1945 р. в номенклатурі обкому змінилося 33,6% (315 осіб) [45, арк. 22], зокрема, за 1945 р. обком КП(б)У замінив під час виборів десять

секретарів та протягом року дев'ять секретарів райкомів та міськкомів КП(б)У. Крім цього, переміщено з одного району до іншого троє людей [8, арк. 5]. У такий спосіб було замінено 22 секретаря [див. Додаток Р3].

У 1946 р. з 1118 номенклатурних посад обкому було змінено 473 працівники, причому на 23 посадах робітники змінювалися два рази, а на чотирьох посадах – три рази. Із 473 працівників 74 були замінені як такі, що не впоралися зі своєю роботою, і 53 – за порушення радянської законності та як такі, що скомпрометували себе. До того ж, 129 осіб були замінені через хворобу та за сімейними обставинами. У звіті обласної партійної організації вказувалося, що «велика кількість працівників прибула до Ізмаїльської області у зв'язку з поганим станом здоров'я, сподіваючись, що клімат півдня покращить стан здоров'я. Але кліматичні умови області протипоказані туберкульозно-хворим та іншим хворобам, й обком КП(б)У змушений був дати їм можливість виїхати з області відповідно до висновків лікарів» [45, арк. 22]. У 1946 р. в номенклатурі обкому змінилося 42,3% працівників, зокрема, 50% секретарів райкомів та міськкомів КП(б)У. З 16 голів райвиконкомів змінилося 9, із них 5 були зняті як такі, що не впоралися з роботою, і чотири – за морально-побутовий розклад, порушення революційної законності тощо. Зі 195 голів сільських рад змінилося за рік 98, із них два рази – 28, три рази – 20 і чотири рази – 11 голів, водночас значна частина посадовців була знята за порушення революційної законності, самопостачання тощо. У семи обласних комітетах профспілок за рік змінилося дев'ять голів. За 1946 р. було замінено багато директорів МТС і понад половина заступників директорів МТС із політичної роботи, які також у більшості випадків були зняті за порушення партійної та державної дисципліни [15, арк. 44].

У 1946 р. кількість негативних ротацій становила 127 осіб, а в 1947 р. – 157 осіб. Отже, ситуація в 1947 р. навіть дещо погіршилася. Недоліком цих даних є те, що в 1947 р. до номенклатури обкому були включені голови колгоспів для того, щоби підвищити показник питомої ваги комуністів із місцевого населення. Зокрема, в 1947 р. як таких, що не впоралися з роботою,

було відсторонено 41 голову колгоспу, які в минулому року до цієї групи додані не були [див. Додаток Р4]. В 1947 р. за порушення радянської законності з партії було виключено три особи, шість осіб були позбавлені партквитка з формулюванням «чужі для партії люди», вочевидь мається на увазі, що ці партійці приховали своє соціальне походження, 14 осіб були виключені за порушення партійної дисципліни та невиконання партійних доручень та ще 10 осіб – за пияцтво [50, арк. 16].

Проблема з плинністю кадрів і далі залишалася напруженою. У період проведення звітно-виборчих конференцій районних та міських парторганізацій у грудні 1947 – січні 1948 р. в області не було рекомендовано та не було обрано до нового складу міськкомів та райкомів КП(б)У вісім осіб, зокрема, перших секретарів – одну особу, других секретарів – п'ять осіб, секретарів по кадрах – дві особи. Водночас три особи були звільнені з роботи як такі, що скомпрометували себе: перший секретар Арцизького райкому, перший секретар Бородинського райкому, перший секретар Білгород-Дністровського міськкому та інші. Частково причини зняття з роботи пов'язані з недоліками в колективізації та хлібозаготівель, адже іноді місцеві керівники не бажали залишати людей на голодну смерть, відбираючи в них зерно [17, арк. 23, 25]. Отже, у перші повоєнні роки в Ізмаїльській області рівень номенклатурних працівників був досить низьким. Навіть при тому, що зазвичай радянські чиновники намагалися прикрашати статистику, в 1946 р. 38 осіб було відсторонено як таких, що скомпрометували себе, а в 1947 р. – 54 особи. Це свідчить про їхній низький професіональний рівень та значну поширеність порушень і зловживань із боку партійців.

Висока змінюваність кадрів залишалася недоліком у роботі Ізмаїльської партійної організації весь період її існування. За 1950 р. на посадах номенклатури ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У було замінено як таких, що не впоралися з роботою та скомпрометували себе – 42,1%; за 1951 р. – 43,5% [див. Додаток Р5]. Питома вага негативних ротацій у номенклатурі вищого рівня Ізмаїльської області на початку 1950-х рр. була вкрай високою, що

свідчить про надзвичайно низький рівень номенклатурних працівників. Через непрофесіоналізм, некомпетентність або різні порушення майже 40% працівників обласного рівня були позбавлені своїх посад.

Важливим етапом у підготовці кадрів із місцевого населення в цей період стали вибори 1946 р. Як своєрідне випробування для тих, хто бажав збудувати собі кар'єру в радянському суспільстві. За Є. Шибко, у період підготовки і проведення виборів до ВР СРСР до активної роботи було залучено понад 12 тис. осіб. У виборах до ВР СРСР узяло участь 7832 місцеві жителі. До висунення на більш відповідальну роботу МК та РК КП(б)У намітили 734 особи, до свого резерву зарахували 360 осіб, зокрема, з місцевого населення – 207 осіб. Включені до резерву для висунення на номенклатурні посади міськкомів, райкомів і обкому КП(б)У підлягали затвердженню на бюро відповідного органу. Згодом для них організовували курси на місцевому рівні, найбільш здібних скеровували на курси республіканського значення. Наступним етапом кар'єрного росту була робота позаштатними інструкторами в радянських та господарських організаціях, далі – висунення на посаду [390, с. 109–110].

Значну частину приїжджих працівників становили вчителі, агрономи, інженери та ін. Демографічні зміни в Закарпатті проаналізував Р. Офіцинський. Дослідник зазначає, що в рамках грандіозних соціальних і культурних програм у краї була створена значна кількість вакантних місць, які заповнювалися приїжджими спеціалістами. В усьому Закарпатті за спеціальною «точковою» рознарядкою оселялися російськомовні фахівці. Зокрема, у селах осіли більше тисячі агрономів, механіків, ветеринарів. Серед відряджених тоді до краю домінували інженери, медики, вчителі та, зрозуміло, партійні функціонери, співробітники каральних структур [345, с. 294–295]. Такі ж процеси були характерні і для Ізмаїльської області. Лікарів, учителів та інших спеціалістів надсилали до області відповідно до запитів Ізмаїльського обкому. Станом на 10 жовтня 1944 р. області було необхідно 365 лікарів, 800 працівників середнього медичного персоналу, 2681 вчитель, а було

направлено 70 лікарів, 130 середніх медичних працівників та 1100 вчителів. Також не вистачало 57 агрономів, 21 зоотехніків та ветеринарів, 6 землевпорядників, 19 механіків МТС та 24 бухгалтерів МТС [12, арк. 44]. Загалом, найбільша кількість фахівців була відряджена Міністерством просвіти УРСР – 1395 осіб, наступною за чисельністю була група спеціалістів від Міністерством охорони здоров'я УРСР – 458 лікарів, наукових співробітників, фармацевтів й середніх медпрацівників, від Міністерства землеробства УРСР – 458 спеціалістів сільського господарства, від Міністерства харчової промисловості УРСР – 173 особи, від Міністерства зв'язку СРСР при РМ УРСР – 119 осіб [див. Додаток П2].

Аналізуючи структуру вчителів, зазначимо, що за період 1945–1953 рр. майже вдвічі зросла їхня кількість, відбулася і зміна їхнього якісного складу – підвищився рівень освіти загалом, зросла також питома вага членів та кандидатів компартії. Питома вага місцевих учителів залишалася незначною та складала станом на 17 серпня 1945 р. 25,6%, а станом на 25 липня 1953 р. – 20,8%. Замість цього, майже вдвічі зросла кількість членів та кандидатів ВКП(б) серед учителів, з 3,7% до 7,1%; питома вага комсомольців збільшилася з 14,2% до 54%. Зросла кількість вчителів із незакінченою вищою освітою та із середньою педагогічною освітою, та натомість зменшилася – із середньою та незакінченою середньою освітою [див. Додаток С1]. Такою ж важливою проблемою була відсутність в області медичних працівників. Проте вже станом на 20 листопада 1944 р. кількість лікарів складала 142 особи, станом на 1 січня 1948 р. – 406 осіб, так само майже в чотири рази збільшилася кількість середніх медичних працівників – з 308 осіб до 1120 осіб. Серед лікарів зросла питома вага членів та кандидатів партії – з 18 осіб станом на 1 жовтня 1945 р. до 50 осіб станом на 1 січня 1948 р. [див. Додаток С2].

Вагомі зміни відбулися і з творчою інтелігенцією. Головним напрямом стало їхнє об'єднання в місцеві творчі спілки, які були повністю підпорядковані владі. Наприклад, в Ізмаїльській області нараховувалося 40-50 «робітників образотворчого мистецтва», тобто художників та скульпторів.

16 травня 1951 р. пройшло їхнє перше загальне зібрання, на якому було створено обласне товариство художників, зачитана доповідь щодо цілей та завдань товариства. Близько половини членів товариства були художниками-самоучками [134].

Здійснена в повоєнні роки часткова індустріалізація Південної Бессарабії сприяла зростанню чисельності робітників великих підприємств. За даними А. Бачинського, кількість робітників в області зросла з 23,9 тис. в 1946 р. до 27,2 тис. в 1952 р. Загалом чисельність робітників та службовців в області в 1952 р. підвищилася порівняно з 1940 р. у 6,6 рази. Найбільше їхня чисельність зросла в промисловості – приблизно в 4,4 рази. Деяке зменшення кількості робочих у будівництві (в 1952 р. порівняно з 1950 р.) і на транспорті (в 1952 р. порівняно з 1946 р.) було пов'язано з повним завершенням відновлювальних робіт, які зумовили значний приплив робочої сили, оснащенням цих галузей новим обладнанням і переходом до стабільного функціонування. Особливо значним було зменшення кількості зайнятих на вантажно-розвантажувальних роботах: до 57,7% в 1950 р. відносно до 1945 р. У цій галузі відбувалася заміна ручної праці механізованою. Швидкими темпами розвивалася автомобільна галузь, збільшувалася кількість робочих і службовців – майже втричі в 1950 р. порівняно з 1946 р. Загалом же кількість зайнятих на транспорті робітників і службовців, після деякого зменшення в 1950 р., зросла в 1952 р. на 6,4% [див. Додаток Т1]. За висновком А. Бачинського, значні зміни відбулися не тільки в чисельності, але й у структурі робітничого класу: підвищилася концентрація робітників і питома вага механізованої праці, зросла кількість освічених працівників [240, с. 94–100].

Загалом, на час відновлення Ізмаїльської області в краї не було великої промисловості, а наявна складалася з дрібних підприємств, які були спрямовані на перероблення сільськогосподарської продукції. У цей період робітничий клас Ізмаїльської області складався з промислових робітників дрібних та середніх підприємств, батраків та дрібних ремісників [240, с. 94–

100]. Але в подальшому почалося стрімке зростання чисельності промислових працівників. У 1944 р. середньооблікова кількість працівників у містах складала 738 осіб, а в 1945 р. – 2762 осіб, тобто в середньому їхня чисельність зросла майже в 3,7 рази [див. Додаток Т2]. Переважна більшість промислових робітників була сконцентрована в Ізмаїлі. В 1944 р. їхня питома вага складала 40,4%, в 1945 р. вона дещо зменшилася та складала 30,7%. На другому місці за чисельністю робітників був Білгород-Дністровський, який мав приблизно четверту частину всіх промислових робітників. Близько 15% промислових робітників було в Болграді та Кілії, 9,2% було в Кілії та 5,4% – у Вилковому [див. Додаток Т3]. Отже, у перші два роки відбулася кооперація ремісників в артілі та відновлення роботи основних підприємств області. У подальші роки здійснювалося зростання чисельності робітників у містах області. Так, станом на 1 січня 1950 р. в Болграді було 592 робітників, у Вилковому – 276, в Ізмаїлі – 1548, у Кілії – 497, у Рені – 457 [див. Додаток Т4]. На жаль, укладачі документа забули вказати чисельність робітників Білгород-Дністровського. Крім того, зросла чисельність робітників Ізмаїлу як обласного центру. Збільшилася кількість і робітників Вилкового, що було пов'язано з розбудовою Вилківського риболовецького району.

Важливою групою робітників стали працівники радгоспів та МТС, яких не зараховували до промислових робітників, проте які фактично ними були. Станом на 1951 р. в Ізмаїлі діяло виноробне радянське господарство, на якому працювало 274 робітники, у Білгород-Дністровському – виноробне радянське господарство, 492 робітники, у Кілії – МТС, 79 робітники, у Болграді – виноробне радянське господарство, 246 робітників [83, арк. 35–37].

Особливою групою, яка також відносилася до робітників, були моряки закордонного плавання РДДП. Станом на 20 жовтня 1944 р. на роботу до РДДП було взято 533 особи, зокрема: прибуло з порту Одеси 154 особи; усього було прийнято в портах Вилкового та Ізмаїла 202 особи; прийнято із судами членів команд 197 осіб [Бачинский, 1970, с. 11–12]. На роботу були спрямовані професіонали, перед якими було поставлено завдання налагодити роботу

порту. Уже 23 жовтня 1944 р. до Ізмаїла прибуло приблизно 500 осіб плавскладу, причому ще очікувалося прибуття 1000 осіб. Тобто Ізмаїл, через наявність порту став центром концентрації робітників, яких направляли зі всього СРСР [27, арк. 20а]. Чисельність робітників швидко зростала, і вже до 1 грудня 1945 р. у пароплавстві працювало 3860 осіб, а також понад 100 іноземних моряків [Бачинский, 1970, с. 25]. Усього кількість плавскладу в РДДП станом на 1 січня 1946 р. складала 3122 особи, з них 40% – радянські моряки, 60% – іноземці [8, арк. 10]. Радянська влада з недовірою ставилася до іноземних моряків, адже вони були за кордоном, бачили, як там організоване життя, могли провозити контрабанду. Наприклад, у 1946 р. у РДДП було виявлено 113 випадків порушення трудової дисципліни та провезення контрабандних товарів з-за кордону. Були також зафіксовані випадки антирадянської агітації з боку іноземних робітників, коли радянських моряків підштовхували до «мародерства, пияцтва, розпусти та інших недостойних радянським морякам вчинків». Більше того, у РДДП в 1946 р. було 17 випадків, коли моряки намагалися втекти з кораблів та залишитися за кордоном [6, арк. 15, 20]. Надалі всіх іноземних моряків було замінено на радянських.

Значна частина міського населення Ізмаїльської області займалася сільським господарством. Їх разом із мешканцями сіл планували колективізувати. Перший етап включав перерозподіл землі, який відбувся одразу після встановлення радянської влади в краї [330, с. 81–82]. На другому етапі почалося створення земельних товариств та організація колгоспів. Усього в кінці 1945 р. в області налічувалося 429 земельних товариств [270, с. 51–55]. Переламним етапом, після якого відбулося завершення колективізації, став голод 1946–1947 рр. та висилка заможних селян та колишніх підприємців у 1948 р., що пришвидшило хід колективізації області. Завершення утвердження колгоспного ладу в Ізмаїльській області припадає на 1948 р., коли більша частина одноосібних селянських господарств була колективізована. Станом на 1951 р. міське населення, яке займалося сільським

господарством, було повністю колективізоване. Зокрема, станом на 1 січня 1950 р. в Ізмаїлі в колгоспи було об'єднано 246 господарств, у Білгород-Дністровську – 243 господарства, у Кілії – 2350 господарств, у Рені – 170 господарств, у Болграді – 242 господарства, у Вилковому – 850 господарств [див. Додаток Е3].

3.3. Трансформація етноконфесійного складу

Однією з найбільш важливих проблем в історії Ізмаїльської області є вивчення зміни національного та релігійного складу населення. Загалом радянська влада доклала значних зусиль з метою трансформації етнічної структури територій, анексованих у 1940–1941 рр. Вивчення змін в етнічній структурі міського населення області не можна обмежити лише періодом 1944–1954 рр., адже вони почалися ще в першу радянізацію краю. За висновком П. Шорнікова, напередодні встановлення радянської влади в 1940 р. відбувся частковий обмін населенням між Королівством Румунія та СРСР. Відповідно до указу румунського уряду, у першу чергу евакуйованими мали бути етнічні румуни, уродженці Старого Королівства, потім евакуації підлягали бессарабські та буковинські румуни, водночас супротивників більшовиків із євреїв, українців та росіян румунська влада евакуйовувати не збиралася. Уряд Королівства Румунія перешкоджав поверненню до Бессарабії євреїв, незважаючи на те, що їхня чисельність у Бессарабії зросла зі 153 тис. в 1930 р. до 270-280 тис. напередодні війни [392]. Отже, ще до анексій Південної Бессарабії в ній зменшилася частка румунської етнічної групи. Надалі в період першої радянізації області із сільської місцевості були виселені німецькі колоністи [240, с. 42]. В 1941–1944 рр. трагічною сторінкою історії краю став геноцид – тотальне знищення єврейського населення. За спогадами місцевих євреїв, радянська влада намагалася евакуйовувати євреїв. Деякі з них не хотіли виїжджати, говорячи «що німці – не люди, вони ж не будуть всіх убивати?» [202]. 15 жовтня 1941 р. 633 в'язні гетто Ізмаїла, а також євреї Кілії, Болграда

та Рені були відправлені до таборів смерті в Богданівці та Доманівці. За час існування таборів у Доманівці загинуло 22 000 євреїв, а в Богданівці – 54 600 євреїв. Гетто в Ізмаїлі проіснувало до лютого 1942 р.

Отже, радянській владі в 1944 р. вже не було потрібно проводити значні виселення за етнічною ознакою, як, наприклад, у Львові. За результатами перепису 1931 р., у Львові мешкало 157 тис. поляків, станом на осінь 1944 р. в місті залишилося від 102 до 112 тис. поляків. У повоєнний період частка поляків різко зменшилася. Більшість із них переселилася до Польщі, всього зі Львова станом на 20 травня 1946 р. виїхало 62,6 тис. осіб, хоча зареєструвалося на виїзд близько 100 тис. осіб [321, с. 197–198]. Проте виселення за етнічною ознакою в області все ж таки відбувалися, хоча їхні масштаби були незначними. З Тарутинського району було виселено 1 438 поляків, з Арцизького району – 330 поляків, з Бородинського району – 866 поляків, з Ізмаїла – 4 поляки [92, арк. 38–38зв]. Крім того, декілька греків та колишніх грецьких підданих були виселені з Білгород-Дністровська та Рені [237].

Дослідження етнічних процесів укр. ускладняється відсутністю джерел. Згідно з документами Ізмаїльського статистичного управління, в етнічній структурі міського населення станом на 1944 р. переважали росіяни, питома вага яких складала 36,6%, наступною за чисельністю групою були українці – 24,9%, болгари – 10,6%, молдовани – 4,9%, євреї – 0,2%, представників інших національностей було 11,4%. За цими документами, у містах області не було гагаузів, хоча їх могли підрахувати разом з болгарами [див. Додаток У1 та Додаток У2]. Однак ці дані видаються нам сумнівним, адже абсолютно не зрозуміле їхнє джерело. В 1944 р. статистичне управління лише тільки приступило до роботи.

Через два роки етнічна структура міського населення суттєво змінилася. Питома вага росіян в Ізмаїлі зросла з 28,2% до 42%, українців – з 22,5% до 48%, болгар, з 3 до 5%, одночасно зменшилася питома вага молдован – з 5,3% до 2%. Розподіл національностей у Білгород-Дністровському залишився таким

же: питома вага росіян зменшилася із 66,4% до 63,5%, українців – з 24% до 22,3%, питома вага болгар збільшилася з 1,3 до 1,5%, кількість молдован залишилася стабільною та складала 1,5%. Стала іншою етнічна структура Кілії: питома вага росіян зменшилася з 30,9% до 26,3%, збільшилася кількість українців – з 38,6% до 51,6% та болгар – з 0,2% до 1,5%, якщо в 1944 р. молдован у Кілії не було зафіксовано, до в 1946 р. їхня частка складала вже 15,9% [див. Додаток У3 та Додаток У4]. Не зрозуміло, чим викликані такі великі розбіжності в етнічній структурі населення, маловірогідно, щоб вона так сильно змінилася за два роки. Беручи до уваги, що в 1946 р. населення міст області було паспортизоване, і дані щодо його етнічної структури могли бути взяті з паспортних столів, то дані за 1946 р. більш достовірні, ніж за 1944 р.

27 грудня 1932 р. в СРСР була введена паспортна система. У паспортах у цей період фіксувалося соціальне походження та національність особи. Як пише М. Боровик, ніяких формалізованих правил для практики визначення національності спочатку не існувало. Якщо «класове походження» ретельно перевірялося, національність спочатку не привертала такої уваги. Але наприкінці 1930-х рр. процедуру визначення національності було чітко формалізовано, а національність можна було визначати лише за національністю батьків, перевіряючи це за їхніми паспортами та іншими документами [246, с. 181–182]. Проблема вибору тієї чи іншої національності в містах області є малодослідженою. С. Шлегель зазначав, що в деяких випадках рішення про етнічну приналежність приймав службовець, а не громадянин, і наводить приклад, коли в МРСР чиновник викреслив молдовську національність та записав двох селян українцями. Респондент додає, що його дідусь та бабуся були простими селянами, які навряд чи стали б сперечатися з радянськими чиновниками [420, с. 104]. На питання автора «Ви маєте бажання назвати свою національність?», респондент 2 відповіла: «Я записана росіянкою, батько білорус, мати українка, а мене записали росіянкою, якою записали такою і записали» [193]. Можна лише гадати, скільком людям була приписана у такий спосіб національність. До того ж, за

словами С. Шлегеля, у Південній Бессарабії в перші роки після відновлення області етнічна приналежність вирішувала такі доленосні питання, як піде людина на фронт чи відправиться на трудовий фронт [420, с. 119].

У повоєнний період етнічний склад обласної партійної організації був стабільним. Весь повоєнний період домінували росіяни, на другому місці були українці, потім болгари та євреї, а на останньому – білоруси та молдовани. Ми можемо зазначити такі тенденції: весь повоєнний період відбувалося скорочення питомої ваги росіян (з 50,5% до 42,2%), натомість збільшувалася питома вага українців (з 35,7% до 39,1%), молдован (з 0,9% до 2,4%) та болгар (з 2,6% до 7,1%). На нашу думку, це пов'язано з поступовим збільшенням питомої ваги місцевого населення в обласній партійній організації, відповідно зросла представленість усіх етносів краю: українців, молдован та болгар. Етнічна структура обласної партії поступово приходила у відповідність до етнічної структури області. Стабільною залишалася питома вага євреїв: 5,2% [див. Додаток Р6 та Додаток Р7].

Однією зі складових розбудови радянської Південної Бессарабії був процес поширення російської мови [295]. Існують різні, навіть протилежні точки зору на проблему русифікації УРСР. Швейцарський науковець С. Шлегель зазначає, що радянська влада «прийшла не для того, щоб перетворити етнічні меншини на росіян чи українців, а зробити з них радянських колгоспників», тобто метою влади було не русифікувати, а радянізувати регіон [420, с. 100]. Російська мова за такої умови виступала як засіб радянської, поширення якої сприяло інтеграції Південної Бессарабії до СРСР. Інший погляд на проблему мала дослідниця М. Ярмоленко, яка вказувала, що «після завершення Другої світової війни посилення політики русифікації в СРСР використовувалося для уніфікації суспільно-політичного життя в країні. На теренах України вона у вигляді позірної інтернаціоналізації протиставлялася так званому “українському буржуазному націоналізму”, яким таврувалися будь-які вияви національної свідомості українства» [396].

Русифікація Ізмаїльської області почалася одразу після її відновлення. Російська мова поширювалася через ЗМІ, освітні заклади, радянські органи влади, а також через практику масових організованих мобілізацій населення. У період пізнього сталінізму до головних ЗМІ відносилися преса, радіо та кіно, які стали не тільки частиною системи агітації та пропаганди, але й засобом поширення російської мови. Обласні й районні газети почали видаватися відповідно до рішення бюро Аккерманського обкому від 3 жовтня 1940 р., причому обласна та всі районні газети повинні були друкуватися російською мовою [390, с. 110]. У майбутньому в області з'явилися друковані видання українською та іншими мовами. Станом на 1953 р. в Ізмаїльській області видавалося 48 газет та один журнал – «Блокнот агітатора». Обласна газета видавалася російською та українською мовами. Видавалося дві міські газети та 13 районних, із них чотири дублювалися болгарською, дві – молдовською мовами. В області видавалося 32 багатотиражні газети, з них одна газета РДДП та 31 – при політвідділах МТС; з них 29 видавалися російською та дві – українською мовами [20, арк. 213, 219–221].

Вагомим чинником поширення російської мови в Ізмаїльській області була мережа радянських освітніх та культурних закладів. Проблему русифікації національних меншин України на прикладі шкільної освіти вивчила Н. Красножон. Дослідниця проаналізувала динаміку чисельності національних шкіл і співвідношення кількості годин, відведених на вивчення різних мов у навчальних програмах, та дійшла висновку, що в УРСР поступово розгортався процес русифікації загальної середньої освіти. Так, збільшувалася кількість годин на опанування російської мови, розширювалася мережа російських шкіл, водночас школи національних меншин в УРСР були розгромлені ще наприкінці 1930-х рр. [308]. В Ізмаїльській області політика русифікації в освіті здійснювалася як шляхом упровадження обов'язкового вивчення російської мови в школах, так і за допомогою відкриття значної кількості шкіл із російською мовою навчання. Весь період існування Ізмаїльської області питома вага початкових шкіл з українською та російською

мовами навчання була майже однаковою з незначним переважанням шкіл із російською мовою навчання. Навпаки, серед семирічних шкіл в Ізмаїльській області переважали вже школи з російською мовою навчання. Така ж ситуація була й із середніми школами навчання, лише питома вага шкіл із російською мовою навчання була ще вищою [див. Додаток Ф1 та Додаток Ф2]. Отже, с кожним рівнем освіти частка російськомовних шкіл зростала.

Іншим чинником, який сприяв поширенню російської мови, був російськомовний характер діяльності місцевих органів влади. Партиїний, радянський та господарський апарат у перші роки після відновлення області формувався із дібраних заздалегідь кадрів, які прибули зі східних областей УРСР та РСФРР. У цей час головною мовою діловодства в області стала російська, що підтверджується переважно російськомовним характером архівних документів: протоколи бюро обкому та інших партійних органів, радянських органів, зокрема облвиконкому, документи прокуратури, НКДБ тощо складені винятково російською мовою. Що більше, україномовними документами в місцевих архівах є лише ті, які були надіслані до області із центральних органів республіки – ЦК КП(б)У та РМ УРСР. Таким чином, російська стала «мовою спілкування» населення з державою.

Важливим фактором розповсюдження російської мови в області було й залучення населення до організованих масових міграційних процесів, які в цей період відбувалися в Радянському Союзі. Наприклад, мобілізовані на трудовий фронт болгари та гагаузи досить швидко вивчали російську мову, що, як зазначає С. Шлегель, надалі ставало одним із чинників їхньої соціальної мобільності [420, с. 96]. Поширенню російської мови сприяли й інші види міграцій, наприклад, мобілізації до армії в період війни та строкова служба в армії, навчання в інших містах, направлення на роботу тощо.

Русифікація в Ізмаїльській області відбувалася одночасно з формуванням російсько-центричних наративів, а російська мова виступала засобом ідеологічного впливу. За Т. Мартіном, росіяни відігравали в Радянському Союзі провідну роль, російський народ, мова та культура

цементували Радянський Союз. Радянська держава й надалі мала опікуватися національними культурами інших соціалістичних націй, цим націям не загрожувала примусова асиміляція; щоправда, від усіх неросіян вимагалось не лише опанувати російську мову, але й ознайомитися з російською культурою. Інші радянські нації, кого вважали занадто дрібними, або занадто непевними, підлягали або асиміляції та інтеграції до більших етносів, або депортації та винищенню [328, с. 594–595]. На прикладі Ізмаїльської області цю проблему дослідив В. Дроздов, який відзначає, що русоцентричний етатизм, котрий після Другої світової війни лише посилювався в радянській ідеології, сприяв поширенню серед населення Ізмаїльської області російських гранднаративів і насадженню міфів та стереотипів про визначну роль російського народу в історії краю, зокрема, його видатного полководця О. Суворова [277, с. 62]. Ізмаїл позиціювався як «місто російської військової слави» [213], де звеличувалася постать російського полководця О. Суворова, на що звертає увагу В. Дроздов. Усі статті, навіть з українськими піснями, надруковані російською. Тобто стаття публікується російською, а пісні – українською [215].

Конфесійна структура населення міст області суттєво не змінилася. Загалом головною метою влади було або зменшення релігійної активності населення, або уніфікація та підпорядкування цієї активності державі, віруючі мали відмовитися від виконання своїх релігійних обрядів. З метою контролю над релігійною активністю населення радянською владою було створено інститут уповноважених, яким були підпорядковані всі релігійні організації. В Ізмаїльській області, як і в інших областях, діяло двоє уповноважених: уповноважений Ради в справах Російської православної церкви при РМ СРСР в Ізмаїльській області та уповноважений у справах релігійних культів при РМ СРСР в Ізмаїльській області.

Найбільш поширеною конфесією в краї було православ'я. Як пишуть О. Лебеденко та А. Тичина, у роки Другої світової війни радянська влада не могла не зважати на роль церкви в духовній мобілізації населення на боротьбу

з ворогом. 28 листопада 1943 р. РНК СРСР уклала постанову «Про порядок відкриття церков». Одразу покращилося становище православної церкви. Сваюля місцевих владних органів щодо руйнування церковних споруд та переслідування священнослужителів дещо вщухла. У 1946 р. в Ізмаїльській області на прохання віруючих було відкрито 25 церков. Станом на 1 січня 1947 р. в області діяло 129 церков, один молитовний будинок і чотири монастирі. 34 церковні споруди були визнані пам'ятками архітектури і включені в план ремонту на 1946 р. Як повідомляв уповноважений у справах Російської православної церкви в Ізмаїльській області, в 1945–1947 рр. зняття з реєстрації і закриття церков не було. Чергова хвиля наступу на церкву розпочалася в 1949 р. У цьому році в області було закрито шість церков, у тому числі в Ізмаїлі – Хрестовоздвиженську, Успенську, Миколаївську [314, с. 184–185]. Станом на 1 квітня 1950 р. в Ізмаїльській області нараховувалася 121 церква РПЦ, усі молитовні будинки були закриті. Із цих церков регулярно функціонувало лише 76 церков; ще 45 церков через відсутність священників обслуговувалися один-два рази на місяць [93, арк. 63].

Усі неправославні релігійні течії влада поділила на два види: ті, що офіційно можна було зареєструвати та так звані «секти», яким у реєстрації відмовляли. Виявити наявність у містах тієї чи іншої релігійної групи та їхньої загальної чисельності досить складно, адже частина віруючих ухилялася від реєстрації. У звітах зазначалися різноманітні причини такого становища: страх за своє майбутнє, адже при реєстрації необхідно було вказувати свої дані, релігійні мотиви, небажання співпрацювати з владою тощо. До «сект» радянська влада віднесла адвентистів реформістів, п'ятидесятників та свідків Ієгови. На «особливому» становищі знаходилися іудеї та римо-католики – формально вони не відносилися до «сект», але фактично їм створювали чисельні перешкоди в реєстрації своєї релігійної громади. Відповідно до звітів, в області не було громад греко-католиків.

В області станом на 1 січня 1949 р. було зареєстровано 74 неправославні релігійні громади з 22 547 віруючими, а саме баптисти (56 громад та

1794 віруючі), старообрядці (13 громад та 20 464 віруючі), адвентисти сьомого дня (2 громади та 74 віруючі), молокани (2 громади та 51 віруючий) та іудеї (1 громада та 164 віруючі) [99, арк. 3]. В містах станом на 1 квітня 1948 р. було 14 офіційно зареєстрованих релігійних громад: старообрядців, баптистів, молокан та іудеїв. Громада адвентистів сьомого дня легально діяла в Кілії, громади баптистів – у Білгород-Дністровському, Болграді, Ізмаїлі, Кілії (дві громади) та Рені, громада іудеїв – у Білгород-Дністровському, громада молокан – у Білгород-Дністровському, громади старообрядців – у Білгород-Дністровському (дві громади), у Вилковому та в Кілії (дві громади) [98, арк. 79–90].

Старообрядці були другою за чисельністю релігійною громадою області після православних. Станом на 31 грудня 1948 р. громади старообрядців діяли в Ізмаїлі, Кілії та Вилковому. В Ізмаїлі при Миколаївській церкві було 415 дворів та 2500 прихожан, при Різдвянській церкві – 53 двори та 120 прихожан; у Кілії при Покровській церкві було 536 дворів та 2053 прихожани; у Вилковому при Миколаївській церкві було 388 дворів та 2000 прихожан, а при Різдвянській церкві – 603 двори та 2568 прихожан [99, арк. 23–24]. У 1949 р. була ліквідована старообрядницька громада в Рені (яка, очевидно, діяла нелегально), планувалося закрити Хрестовоздвиженську церкву в Ізмаїлі та розпустити громаду в Болграді. Також зусиллями М. Костандогло, за його звітами, 10-12 осіб перейшли зі старообрядництва до православ'я, що він відзначив як значне досягнення, а 27 осіб відмовилися від своїх релігійних переконань [100, арк. 16].

Станом на 1950 р. питома вага чоловіків та жінок серед віруючих цієї конфесії в містах була приблизно однаковою з незначним переважанням жінок: питома вага чоловіків складала 43,3%, жінок – 56,7%. Найбільш важливою особливістю громади була значна кількість дітей: у Вилковому питома вага учнів та дошкільників становила 32,4%, в Ізмаїлі – 29,8%, у Кілії – 29,5%. Значною була також питома вага домогосподарок – 26,8% у Вилковому, 25,9% – в Ізмаїлі, 22% – у Кілії. У соціальній структурі

старообрядців в Ізмаїлі переважали робітники, їхня питома вага складала 35,2%, у Вилковому кількість робітників та колгоспників була майже однаковою – 16,3% та 15,5%. Схожою була соціальна структура старообрядців Кілії: 15,7% робітників, 7,4% службовців та 20,9% колгоспників [див. Додаток X].

У містах області значною залишалася кількість іудеїв. Станом на 15 травня 1948 р. в Ізмаїльській області було шість іудейських громад, зокрема, в Ізмаїлі, Болграді, Кілії та Білгород-Дністровському. Весь повоєнний період уповноважений намагався обмежити релігійну активність іудеїв. Передусім, їм заборонялося проводити релігійні ритуали. Так, незважаючи на прохання віруючих, М. Костандогло заборонив їм збиратися на молебень та святкувати Пасху. Якщо рабин проводив богослужіння в себе вдома, то його могли обкласти додатковим прибутковим податком, наприклад, у сумі три тисячі карбованців. По-друге, відмова в реєстрації релігійної громади. Так, іудеї Ізмаїла зібрали необхідні для реєстрації документи, але їм відмовили через формальні обставини – в Ізмаїлі не знайшлося вільного приміщення для синагоги. По-третє, закриття діючих синагог. Наприклад, у Кілії, синагогу відвідувало більше 100 осіб. Після перевірки вона була зачинена, а рабин С. Цукович був обкладений прибутковим податком на суму 2500 крб. [99, арк. 16–18; 100, арк. 22–23].

Замість усунення формальних порушень, іудейські громади ліквідовувалися [293]. Єдиною зареєстрованою іудейською громадою була громада в Білгород-Дністровському, яка, за даними уповноваженого, охоплювала до 280-300 єврейських сімей. У ході перевірки М. Костандогло виявив значну кількість порушень, через що він рекомендував зняти громаду з реєстрації. Наприклад, у складі виконавчого комітету громади були колишні торговці, які підтримували зв'язки з Америкою та зв'язки із сіоністськими організаціями, проведення нелегального обрізання, надання допомоги бідним євреям, допомога приїжджим євреям влаштуватися на роботу, а також ведення подвійної бухгалтерії [101, арк. 20–26]. Станом на 1950 р. в області не було

zareestrowano жодної іудейської релігійної громади. Як згадує уродженка м. Кілія, єврейка за національністю, релігійне та національне життя єврейської громади в області припинилося [202].

Одна громада баптистів була zareestrowana в Ізмаїлі, одна громада – у Болграді, дві громади – у Кілії, одна громада – у Вилковому, одна громада – у Рені та одна громада – у Білгород-Дністровському. Так само, як і з громадами іудеїв, уповноважений намагався обмежити їхню діяльність та загалом зняти з реєстрації. У 1948 р. було знято з реєстрації в містах дві громади: у Кілії та в Рені. Пресвітер Кілійської громади писав, що віруючі записалися до колгоспу «Шлях Леніна» та тому припинили ходити до молитовного будинку. За словами уповноваженого, у стані розпаду знаходилася громада в Рені, але він не надав більш детальних відомостей [101, арк. 27].

Радянська влада з підозрою ставилася до п'ятидесятників, намагаючись об'єднати їх із баптистами. Громади п'ятидесятників діяли Ізмаїлі, усього 40–50 осіб, у Кілії та в Білгород-Дністровському. З метою припинення їхньої діяльності в 1948 р. громади п'ятидесятників та баптистів у Білгород-Дністровську були об'єднані. П'ятидесятникам було запропоновано припинити свою релігійну діяльність, формально вони погодилися, але віруючі продовжили самостійно виконувати свої релігійні обряди. Громада в місті була ліквідована органами управління МДБ [99, арк. 11–13; 100, арк. 10–13].

Громада молокан у Білгород-Дністровському була zareestrowana 11 липня 1946 р. Усього в ній нараховувалося 34 вірянина, з них 11 чоловіків та 23 жінки. Так само, як і п'ятидесятників, М. Костандогло планував об'єднати громади молокан та баптистів у Білгород-Дністровському. Об'єднання відбулося добровільно, адже за звітами уповноваженого, молокани міста не довіряли діючому священику, через що вони самі почали ходити на служби до пресвітера громади баптистів [99, арк. 18]. У 1949 р. громада молокан об'єдналася з громадою баптистів [100, арк. 15–16].

Особливим було ставлення влади до римо-католиків, адже віруючі були в основному поляками. У цей період з області відбулося виселення поляків, тому кількість віруючих так чи інакше мала знижуватися. Громада римо-католиків в Білгород-Дністровському була зареєстрована в 1946 р., але потім її було знято з реєстрації за формальними причинами: мало людей приходили до костьолу, не було грошей для утримання костьолу, а також не було ксьондза [99, арк. 18–19]. В 1948 р. секретаря цієї громади В. Червінського було ув'язнено на 10 років за антирадянську агітацію та еміграційні настрої [101, арк. 49]. Як і з п'ятидесятниками, влада вдалася до прямих репресій із метою припинення діяльності громади.

Громада адвентистів сьомого дня (суботників) була зареєстрована в Кілії 19 грудня 1945 р., кількість віруючих складала 23 особи, якими керував П. Гаврушенко [99, арк. 23]. В подальшому громада була знята з реєстрації за формальними причинами, а молитовний будинок було закрито [100, арк. 14–15].

Висновок до розділу 3.

Значні зміни в чисельності та структурі міського населення Ізмаїльської області були зумовлені трагічними подіями 1940-х рр. XX ст., а саме Другою світовою війною та голодом 1946–1947 рр. Після відновлення області до міст почали повертатися мешканці, які напередодні наступу радянських військ їх залишили – за другу половину 1944 р. відбулося стрімке зростання міського населення. Також безпосереднім наслідком відновлення Ізмаїльської області стали масові мобілізації чоловіків на фронт та на трудовий фронт, тобто на роботи до шахт, фабрик та заводів. Мобілізації відобразилися на статеві-віковій піраміді міського населення, передусім, значним було переважання жінок над чоловіками, особливо у вікових групах 20-24 та 25-30 років. У повоєнний період народжуваність та смертність поступово зменшувалися, єдиним винятком був період голоду 1946–1947 рр. Міграції у 1945–1946 рр.

були спричинені поверненням до міст значної кількості населення із сіл, а також формуванням кадрового потенціалу інтелігенції та номенклатури з направлених до області спеціалістів. На механічний рух населення значно вплинув голод 1946–1947 рр., а на статевовікову структуру населення – організовані мобілізації чоловічого населення на трудовий фронт і до армії. У цей час велика кількість сільських мешканців намагалася знайти порятунк у містах від голоду, одночасно посилилася міграція за межі області. Активно в повоєнний період здійснювалася й урбанізація, що було пов'язано як зі збільшенням чисельності міського населення, так і зі скороченням абсолютної кількості сільського населення (внаслідок голоду): питома вага міського населення збільшилася з 15 до 21 відсотка.

Утвердження радянської влади в Південній Бессарабії, як і в інших приєднаних до УРСР землях, супроводжувалося змінами в традиційній соціально-професійній структурі населення краю. Радянська влада створювала нову соціальну структуру, копіюючи в області ті соціальні практики, які склалися на іншій території СРСР. Особливе місце в соціальній структурі міського населення посіла нечисленна привілейована верства партійно-державної бюрократії – номенклатура. Ще напередодні наступу радянських військ румунські чиновники, підприємці та великі землевласники намагалися залишити край. Відразу після відновлення області до неї прибула значна кількість радянських працівників: партійних функціонерів, спеціалістів, військових. Таким чином виникла нова соціальна група з приїжджих спеціалістів, переважно російськомовних, які обійняли керівні посади в Ізмаїльській області. Крім цього, були виділені нелояльні, ворожі радянській владі групи: колишні заможні власники, торговці, домовласники, винороби, яких планувалося депортувати. Сутність радянської політики в цей період полягала у включенні до підпорядкованих державі структур всіх «незалежних» груп: індивідуальних селян, індивідуальних майстрів, мілких торговців, ремісників та незалежної творчої інтелігенції. Потреби індустріалізації, розвиток культури й освіти в регіоні сприяли швидкому

збільшенню чисельності робітничого класу, а потреби розвитку освіти та медицини – формуванню нової радянської інтелігенції. До кінця 1940-х рр. у містах області була сформована чисельна соціальна група колгоспників, які перебували в умовах майже цілковитої економічної та правової незахищеності.

Етнічний та конфесійний склад міського населення в повоєнний період майже не змінився. Головні зміни відбулися раніше: в 1940–1941 рр. з області були виселені німецькі колоністи, а внаслідок масового винищення євреїв у 1941–1944 рр. їхня кількість у містах суттєво скоротилася. У цей період продовжилася політика русифікації області. Російська мова стала мовою ЗМІ, культурних та освітніх установ, а також державних, партійних та господарських органів. До того ж російська мова стала основним засобом поширення радянської ідеології. Загалом релігійна політика радянської влади була спрямована на зменшення релігійної активності населення, що після 1948 р. перейшло в площину політичних репресій. Так були ліквідовані групи п'ятидесятників та римо-католиків, а баптисти, старообрядці та іудеї змушені були майже повністю припинити відкриту релігійну активність.

РОЗДІЛ 4. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МІСТЯН ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

4.1. Житлове забезпечення та матеріально-побутові умови

Матеріальний стан містян Ізмаїльської області був складним і визначалося подіями Другої світової війни та повоєнним голодом. Н. Яковчук вказує, що українське суспільство того часу – це знедолені війною люди, яким тривалий час довелося жити в умовах суворих обмежень: житлова проблема, продовольча криза, низька оплата праці, брак одягу, взуття, загострення кримінальної ситуації, загроза репресій тощо [394, с. 100]. Одночасно такі фактори, як розбудова радянської системи торгівлі та послуг, одержавлення всього економічного сектору, створення радянської системи культурних та просвітніх закладів, кардинально змінило традиційний спосіб життя. Таким чином, у процесі радянізації нова влада зіткнулася з низкою гострих побутових проблем, які вона спробувала вирішити.

Однією з основних проблем повоєнної України була гостра нестача житла, що тягнуло за собою безліч інших побутових проблем і незручностей [377, с. 342]. Це твердження цілком справедливо і для Ізмаїльської області, хоча вона в ході війни не зазнала значних руйнувань. Відомості щодо обсягу зруйнованого житла збиралися Надзвичайною комісією щодо скоєних злочинів німецько-румунськими загарбниками в Ізмаїльській області. В області було повністю зруйновано та знищено 891 кам'яний будинок, два дерев'яні будинки та 1227 інших будинків, а частково було зруйновано 569 кам'яних будинків, один дерев'яний будинок та 627 інших будинків [див. Додаток Ц1]. Зазначимо, що в області в цей період основними будівельними матеріалами були опалені цеглини, лампачі (неопалені глиняні цеглини із соломою) та, меншою мірою, ракушняк.

Міста Ізмаїльської області майже не постраждали під час наступу радянських військ у серпні 1944 р. Секретар Ізмаїльського обкому В. Горба

повідомляв у доповідній записці від 28 серпня 1944 р., що найбільше постраждали Болград, Білгород-Дністровський і районні центри Арциз, Тарутине та Шабо, а Ізмаїл зазнав менших ушкоджень [26, арк. 12]. У Білгород-Дністровському в результаті повітряних боїв 1944 р. частина будівель згоріла [168, арк. 22].

Міське житло можна розділити на дві групи: державне житло (житло місцевих рад) та приватне житло. Державна статистика збирала відомості щодо обсягу зруйнованого житла саме місцевих рад. Найбільших руйнувань зазнав Білгород-Дністровський, де було знищено 31,3% житла міської ради, та Болград, де було зруйновано 21,2% житла міської ради. Якщо оцінювати обсяг пошкодженого житла міських рад, то знову ж таки найбільшим він був у Білгород-Дністровському, де було ушкоджено майже дві третини житла міської ради, менше постраждали Кілія та Болград. Найменших ушкоджень зазнав Ізмаїл. Ці дані цілком відповідають доповідній записці В. Горби [див. Додаток Ц2 та Додаток Ц3].

Розв'язання проблеми житлового дефіциту було одним із найбільш важливих завдань влади. Особливо гострою проблема дефіциту житла була в Ізмаїлі, де мали бути розміщені низка обласних організацій, 105 загін прикордонників, ДВФ та РДДП. Станом на 1 грудня 1944 р. 17 обласних і 15 міських організацій не мали необхідних приміщень. Також не було помешкань для 100 сімей спеціалістів та партійно-радянських працівників: 13 лікарів, 10 вчителів, 13 спеціалістів обласного земельного відділу, дев'яти інженерів, 40 сімей радянських партійних працівників, інвалідів Другої світової війни та сімей військовослужбовців [139, арк. 309]. Загострювала проблему дефіциту житла незадовільна організація його розподілу. Житловий фонд, який було виділено ДВФ та прикордонному загону, використовувався не повністю та не за призначенням. Низка обласних і міських організацій займали під установи житлові будинки, а відведені їм службові приміщення не ремонтували. Загалом була відзначена незадовільна організація розподілу житла: наприклад, окремі будинки та квартири надавалися без врахування, чи

вже є там мешканці, на один будинок видалося декілька ордерів тощо [138, арк. 5–8]. У зв'язку з недостатньою кількістю житла частина обласних установ та приватних квартир була розміщена в шкільних будівлях: вісім шкіл використовувалися не за призначенням в Ізмаїлі, три – у Білгород-Дністровському та одна – у Кілії [132, арк. 42–43]. Щоб трохи полегшити проблему житлового дефіциту, облвиконком 27 листопада 1944 р. ухвалив рішення щодо передислокування з Ізмаїла низки обласних установ до інших міст [139, арк. 242], але це рішення було виконано частково [145, арк. 30]. Пізніше Ізмаїльський облвиконком затвердив рішення № 274 від 16 травня 1945 р. щодо ущільнення деяких обласних та міських організацій в Ізмаїлі. У ньому зазначалося, що в місті склалося «винятково важке становище із житлом» та відсутнє помешкання для сімей понад 200 спеціалістів і радянсько-партійних працівників, які прибули до Ізмаїльської області. Звільнені помешкання планувалося використати під квартири [146, арк. 121]. Для полегшення житлової ситуації в Ізмаїлі голова обкому запропонував перевести 105-й прикордонний загін до Кілії [27, арк. 11], але в цьому йому було відмовлено. Дефіцит житла був однією з причин виїзду спеціалістів з Ізмаїла.

Подальші кроки з упорядкування та розподілу житла включали його реєстрацію в місцевих органах влади. Відповідно до постанови Ізмаїльського облвиконкому та бюро обкому № 202 від 9 грудня 1944 р., відновлювалося володіння міських і районних виконкомів житловим та нежитловим фондом, який належав їм до війни, а також націоналізувалося житло, залишене власниками. Для того, щоби мати право користуватися житлом, різні організації та окремі орендарі мали отримати від місцевого виконкому спеціальний ордер на житло. Також організації мали за власний кошт ремонтувати та відновлювати житло, яке вони винаймали. Цією постановою була визначена норма житлової площі на одного працівника установи в розмірі 3,75 м² [137, арк. 78–80].

Житловий дефіцит залишався гострою проблемою весь період існування Ізмаїльської області. Її вирішення відбувалося кількома шляхами: по-перше,

відновлення ушкодженого житла, по-друге, спорудження нового житла державними організаціями та індивідуальне будівництво, по-третє, ущільнення [290].

У 1944–1946 рр. активно відбудовувалося зруйноване та ушкоджене житло: лише в 1945 р. у містах області було відновлено 329 будинків. Найбільш активними темпами відбудовувалося житло в Білгород-Дністровському, який зазнав найбільших ушкоджень під час війни. У місті було повністю зруйновано 187 житлових будівель житловою площею 22 400 м², частково було зруйновано понад 200 житлових будинків житловою площею 16 000 м². Станом на 1946 р. всі частково зруйновані будинки були відновлені, розпочалося відбудовування повністю зруйнованих будинків. Ізмаїл та Кілія постраждали мало, станом на початок 1946 р. більша частина зруйнованого житла Кілії була відновлена. Дещо відставали темпи відновлення житла в Болграді [див. Додаток Ц4]. Відбудова зруйнованого житла відбувалася і так званим «методом народної відбудови», тобто силами самих громадян. Не все житло підлягало відновленню. У кожному місті були складені списки будівель, які підлягали ліквідації. У Рені планувалося знести 22 будинки, в Ізмаїлі – 12 будинків, у Білгород-Дністровському – 35, у Кілії – 78 [120, арк. 66, 76, 77, 78].

Як пише В. Дроздов, з метою збільшення житлової площі в Ізмаїлі радянська влада розгорнула процес індивідуального житлового будівництва. Міськвиконком виділяв земельні ділянки (в основному інвалідам війни, демобілізованим робітникам і службовцям), а обласний комунальний банк видавав кредити на індивідуальне будівництво, реставрацію та капітальний ремонт житлового фонду. Крім того, надавалася матеріальна допомога індивідуальним забудовникам. [406, с. 176]. Так, за 1944–1948 рр. із 84 індивідуальних забудовників Ізмаїла завершили будівництво 39 мешканців міста [179, арк. 88]. На індивідуальне будівництво владою виділялися значні кошти, найбільше – у Білгород-Дністровському, а також в обласному центрі – Ізмаїлі [див. Додаток Ц5]. Іноді будувати будинок для нової родини могли

допомагати сусіди та родичі. К. Балицька, мешканка Ізмаїлу, згадує, що, наприклад, при весіллях збиралося 10-15 осіб та разом будували для молодих новий будинок [190]. Методом народної відбудови також відновлювалися школи, клуби, інші культурно-просвітні установи, а також і житлові помешкання.

Проблема житлового дефіциту вирішувалася і за допомогою зведення гуртожитків при підприємствах. За неповними даними, упродовж 1945–1951 рр. в області було збудовано 14 гуртожитків поряд із великими підприємствами [див. Додаток Ц6].

Організаційним методом розв'язання житлової проблеми було ущільнення. Норму житлової площі було встановлено облвиконкомом у розмірі 7 м² на одну особу, а «надлишки» житлової площі планувалося вилучати [144, арк. 11]. Згодом норма житла була зменшена до 6,75 м² на одного мешканця [173, арк. 56], а в реальності обсяг житлової площі на одного жителя був ще меншим. Так, у середньому на одного мешканця в містах Ізмаїльської області припадало 5-6 м² житлової площі [див. Додаток Ц7]. Єдиною підставою для заняття помешкань жилого чи не житлового фонду стало рішення міськвиконкому, відповідно до якого видавався ордер міського житлового управління [143, арк. 78–80].

Іншим результатом житлової політики радянської держави стало виникнення та значне збільшення обсягу державного і відомчого житла. Тотальної націоналізації міського житла не відбулося, значна частина будинків і далі залишалася в приватній власності. У Кілії питома вага приватного житла складала 85,4%, у Болграді – 73%, у Рені – 71,3%, в Ізмаїлі – 58,4%, а в Білгород-Дністровському – 49,9% [див. Додаток Ц8 та Додаток Ц9]. В області й далі домінував приватний житловий фонд, певні відмінності були лише в Білгород-Дністровському та Ізмаїлі. На нашу думку, такий високий відсоток приватного фонду пояснюється кількома причинами. По-перше, державі не потрібно було усупільнювати весь житловий фонд, та і зробити це було досить важко, адже на значних міських територіях люди

займалися сільським господарством. Ізмаїл був оточений передмістями, де основним типом житла були приватні одноповерхові будинки, така ж ситуація склалася і в Білгород-Дністровському. Кілія, Болград та Рені майже не мали двоповерхових будинків та були забудовані будинками садибного типу з власним господарством. По-друге, у цей період радянська влада не прагнула проводити великі урбаністичні експерименти в області. У генеральних планах міст був декларований намір тотальної реконструкції міського простору: об'єднання кварталів, руйнування садиб громадян та зведення великих багатоповерхівок. Проте на практиці це ніколи не було зроблено, адже області критично не вистачало ресурсів, тим більше, що значний обсяг житла просто зберігся та не зазнав ушкоджень. По-третє, не було потреби в створенні значного масиву усуспільненого житла. Масштабним житловим будівництвом у радянський період займалися великі промислові підприємства, які будували поряд із собою робочі селища. Такі великі робітничі селища з'являться в містах в 1960–1970-х рр., разом із розвитком промисловості області.

Відповідно до звітів щодо капітального будівництва в Ізмаїльській області, в 1944–1949 рр. в ній здійснювалося відновлення пошкодженого житла та будинків різних організацій. Нове будівництво було мінімальним та стримувалося низкою чинників, як організаційних, так і матеріальних. Особливо погіршилася ситуація в 1946 р., у звіті щодо капітального будівництва за цей рік вказувалися продовольчі труднощі, через які виник недолік робочої сили. В 1944–1946 рр. майже не відбувалося нового будівництва в області. В 1945 р. програма житлового будівництва носила виключно відновлювальний характер, так само відновлювалися і шкільні будівлі [103, арк. 1–5; 104, арк. 1–12; 105, арк. 6–23; 106, арк. 50–48; 107, арк. 27–31; 108, арк. 107–119].

Усього станом на 1 січня 1950 р. в містах області та районному центрі Тарутині на балансі місцевих рад було 2313 житлових будівель, у яких проживало 20 443 особи (акцентуємо увагу на тому, що ці дані не включають житло приватного сектора). Уся корисна житлова площа на балансі місцевих

рад становила 226 253 м², з якої 55,4% (125 255 м²) житлової площі було обладнано електроосвітленням; 19%, (43 008 м²) – водопроводом; 3,4% (7 639 м²) – каналізацією; решта житлової площі, 9,1%, (20 525 м²), не мала ні електроосвітлення, ні водопроводу [109, арк. 8–11]. Важливою частиною сучасного міського побуту є використання природного газу з метою опалення та приготування їжі. В Ізмаїльській області розбудова мережі забезпечення газом населення почалася лише в 1953 р., коли постановою РМ СРСР від 2 квітня 1953 р. було затверджене проектне завдання на будівництво газороздавальних станцій зрідженого газу в Ізмаїлі. Отже, в 1953 р. в обласному центрі мало лише початися будівництво газороздавальних станцій, тобто постачання газу населенню до цього періоду не відбувалося [136, арк. 5–6]. За спогадами мешканців міста, опалення здійснювалося очеретом, кізяками, різними дерев'яними відходами, дровами, освітлення здійснювалося керосиновими лампами [190]. Станом на 23 березня 1950 р. водопровід мали Ізмаїл, Білгород-Дністровський та Болград. Загалом же в повоєнний період житлово-побутові умови поступово покращувалися. Станом на 23 березня 1950 р. в Ізмаїлі було відновлено очисні споруди: відстійники та американські фільтри пропускною здатністю 2000 м³ на добу. У місті також було 20 коней, шість асенізаційних бочок і три смітєвози. У Білгород-Дністровському санітарне очищення складалося з двох асенізаційних бочок, чотирьох смітєвоза та десяти коней. У Кілії не було насосної станції з очисними спорудами. Санітарне господарство мало з десять коней, дві асенізаційні бочки та 5 повозок. У Болграді було шість коней, одна асенізаційна бочка, три повозки для вивозу сміття. Місто Рені мало у своєму розпорядженні шість коней та сім повозок [109, арк. 8–11].

У містах області та районному центрі Тарутині із загальної кількості будинків, які були на балансі місцевих рад:

– 15% не мали фундаментів та цоколів, глинобитні стіни були збудовані безпосередньо на ґрунті, горищні перекриття були виконані примітивно, покрівля була зроблена з очерету;

- 35% будівель були збудовані з таких же матеріалів та без фундаментів, але мали горищну покрівлю та частково – дерев'яні підлоги на землі;
- 25% будинків мали фундамент із цегляного щебню на глиняному розчині без цоколя, глинобитні стіни були облицьовані по периметру будівлі цеглою на висоту до 1 м від землі, підлога була дерев'яною, на землі.
- 15% будинків були збудовані на фундаментах із цегляного щебню із цоколями із цегли та мали глинобитні стіни, облицьовані цеглою, мали дерев'яні перекриття, підшиті рейками, утеплені очеретом і змащені глиною, мали черепичну покрівлю та дерев'яні підлоги [109, арк. 8–11].

4.2. Рівень життя і соціального забезпечення

Найбільш вагомою складовою матеріального стану населення була можливість фізичного доступу до харчових ресурсів. Фактично в 1944–1945 рр. у мешканців Ізмаїльської області було кілька джерел харчування. По-перше, через торговельну мережу, яка включала державну, кооперативну та приватну торгівлю. По-друге, через мережу громадського харчування, яка охоплювала їдальні, буфети, чайні та ресторани. По-третє, через торгівлю на колгоспному ринку. По-четверте, вагому роль відігравало приватне господарство містян: городи, власна худоба, сади, рибальства тощо.

В умовах війни в СРСР було введено нормоване постачання населенню продовольчих та промислових товарів за картками, з прикріпленням, як правило до певних магазинів та їдальнь. Для окремих груп мешканців та зайнятих у різних галузях народного господарства були розроблені диференційовані норми постачання. Крім того для тих, хто перевиконав план, або працював на особливо важливих галузях господарства, були встановлені додаткові норми харчування [324, с. 17]. Нормоване постачання харчів населенню відбувалося через спеціальні торговельні організації – «торги», причому існували різні торги для певного міста загалом, військових частин, найважливіших підприємств та працівників залізниці. До структури кожного

торгу входили магазини, їдальні, буфети тощо, до яких прикріплювалися покупці, котрі мали отоварювати в них свої продуктові та промтоварні картки. Торгам виділялася борошно та крупа, які потім реалізовувалися прикріпленням до них покупцям, так званим «контингентам».

Організаційне оформлення цієї системи відбулося лише наприкінці жовтня 1944 р., хоча карткова система та торги відновили свою діяльність ще на початку вересня 1944 р. Рішенням Ізмаїльського облвиконкому торги були відновлені в Ізмаїлі, Білгород-Дністровському, Болграді, Рені та Кілії. Цим рішенням облторгвідділ зобов'язали надати до 1 листопада 1944 р. «вступні балансні, розрахунки та план товарообігу на четвертий квартал 1944 року» [139, арк. 115]. Іншим рішенням облвиконкому було наказано організувати Обласне карткове бюро продовольчих карток і міські бюро продовольчих та промтоварних карток в Ізмаїлі, Білгород-Дністровському, Кілії, Болграді та Рені [139, арк. 126].

Облторгвідділ згідно з рішеннями облвиконкому затвердив план постачання населення борошном та крупами на листопад 1944 р. Хлібом забезпечувалися передусім будівельники, робітники комунального господарства, лікарні, дитячі будинки, будинки інвалідів, учителі, лікарі, інваліди війни та члени сімей військовослужбовців, а в сільській місцевості – робітники та службовці, не пов'язані із сільським господарством. Борошно та крупа розподілялися переважно за міськими торгами, для номенклатурних працівників в Ізмаїлі та Білгород-Дністровському діяли спец-торги, окремо постачалися працівники порту, залізниці, рибної кооперації, а також військові частини та ДВФ [див. Додаток III1].

Не зважаючи на офіційні постанови, карткова система почала розбудовуватися одразу після відновлення радянської влади в Південній Бессарабії. Станом на 25 вересня 1944 р. в містах області було організовано 15 магазинів, 2 рибних лавки та 3 ресторани, а також 28 їдальнь [див. Додаток III2]. Торговельна мережа стрімко розширювалася і станом на 1 січня 1945 р. у містах було 47 магазинів, 13 кіосків, 26 буфетів, 2 палатки, одна

закусочна та 27 їдальнь [див. Додаток ШЗ]. Поряд із державним нормованим постачанням, в області почалася організація і комерційної торгівлі, яка відрізнялася від державної тим, що в цих магазинах товар можливо було купити без карток, але за вищими цінами. Ізмаїльський облвиконком 2 грудня 1944 р. ухвалив рішення щодо організації комерційних ресторанів в Ізмаїлі та Білгород-Дністровському та комерційних буфетів у Кілії, Рені та Болграді [139, арк. 264]. Рішенням Ізмаїльського облвиконкому від 16 січня 1947 р., в Ізмаїлі та Білгород-Дністровському були відкриті комерційні продовольчі магазини та комісійний магазин в Ізмаїлі [156, арк. 2].

У перші дні після зміни влади в Ізмаїлі працювало 13 приватновласницьких пекарень, які щодобово випікали 18,6 т хліба. Однак станом на 2 вересня 1944 р. населення міста не мало можливості його купити. Одна пекарня була передана промартілі «Кооперативний шлях» та не працювала на всю потужність через відсутність робочих, власнику іншої пекарні не дозволили закупати борошна, ще одна пекарня не працювала через його відсутність; загалом жодна з тринадцяти пекарень не працювала на повну потужність, а ті, що працювали, випікали хліб для військових частин. Голова управління НКВС охарактеризував таке становище як «критичне» [29, арк. 3–4]. Ця доповідна записка підтверджується іншими даними. Голова управління НКДБ Ізмаїльської області Крилов у Доповідній записці секретарю Ізмаїльського обкому В. Горбі 11 жовтня 1944 р. вказував на «факти нестачі продуктів на приватному ринку й у зв'язку з цим підвищення цін» і наводив такі висловлювання мешканців міста: «Наїхали ці радянські й нічого не дістанеш. За румунів жити було набагато краще, а з радами життя буде жахливе», «За румунів було дуже добре, кожен міг вільно торгувати, товарів було багато. А ради прийшли, усе розграбували й життя стало поганим» тощо [29, арк. 6–10]. У листі від 9 вересня 1944 р. мешканець Ізмаїлу писав: «Перебуваю в м. Ізмаїл, життя дуже погане, з харчуванням дуже погано, ще гірше, ніж було. На ринку абсолютно нічого немає. Навіть хліба, помри, нічого не знайдеш» [29, арк. 5]. Населення скаржилося на харчові труднощі й у

листопаді 1944 р.: «На ринку нічого немає. Хоч помри, до цього нікому немає справи. Я вже тут більше двох тижнів, я не тільки не їла, навіть не бачила олію, молоко, сметану і взагалі все інше», «в їдальні черги годинами», «на базарі нічого немає, продукти всі дорогі» [29, арк. 17–18].

Додатково обмежували торгівлю численні заборони на продаж харчів. В 1944 р. продаж та обмін зерна, борошна та печеного хліба був заборонений від початку збору врожаю зернових культур та аж до виконання областю плану хлібоздачі. Ця заборона була скасована лише 9 квітня 1945 р. [145, арк. 350], але 30 липня 1945 р., перед початком збору зернових культур, продаж та обмін зерна, борошна та печеного хліба був заборонений до виконання плану здачі зерна державі з врожаю 1945 р. під загрозою стягнення штрафу або притягнення до судової відповідальності [141, арк. 5]. Дозвіл на продаж та обмін із врожаю 1945 р. був дозволений лише 21 лютого 1946 р. [149, арк. 14].

Відповідно до генеральних планів міст Ізмаїльської області за 1946 р., у кожному місті була значна кількість городів, садів, виноградників, а в деяких були значні площі вигонів та рілля. Так, лише в Ізмаїлі площа присадибної землі під городами складала 80,8 га, у Білгород-Дністровському площа плодкових садів, плідників та городів становила 21 га, у Кілії під городами було зайнято 200 га землі [див. Додаток Д1, Додаток Д2, Додаток Д3]. Майже кожний наш респондент згадував, що в його родини були городи, які були важливим джерелом харчування сім'ї. Постановою бюро Ізмаїльського обкому № 19 від 27 лютого 1945 р. був установлений порядок наділення землею робітників та службовців. Підприємства, організації та профспілки мали визначити кількість землі для індивідуальних та колективних городів, подати заявки до земельних відділів та передати цю землю під городи для своїх працівників. Окремо обговорювалися заходи щодо допомоги городникам: забезпечення інвентарем, насінням, проведення лекцій тощо. Слід зазначити, що городи закріплювалися за підприємствами та організаціями, а не за людьми, тобто після звільнення працівник позбавлявся права на город (але після збирання врожаю) за кількома винятками:

відрядження на навчання, призов до Червоної армії, у зв'язку з виходом на пенсію чи інвалідністю [91, арк. 81–82].

За О. Андрощуком, найбільшою мірою відчували голодоморне жахіття жителі південних областей: Ізмаїльської, Одеської, Херсонської, Миколаївської, Запорізької. Центральні області постраждали меншою мірою, тоді як західну Україну голод майже не торкнувся [251, с. 358]. У голодні 1946–1947 рр. визначальним для виживання населення стало державне постачання харчів. Як зазначає І. Андрухів, в умовах голоду уряд змушений був вдаватися до жорстких заходів з економії хлібних ресурсів, які зводилися до трьох основних форм: вилучення недоїмок, зменшення кількості осіб, які мали продуктові картки та зменшення норми видачі хліба на одну особу [234, с. 161–162]. Насильницьке вилучення недоїмок відбувалося переважно в селах. Скорочення кількості осіб, які знаходилися на гарантованому державному постачанні, почалося ще восени 1946 р., а зменшення норми видачі хліба на одну особу здійснювалося, зокрема, за допомогою зниження його якості [294].

Першу половину 1946 р. поступово збільшувалася кількість осіб на державному забезпеченні: станом на 1 січня 1946 р. за картками в містах отримували харчі 71 182 особи, на 1 квітня 1946 р. – 84 425 осіб, на 1 червня 1946 р. – 91 672 особи [46, арк. 59–69]. Але у вересні-жовтні 1946 р. відбулося значне зменшення контингенту на отримання хліба. Одним зі шляхів скорочення кількості осіб на державному постачанні були перевірки правильності розрахованих контингентів. В області така перевірка почалася відповідно до постанови РМ УРСР № 1559 від 5 вересня 1946 р., за результатами якої у вересні-жовтні кількість населення на державному забезпеченні була зменшена на 5751 особу. Станом на 1 вересня було видано картки 95 403 особам, але після перевірки виявилось, що повинні були видати картки 89 652 особам. Були зняті з постачання 1) особи, які не повинні були знаходитися на постачанні за штатним розкладом; 2) особи, пов'язані із

сільським господарством; 3) особи, які працювали в підсобних господарствах; 4) особи, які мешкали в сільській місцевості та ін. [46, арк. 59–69].

Всю другу половину 1946 р. влада продовжувала скорочувати контингент на державному постачанні в містах; у селах люди державної допомоги майже й не отримували. Відповідно до планів, у вересні 1946 р. у містах на державному постачанні мало бути 87 тис. осіб, а фактично видали 95 403 тис. карток. У жовтні за планом мали видати картки на 81,9 тис. осіб, однак фактично було видано 72 519 карток, не отримали їх головним чином утриманці та діти по підприємствам із відділів робітничого постачання, усього ж в області не було видано 8164 картки. У листопаді 1946 р. планувалося постачати харчами для 69,9 тис. жителів [46, арк. 44]. У грудні контингент на постачання хліба в містах складав 71 954 особи [46, арк. 56].

Надалі, безпосередньо в період голоду, кількість містян державному постачанні хлібом поступово зростала. У листопаді 1946 р. постачалося 71 040 осіб, у грудні – 72 940 осіб, у січні 1947 р. – 83 645 осіб, у лютому – 73 310 осіб, у березні – 76 400 осіб, у квітні – 83 000 осіб, у липні – 85 597 осіб, у червні – 89 460 осіб, у серпні – 85 170 осіб, у вересні – 86 150 осіб та в жовтні – 90 978 осіб. Значно збільшилася чисельність осіб, які знаходилися на гарантованому державному постачанні (контингент у дитячих будинках, будинках немовлят та будинку інвалідів) – зі 1140 осіб у листопаді 1946 р. до 7078 осіб у жовтні 1947 р., та кількість дітей на постачанні – зі 18 900 у листопаді 1946 р. до 25 300 у жовтні 1947 р.; водночас чисельність робітників, які знаходилися на державному постачанні, зростала меншими темпами, зі 33 285 до 38 800, осіб та утриманців – зі 13 200 до 14 200 осіб [див. Додаток III4].

Іншим важливим шляхом економії хліба було зменшення норми його видачі на одну особу, що відбувалося у формі зменшення його якості. Постановою Ізмаїльського обкому від 18 жовтня 1946 р. «Про проведення додаткових заходів з економії і наведення порядку у витрачанні хліба» розмір встановлених домішок вівсяного, ячмінного й кукурудзяного борошна в

хлібопеченні знаходився на рівні не нижче 40%. Починаючи з 30 жовтня 1946 р., вихід борошна з переробленого зерна державного помелу складав 99%. Іншими словами, запроваджувався безвідходний помел, і все це «борошно» йшло на виготовлення хлібобулочних виробів. Було припинено випікання подового хліба в усіх хлібопекарнях. З 26 жовтня 1946 р. Ізмаїльський хлібокомбінат дотримувався встановленої норми витрати солі до ваги борошна у 2,5% [46, арк. 47]. Респондент 7 згадує, що хліб був жакливого якості: чорний або синій, з великою кількістю води: «його можна було вичавити, і з нього текла вода» [201].

Централізоване постачання для дітей в області почалося 1 вересня 1946 р. (з початком навчального року). Рішенням Ізмаїльського облвиконкому № 609 від 31 серпня 1946 р. в Ізмаїлі, Білгород-Дністровському, Болграді, Кілії та Рені було взято на гарантоване постачання 3044 учні середніх шкіл. Раціон одного школяра включав: 25 г м'яса чи риби, 5 г жирів, 20 г крупи, 10 г цукру, 75 г картоплі, 75 г овочів та 50 г хліба [154, арк. 86–87]. Усі школярі отримували 100 г хліба та солодкий чай, у містах і райцентрах були працювали їдальні та буфети з гарячими сніданками.

У вересні Ізмаїльський обком поставив питання перед РМ УРСР та ЦК КП(б)У щодо організації допомоги в харчуванні дітей, однак РМ УРСР лише в листопаді виділила для Ізмаїльської області такі товари ЮНРАА: супи – 67 т, квасолі – 19 т, томатний сік – 6,8 т, джем – 1,7 т та рис – 3,7 т. У січні-травні облвиконком уклав низку рішень щодо розширення мережі дитячих будинків в області та виділення для них додаткового харчування: по-перше, рішенням від 28 лютого 1947 р. «Про додаткові заходи з надання допомоги нужденним дітям м. Ізмаїла та Білгород-Дністровська», відповідно до якого з 1 березня мали бути організовані пункти харчування для дітей в Ізмаїлі на 500 осіб, у Білгород-Дністровському – на 300 осіб; по-друге, рішенням від 21 травня 1947 р. «Про розподіл 40 тон крупи, виділеної на травень місяць 1947 р., для харчування нужденних дітей, і гарячих сніданків для міських середніх шкіл» було розподілено 40 т крупи для харчування гостро нужденних

дітей та гарячих сніданків для учнів міських середніх шкіл; по-третє, рішенням від 26 травня 1947 р. «Про організацію харчування при міських школах для гостро нужденних учнів» було розподілене 6000 пайків гарячого харчування для школярів міських шкіл області. Облвиконком ухвалив набагато більше рішень щодо організації допомоги дітям та дорослим, проте вони відносилися до організації допомоги в області загалом, а не окремо в містах [16, арк. 153–159].

Ізмаїльська область мала значні природні ресурси риби, що могло би допомогти населенню під час голоду. За першу половину 1947 р. період для харчування гостро потребуючого населення було видано: 45 т риби (йоржів) та 39 т рибних відходів рибо-консервних заводів. Крім того, риболовними бригадами підсобних господарств споживкооперації в 1947 р. було виловлено 31,2 т риби, було 12,6 т риби та 11,1 т раків, які здебільшого були спрямовані на харчові пункти в області [16, арк. 142]. Хоча загалом риболовству заважало декілька факторів, які обговорювалися на засіданні облвиконкому: Прикордонний загін певним чином обмежував можливості для вилову, не вистачало риболовних снастей, також риби не було взимку та весною [156, арк. 64–67].

У період голоду значно розширилася мережа громадського харчування, насамперед унаслідок відкриття додаткових харчувальних пунктів, але калорійність їжі була низькою. Так, при перевірці дитячих харчових пунктів в Ізмаїлі виявилося, що калорійність їжі на трьох пунктах була 135, 189 та 120 калорій (без хліба), що не було достатньо для запобігання захворювань на дистрофію [185, арк. 5–8].

Суттєво в 1946–1947 рр. скоротилися можливості забезпечення населення харчами через торгівлю на базарі. З врожаю 1947 р. продаж та обмін хлібу, зерна та борошна був дозволений лише 10 лютого 1948 р. та до початку збору зернових культур врожаю 1948 р. [164, арк. 55]. Д. Омельчук зазначає, що для більшості міського населення ринок не міг бути суттєвим додатком у забезпеченні продовольством у цей період через надмірно високі ціни

[344, с. 191]. Аналогічна ситуація виникла і в Ізмаїльській області, де в період голоду ціни на харчі стали майже недосяжними для більшості населення. Як пригадує респондент 3, буханка хліба на базарі коштувала 250 крб. [194]. За спогадами Л. Зозулі, мешканки Ізмаїлу, 1938 р. н.: «мати все, що мало хоч якусь цінність, обмінювала на продукти. Ніколи не забуду, у нас був такий гарний набір посуду, з кришталю зеленого кольору, вона обмінювала його на одну хлібину!» [219, с. 18–19]. Інша мешканка Ізмаїлу, Н. Селятина, згадує, що «у дідуся було два кожухи: один короткий білий, а інший – темного кольору, довгий. Він ці кожухи відніс на ринок. Спочатку один на буханець хлібу обмінював. ... Знову нічого їсти. Дідусь знову пішов на ринок і другий кожух виміняв на буханець» [219, с. 8].

Одним із важливих чинників виживання була допомога містян один одному. Як згадує мешканка Ізмаїлу В. Кошова, «пам'ятаю, батько працював в артілі, йому видали картки, а злодії їх вкрали. То він зі своєю родиною цілий місяць голодували, якби їм не допомагали родичі й сусіди, могли й не вижити» [219, с. 11]. О. Савін пригадує, «я добре пам'ятаю сусідського хлопчика, який увесь час просив у матері: «Матусю, дай хліба!». Було таке враження, що він лише ці слова міг вимовити. Добрі сусіди ділилися з ним власним маленьким шматочком хліба» [219, с. 15–16]. Така дієта могла приводити й до отруєнь. За спогадами мешканки Ізмаїлу М. Іваненко, 1936 р. н., «сусіди ... ділилися з нами. Ділилися і ми їжею один з одним. Пам'ятаю, що сусіди якось напарили лободу ... я тоді поїла й мало не отруїлася» [219, с. 9]. Мешканка Ізмаїлу К. Балицька згадувала, що «Хто краще жив, брали з дому, батьки давали, шматок хліба, чи фрукт якийсь, на, роздай, там, віддай, ось так, ділилися, батьки ділилися» [191]. Донька номенклатурного робітника пригадує, що родина не відчувала голоду: зарплати батька вистачало, крім того родина була маленькою та складалася з трьох осіб, батька мати й доньки. Водночас респондентка пригадує, що її мати давала в 1946/1947 навчальному році їй у школу пиріжки, які вона роздавала своїм однокласникам. Крім того, її сім'я «дозволяла» сусіду красти в них продукти та не заявляла на нього в міліцію,

адже в сусіда було п'ятеро дітей [193]. Загалом голод почав завершуватися лише восени 1947 р., після збору врожаю.

16–22 грудня 1947 р. в СРСР було проведено грошову реформу, здійснено обмін купюр, переоцінено банківські внески й поточні рахунки в ощадкасах. Також з 16 грудня 1947 р. скасовувалися карткова система й комерційні ціни, вводилися єдині роздрібні ціни на продовольчі і промислові товари. Крім того, 14 грудня 1947 р. були встановлені граничні норми продажу одній людині таких товарів, як хліб печений, крупа, макарони, м'ясо і м'ясопродукти тощо [395, с. 87–88]. Проведення такої реформи попервах призвело до перебоїв у торгівлі. У постанові Ізмаїльського облвиконкому та обкому від 29 березня 1948 р. вказувалося, що в деяких районах області, зокрема в Ізмаїлі, Білгород-Дністровському та Татарбунарах торгівля була дезорганізована. Перевищувалися добові ліміти продажу хліба, не регулювався його підвіз до магазинів, виникли черги, порушувалися норми продажу хліба в одні руки [80, арк. 44–45]. Нагляд за виконанням постанови від 14 грудня 1947 р. здійснювала обласна прокуратура. На виконання цього указу в першому кварталі та квітні 1948 р. органами прокуратури було проведено 75 різних перевірок, у результаті яких було порушено 35 кримінальних справ, за якими 39 осіб було притягнуто до кримінальної відповідальності. Було викрито 39 грубих порушень правил радянської торгівлі, винесено 24 протести та 16 подань на порушення торгівлі [80, арк. 110–111].

Починаючи з 1948 р. та весь повоєнний період радянська влада проводила кампанію зі скорочення і урізання присадибних ділянок у колгоспах [329]. У 1948 р. відбулося скорочення кількості присадибної землі в приватній власності містян. У рішенні Ізмаїльського облвиконкому № 753 від 24 липня 1948 р. зазначалося, що значна кількість містян має земельні ділянки, розмір яких сягає 3 га або навіть більше, що зокрема суперечило радянським законам. Цим рішенням був встановлений максимальний розмір ділянок у містах на одне господарство в розмірі до 0,25 га, вони мали

оподатковуватися земельною рентою на загальних підставах, надлишки землі планувалося конфіскувати [165, арк. 183–185]. Розвинутим було також і тваринництво як загалом в області, так і окремо в містах. Станом на 1 травня 1950 р. в Білгород-Дністровську було 152 голів великої рогатої худоби, 187 вівець і кіз, 59 свиней, 162 коня та 417 голів дорослої птиці, а в Ізмаїлі – 25 голови великої рогатої худоби, 132 вівець і кози, 162 коней та 127 дорослих птахів [93, арк. 56].

У період після завершення голоду продовжувала розвиватися система державної торгівлі та громадського харчування. Станом на 1 січня 1951 р. у містах усього було 178 магазинів, 157 кіосків, 2 ресторани, 30 їдальнь, 8 чайних та 80 буфетів [див. Додаток III5].

4.3. Організація дозвілля

Однією з найбільш важливих частин радянського повсякдення є вивчення дозвілля, тобто того, як люди проводять свій вільний від роботи час. Вивчаючи обсяг дозвілля в час пізнього сталінізму, необхідно врахувати відповідні події та післявоєнний період відновлення зруйнованого господарства країни. Д. Фільцер пише, що «до 1940 р. встановлена законом тривалість робочого тижня в Радянському Союзі становила 42 години при шести семигодинних робочих днях на тиждень. У червні 1940 р. робочий день подовжили до восьми годин, причому одночасно прогули та самовільний відхід із підприємств оголосили кримінальними злочинами» [378, с. 286]. Отже, у цей період робочий тиждень складав 48 годин. Надалі указом Президії ВР СРСР 26 червня 1941 р. вводилися обов'язкові понаднормові роботи від однієї до трьох годин на добу й скасовувалися відпустки. Тож робочий день міг складати до 11 годин на добу, а в умовах війни й більше. Поступове скорочення робочого тижня почалося лише у 1956–1960 рр. У 1956 р. робочий тиждень становив 46 годин, а в 1967 р. було введено п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями та тривалістю до 42 годин. Важливо за такої

умови зазначити, що робочий час однаково збільшувався як для чоловіків, так і для жінок, адже радянська влада прагнула залучити більшу частину жінок до праці в народному господарстві. За даними А. Бачинського, «з 1946 по 1953 рік чисельність жінок, зайнятих у народному господарстві, охороні здоров'я та культурі, зросла з 17 660 до 27 224 осіб, тобто збільшилася з 32% до 48,6% відносно загальної кількості робітників та службовців» [240, с. 81].

Великий час займали «домашні обов'язки» людини. До звичайних домашніх справ відносилося приготування їжі; миття посуду і прибирання зі столу; прибирання житла, території навколо будинку; прання і прасування білизни; лагодження і чистка одягу, взуття; роботи з ремонту приміщення; праця в саду; принесення палива, води; інші роботи [299, с. 86]. В цей період у населення майже не було побутової техніки, яка почала з'являтися лише у 1950–1960-х рр., тому значний обсяг домашніх справ доводилося робити руками. Як згадує К. Балицька, не було пральних машин, тому усе доводилося прати вручну, також складно було купити одяг, тому їй доводилося шити та перешивати одяг для свої братів та батька [190]. Враховуючи, що значна кількість містян займалася сільським господарством, до домішаних обов'язків також входили й, за спогадами респондента 11, праця на городі та у дворі [205]. Опалення в цей період здійснювалося дровами та вугіллям, переважно за допомогою груб або кам'яних печей, тому також доводилося витратити час і на заготівлю палива.

Б. Ковпаков і В. Патрушев зазначають, що частина вільного часу містян витрачалася на придбання товарів і відвідування побутових закладів, тобто на: купівлю продуктів харчування і товарів щоденного користування; відвідування лікувальних та адміністративних установ, майстерень, пральнь, ательє, перукарень тощо [299, с. 86]. Радянська влада вживала заходів з відбудови мережі побутових закладів: пральнь, лазень, перукарень, готелів, різного роду майстерень тощо, однак вони довгий час не могли забезпечити потреби населення, а їхня кількість в УРСР досягла навіть довоєнного стану [248, с. 196]. Загалом у повоєнний період у кожному місті була збудована

лазня, в Ізмаїлі та Білгород-Дністровському – по дві лазні, крім того в кожному місті були відкриті готелі та перукарні. Кількість майстерень у повоєнний період не повністю задовольняла потреби населення.

Окремо слід акцентувати увагу на тому, що значна кількість часу «марнувалася» в чергах, про що згадують майже всі наші респонденти. З радянської точки зору черги були недоліками в роботі торгових та господарських органів, але вони скоріше були викликані економікою дефіциту, неможливістю забезпечити населення достатньою кількістю товарів, і якісно його обслуговувати. Респондент 4 згадує, що «черги були колосальні, коли привозили хліб», і що її маленькою дорослі посиляли стояти в черзі за половинкою хлібини для всієї сім'ї (в період голоду) [196]. Респондент 9 пригадує, що «черги були повсюди: за хлібом, за милом, за сірниками, доводилося постійно стояти у чергах» [203]. Сюди ж можемо віднести й зайву витрату часу, пов'язану з вадами в роботі транспорту, наприклад, занадто довгі проміжки часу між рейсами автобуса, про що також згадували наші респонденти.

Частина часу витрачалася на навчання і самоосвіту, що передбачало заняття в навчальних закладах; слухання лекцій і доповідей; участь у політичній і профспілковій роботі та самостійне отримання [299, с. 86]. Найважливішою формою самоосвіти в цей період було читання книги. Головний доступ до книг забезпечувався через мережу бібліотек, тоді як книжкових кіосків у 1946 р. в області були лише два. В області було організовано одну обласну бібліотеку, 16 районних бібліотек, а також 200 бібліотек у сільських клубах [26, арк. 5]. На початок листопада 1944 р. вже були відновлені бібліотеки в усіх містах та райцентрах, хоча книжковий фонд нараховував лише 28 000 примірників. Була відновлена обласна бібліотека в Ізмаїлі, фонд якої налічував 6000 одиниць [34, арк. 11–12]. Книжковий фонд поступово зростав. У другому півріччі 1945 р. в області діяли одна обласна, одна дитяча, 13 районних, дві міські та 27 сільських бібліотек із загальним

фондом 87 300 книг. В обласній та двох міських бібліотеках було 48 тис. книг [42, арк. 26].

Значна кількість часу в радянський період витрачалася на участь у громадському житті, зокрема: виконання доручень громадських організацій; участь у зборах, нарадах, мітингах; колективні громадські роботи (суботники, недільники тощо); участь у діяльності релігійних та громадських організацій [299, с. 86]. Враховуючи, що всі громадські організації були підпорядковані владі, то власне громадської діяльності у вигляді вільного об'єднання людей в союзи бути не могло. Проте контрольована владою активність громадян дозволялася, якщо вона була спрямована на вирішення гострих соціальних проблем та організацію культурного дозвілля мешканців. До таких громадських об'єднань належали, наприклад, жіночі ради та батьківські комітети, які в основному виконували соціальні функції. Батьківські комітети утворювалися при школах, їхньою головною метою було сприяння організації навчального процесу: ремонт школи, допомога нужденним учням, купівля певних шкільних приналежностей тощо. Такі ж соціальні функції виконували й жіночі ради: допомога сиротам та нужденним дітям, допомога школам, яслам та дитячим садкам, вирішення побутових проблем, опікування проблемами жінок, умовами їхньої праці та зарплати. До участі в громадському житті відносилися також суботники та недільники – дні безплатних робіт на державу. У повоєнний період люди відбудовували зруйновані будинки, прибирали та прикрашали місто, озеленення міста, у цей період суботники та недільники ставали важливим засобом відбудови міста та приведення його до ладу.

Важливою частиною міського повсякдення було відвідування видовищних закладів, наприклад, спортивних змагань, концертів, спектаклів, цирку, танців тощо, перегляд кінофільмів, відвідування музеїв, а також кафе, зустрічі з друзями тощо [299, с. 86]. Широко розвивалося в повоєнний період театральне та мистецьке життя мешканців міст. Наприкінці серпня – у вересні 1944 р. силами червоноармійської самодіяльності в Ізмаїлі було дано три

концерти, а в Кілії – один концерт [26, арк. 5]. Загалом у вересні-листопаді в Ізмаїлі на літній естрадній площі було дано сім спектаклів ансамблю пісні й танцю Третього Українського фронту та залізничного джаз-оркестру, сім концертів артистами Одеського оперного театру. У Кілії, Білгород-Дністровську, Рені та Болграді бригадою Одеської оперети було дано 18 концертів [34, арк. 11]. У груді 1944 р. до Ізмаїла Управлінням у справах Мистецтв при РНК УРСР був відряджений колектив Українського драматичного театру. Управління пропонувало на базі цього колективу в майбутньому утворити Обласний музичний драматичний театр [27, арк. 37]. Уже в 1945 р. в Ізмаїлі діяв Український музикально-драматичний театр, що в другому півріччі 1945 р. дав 79 спектаклів, які подивилося 43 085 осіб, крім того було дано 10 шефських концертів, з них два спектаклі: один для інвалідів війни та для один дітей-сиріт. У репертуарі були такі п'єси, як «Безталанна», «Наталка Полтавка», «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Маруся Богуславка», «Свадьба в Малиновке» та «Шельменко-денщик». За другу половину 1945 р. театр підготував п'єсу О. Корнейчука «Гибель эскадры». З листопада готувалася п'єса І. Чабаненко «На Україні милій». У квітні при обласному відділі мистецтв була організована Обласна філармонія, яка розпочала роботу з травня. У містах та районах було дано 87 концертів, із них 17 концертів – у військових частинах. У Білгород-Дністровському працював російський драматичний театр. При обласній філармонії було створено естрадно-концертну групу [42, арк. 13–14]. До відвідування видовищних закладів можна цілком віднести і відвідування кінотеатрів. Станом на 20 вересня 1944 р. в області діяв лише один кінотеатр – в Ізмаїлі [26, арк. 4], але таке становище швидко було виправлено. Уже 15 листопада 1944 р. кінотеатри працювали в Ізмаїлі, Білгород-Дністровському та Кілії, водночас до області вже були завезені кіноапарати для подальшої розбудови мережі кінотеатрів [34, арк. 10]. У першій половині 1944 р. демонструвалися такі фільми, як «Битва за Россию», «Как закалялась сталь», «Суд идёт», «Радуга», «Она защищает Родину», «Победа в пустыне», «Урал куёт победу», «Под

звуки домбр», «Повесть об одном корабле», «Юбилей», «Насреддин в Бухаре», «Серенада Солнечной долины», «Кутузов», «Комсомольцы», «Северная звезда», «Зоя», «Свадьба», «Щит Джургая» тощо [34, арк. 16]. За другу половину 1944 р. у містах відбулося 390 кіносеансів, а всього подивилося фільми 75 878 глядачів, зокрема 40 кіносеансів – 9341 дитина [36, арк. 1]. У подальшому мережа кінотеатрів швидко зростала та станом на 1 січня 1950 р. у містах було 8 кінотеатрів: два зимових та один літній в Ізмаїлі, один зимовий та один літній у Білгород-Дністровському, один у Рені, один у Болграді та один у Вилковому [див. Додаток Щ].

Як зазначає Н. Шліхта, «у структурі дозвілля радянських громадян похід у гості та прийом гостей постійно перебували серед найпоширеніших та найулюбленіших занять» [391, с. 129]. За спогадами наших респондентів, більша частина полюбляла постійно ходити в гості та приймати гостей, навіть без запрошення: на дні народження, на свята, без приводу. Важливою частиною дозвілля також було і просте спілкування містян у дворі. Як згадує К. Балицька, поряд із їхнім будинком на Барановці була лавка, на який збиралися в неділю люди та балакали [192] «Двір відігравав роль своєрідної буферної зони між сім'єю і вулицею. Двір зберігав автономність, належав лише тим, хто там живе», – додає Н. Шліхта [391, с. 129].

Спорт і активне дозвілля складали вагомую частину дозвілля містян. До цих видів проведення вільного часу відносилися: заняття фізкультурою і спортом; туризм, полювання, рибалка; прогулянки; рукоділля; літературна й художня творчість; заняття музикою і співами; участь у гуртках і виступах художньої самодіяльності [299, с. 86]. Складовою організації радянської системи дозвілля був туризм. Н. Шліхта виокремлює такі цілі туризму, як «формування радянської ідентичності», «інструмент патріотичного виховання, важлива форма освіти молоді» [391, с. 138]. В області почалася організація масової спортивної роботи у вигляді різних змагань: спартакіад, кросів, рукопашного бою як місцевого рівня, так і республіканського [140, арк. 12–20]; табірний збір учнів-юнаків 8-9 класів середніх шкіл та

студентів технікумів 1-2 курсів [140, арк. 44]; скликання обласних нарад, наприклад, працівників місцевої промисловості, кооперації та окремо – кооперації інвалідів [140, арк. 200]; обласний огляд художньої самодіяльності [140, арк. 234–238] тощо. Ці заходи проходили всередині області, однак вони також залучали населення до загальнореспубліканських та загальносоюзних форм організації дозвілля. Активно відбувалися екскурсії в рамках позашкільної роботи шкіл. Наприклад, в 1951–1952 навчальному році в Білгород-Дністровській школі працював історико-географічний гурток, у якому проводилися екскурсії для вивчення рідного краю. Екскурсії відбувалися до Аккерманської фортеці, обласного краєзнавчого музею, на скіфську могилу та берег Дністровського лиману [128, арк. 36]. В області активно розвивався і рекреаційний туризм. Постановою РНК УСРР та ЦК КП(б)У 8 березня 1946 р. в Ізмаїльській області було заплановано відкрити шість санаторіїв українського курортного управління; три санаторії місцевого підпорядкування: дитячий туберкульозний, туберкульозний для дорослих, дитячий нетуберкульозний та один госпрозрахунковий [131, арк. 43–51].

Однією зі своєрідних форм туризму були організовані владою короткі навчальні поїздки. Г. Сиром'ятникова у своїх спогадах так описує подорож до Києва: «У 1947 році мене направили до Облздороввідділу до Києва на чотиримісячні курси удосконалення організаторів охорони здоров'я... Курси були змістовними. Але я не лише навчалася, а й заглядала на кафедру організації охорони здоров'я та до нашого Міністерства. Поселили нас у Подолі в гуртожитку для лікарів. ... Ми потоваришували і всюди були разом: на лекціях, у готелі, у їдальні, в опері» [220, с. 81]. Такі поїздки мали на меті не лише навчання, але й соціалізацію – завдання перейняти радянські цінності, норми, правила й культуру.

Наймасовішою формою організації культурного дозвілля громадян були клуби. Як пише Н. Шліхта, в 1920-х рр. «клуб виконує роль бібліотеки, театру й танцювального майданчика» [391, с. 131]. Станом на 15 листопада 1944 р. в області було відновлено 123 міські, районі та сільські клуби [34, арк. 10], а у

1951 р. Будинок народної творчості мав на обліку 894 гуртки художньої творчості, серед них 238 драмгуртків; 852 хорові; 28 хорів народної пісні; 12 гуртків пісні й танцю; 15 духових оркестрів; 60 оркестрів народних інструментів; 189 танцювальних; 68 агіткультбригад; 32 гуртки інших жанрів [379, с. 126]. Як зазначає В. Церковна, при клубах створювалися гуртки художньої самодіяльності: хорові, драматичні, струнного та духового оркестру, художнього рукоділля тощо. За словами дослідниці, «художня самодіяльність стала наймасовішою і найпопулярнішою формою культурно-освітньої роботи й народної творчості. У повоєнний період майже всі підприємства чи заклади освіти мали власний хор, драматичний гурток, оркестр або танцювальний колектив» [379, с. 126].

4.4. Антирадянські настрої в повсякденних практиках містян

Радянізація Ізмаїльської області та методи її здійснення викликали значне поширення антирадянських настроїв, головними чинниками чого були незаконні, нелегітимні або непередумані дії нової влади, зокрема, утиски відносно заможної частини населення, порушення законності представниками влади, злочини з боку військовослужбовців, незаконні мобілізації або проведення мобілізацій із порушеннями та обмеженням свободи совісті. Ці дії влади викликали спротив населення, який, однак, не набув таких відкритих форм, як у Західній Україні [289].

Відповідно до звіту секретаря Ізмаїльського обкому КП(б)У В. Горби від 28 серпня 1944 р., відновлення радянської влади населення сприйняло позитивно. Чоловіки допомагали військам Червоної армії в пошуку, роззброєнні та взятті в полон солдат та офіцерів румунської армії. Молодь добровільно вступала до винищувальних батальйонів і груп сприяння. Робітники підприємств за власною ініціативою починали працювати на збереженому обладнанні. Наприклад, у Сараті робочі приватновласницького млина створили тимчасове правління, запустили двигун і почали молоти хліб

для військових частин Червоної армії. Такі ж приклади були і в інших містах і селах області. Жодних ворожих актів із боку місцевого населення не було. Водночас негативні настрої було зафіксовано лише від заможних селян, які виступали проти колгоспів. Хоча це офіційний документ, тому в ньому могла прикрашатися дійсність [7, арк. 2–3]. Респондентка 4 пригадує, що її батько з радістю зустрів радянську владу в 1940 р., оскільки він народився й отримував освіту ще за часів Російської імперії [195]. Одночасно не можна поширювати досвід її батька на все покоління, народжене в Російській імперії загалом. Крім того, певним чином на сприйняття радянської влади вплинули події Голокосту. Респондентка 4 пригадує, що поряд з ними жила єврейська сім'я. Коли її арештувала румунська влада, сім'я респондентки прощалася із сусідами, бо знала, що їх «забирають» назавжди [195]. Вочевидь згадки про масове знищення євреїв у Південній Бессарабії так чи інакше формувало суспільне ставлення до румунської влади.

Дж. Картер виокремив три ключові фактори, які визначали силу спротиву радянській владі на прикладі Молдови та Литви: інституційна спадщина та дії попередніх керівних органів; швидкість, з якою радянська армія встановила контроль над цими територіями; роль «безпечних гаваней», де повстанці могли би переховуватися, наприклад, ліси або гори [401, с. 2]. Ці причини загалом унеможливили діяльність повстанців в Ізмаїльській області: в 1944 р. з Бессарабії були евакуйовані румунські військові та чиновники, також була вивезена вся військова інфраструктура; радянська влада в області була встановлена за декілька днів; домінуючим ландшафтом в області був і є степ. Необхідно додати, що в області також була розквартирована значна кількість військ: 105-ий прикордонний загін, ДВФ, інші військові частини. Отже, враховуючи ці чинники, спротив в Ізмаїльській області був в основному пасивним.

Одним із факторів, який погіршив ставлення частини населення до радянської влади, була націоналізація та колективізація. Невдоволення колективізацією виявилось у формі терактів – убивств радянських активістів

та керівників. 22 грудня 1944 р. було вбито п'ять делегатів районної наради селян. Трупні були скинуті в колодязь, причому цінності та речі вбивці не взяли. Мотивами для скоєння злочину вбивці назвали невдоволення організацією колгоспів [69, арк. 1]. Інший випадок відбувся в селі Нова-Формушика Бородинського району, де 25 вересня 1945 р. було вбито голову Ново-Павлівської сільради, члена сільради та агента Тарутинського районного уповноваженого Народного комісаріату заготівель. Вбивцю було розстріляно, ще чотири особи були ув'язнені на різні терміни [69, арк. 9–10]. В 1948 р. було зафіксовано ще декілька випадків вбивств радянських активістів у селах [57, арк. 92–93]. Проте треба зазначити, що вбивства відбувалися лише в сільській місцевості й загалом були поодинокими випадками.

Одним із чинників, що формував антирадянські настрої, була політика радянської влади в період першої радянзації краю 1940–1941 рр. Мешканка Ізмаїла пригадує, що сестра її бабусі була при румунах підприємцем і мала в себе вдома невелику пекарню, а на базарі – кіоск, сама ж бабуса торгувала у своєї сестри хлібом. Побоюючись репресій, сестра її бабусі разом зі своїм чоловіком виїхала до Румунії [199]. Про настрої колишніх заможних власників можна дізнатися з матеріалів, які збиралися МВС та МДБ [186, арк. 10]. Однак ці дані не є повними, адже в умовах, коли за будь-яке антирадянське висловлювання людину могли ув'язнити, містяни боялися прямо говорити про своє ставлення до влади. Відповідно до списків «Куркулів, торговців, колишніх підприємців та осіб, які жили на нетрудові доходи за районами Ізмаїльської області», серед заможних власників у 1948 р. вороже налаштованих або до радянської влади, або до колективізації було: у Білгород-Дністровському – 14 осіб із 28, у Кілії – 8 осіб із 66, в Ізмаїлі – 4 особи із 64 [54, арк. 89–93, 118–125, 180–184, 214–225, 303–312]. Згідно з іншим списком, кількість осіб, які не сприймали радянську владу, була дещо більшою [53, арк. 13–14, 28, 40, 43–44, 70].

Значним був спротив заможних селян колективізації. Наприклад, у Кілійському районі заможні селяни намагалися, по-перше, роздробити своє

велике господарство на малі частини й розподілити між дорослими членами, щоб уникнути додаткового оподаткування; по-друге, налагоджувати особисті контакти з керівниками району (наприклад, постачали їм продовольство і крам); по-третє, вступити до колгоспів при бездіяльності місцевої влади [14, арк. 96–101, 104–105]. В 1948 р. обком здійснив перевірку діяльності місцевих органів влади міста Кілія, за результатами якої було виявлено, що в колгоспах міста знаходяться заможні селяни, а один із них був головою колгоспу ім. Кірова. Це було сприйняте як «ворожа вилазка» та «притуплення політичної пильності» з боку місцевого районного керівництва [55, арк. 80–83]. Згодом їх звільнили з керівних посад у колгоспі, а деяких – виключили з колгоспу та обклали додатковими податками. Отже, у Кілії значним був спротив селян колективізації, проте це був економічний спротив, а не активна збройна боротьба.

Відлунням розкуркулення та колективізації стала поява в Ізмаїльському педагогічному училищі антирадянської групи студентів. Викриту в грудні 1948 р. молодіжну групу очолювали Формузакі та Кіру, які були синами репресованих «куркулів». Їх звинуватили в тому, що «вони пробралися в комсомол, обговорювали з антирадянських позицій політику партії та уряду, поклялися мстити радянській владі за їхніх репресованих батьків, вели антирадянську профашистську агітацію, вихваляли англійців і американців, дискредитували членів радянського уряду, доводили студентам нібито неминучість зміни в нас державного ладу, готувалися самі й готували інших до нелегального переходу державного кордону» [57, арк. 94]. Тож, колективізація селян відбувалася як у селах, так і в містах, причому найбільшою мірою фіксувалися невдоволені настрої з боку заможної частини населення.

Важливим чинником поширення антирадянських настроїв були порушення законності з боку військових. У Рені, як у портовому місті, були розквартировані військові обозні частини морського флоту й частини офіцерського запасного складу. Характеризуючи їхню поведінку, районний

прокурор писав, що військові п'яними ходили вулицями міста, бешкетували, а при спробі їх вгамувати, вони погрожували зброєю. Крім того, військові самовільно займали житло, грабували, били громадян і членів партії, займалися нападами на представників органів влади, на місцеві відділки міліції та НКДБ, а також розбирали будинки та меблі на паливо. Водночас начальник місцевого військового гарнізону сам пиячив та не вживав жодних заходів для наведення порядку. Наведемо кілька прикладів: «завідувач оргінструкторського відділу РК КП(б)У вдень на вулиці був побитий ременями»; «райвійськкома м. Рені увечері в кабінеті при виконанні службових обов'язків п'яні моряки в кількості восьми осіб, озброєні автоматами, намагалися заарештувати, але військком зумів сховатися та втекти, поруч у РО НКДБ»; «у РО НКДБ та НКВС вночі напали на вартового в КПЗ та намагалися відчинити камери. Вартовий був знезброєний та побитий»; «в прокуратурі увечері вибили вікна та ставні, залізли в приміщення і поламали меблі, намагалися вибити інші двері», «у місті немає жодного дня та ночі, щоби не було би хуліганства та пограбування квартир» [66, арк. 14–19]. У селах порушення законності з боку військових та членів партії виявилися у вигляді грабунків, нанесенні побоїв місцевим мешканцям та вбивствах [28, арк. 21].

Спротив мобілізаціям виявився в дезертирстві. Загалом, в Ізмаїльській області мобілізації почалися відразу після її відновлення. Можна виділити кілька форм мобілізації в радянський період: масовий призов на фронт і на трудовий фронт у період війни, мобілізації всередині області на роботи, регулярний призов на строкову службу в армію та до шкіл ФЗО.

Усього до промисловості в 1944 р. було мобілізовано 21 484 особи, в 1945 р. до лав Червоної армії та до промисловості – 19 080 осіб [9, арк. 2; 10, арк. 2]. Беручи до уваги, що військових виробництв в області не було, спротив виявився в тому, що мобілізовані намагалися втекти із заводів та фабрик і повернутися до області. Головними формами спротиву були створення антирадянських груп, ухиляння від призову та поширення

антирадянських чуток. Коли мобілізовані тікали зі своїх підприємств та поверталися в Ізмаїльську області, то це вважалося дезертирством. Дезертирів розшукували за порушення указу від 26 грудня 1941 р. Кількість осуджених дезертирів була досить значною. За період із серпня 1945 р. до 1 жовтня 1947 р. всього до області поступило 10 078 розшукових завдань на дезертирів, із цієї кількості було розшукано 5109 дезертирів, переслано в інші органи міліції за місцем знаходження дезертирів 4299 справ, було осуджено військовим трибуналом 2862 особи. Справи на інших розшуканих дезертирів були зупинені органами прокуратури та військовими трибуналами з різних причин: через стан здоров'я звинувачуваних, за сімейними обставинами, через проведення мобілізації з порушеннями тощо. У третьому та четвертому кварталах 1944 р. розшукових завдань на дезертирів не поступало. Проте, уже починаючи з 1945 р., чисельність осуджених дезертирів військовим трибуналом поступово зростала: за друге півріччя 1945 р. – 594 особи, за перше півріччя 1946 р. – 680 осіб, за друге півріччя 1946 р. – 1 204 особи, за перше півріччя 1947 р. – 319 осіб та за третій квартал 1947 р. – 65 осіб. Станом на 1 липня 1947 р. у залишку було 670 справ [див. Додаток Я].

Важливим чинником поширення дезертирства була погана організація мобілізацій. Незадовільними були умови життя вже зібраних, проте ще не відправлених людей. Мобілізованих на трудовий фронт збирали в Болграді у військовому містечку. Вони утримувалися в антисанітарних умовах, люди не мали нар та соломи для сну, спали на голій підлозі з вошами, у них не було можливості нормально помитися та випрати одяг. У бані часто не бувало гарячої води або навіть холодної, одяг після дезінфекції кидали на брудну підлогу. Були факти грубої поведінки офіцерів із солдатами, нанесення побоїв не лише чоловікам, але й жінкам із боку офіцерського складу, які збиралися біля воріт військового містечка. Їжу мобілізовані брали своєю з дому, проте вона швидко псувала [28, арк. 31–32]. У Болграді для мобілізації на трудовий фронт збрали понад 6 тис. осіб, проте люди чекали вагонів дев'ять діб, унаслідок чого в мобілізованих почали закінчуватися харчові продукти, і вони

розійшлися по домівках [27, арк. 53; 10, арк. 2–4]. В 1945 р. у період призову військовозобов'язаних в окремих районах виникали випадки дезертирства та ухилення від військової служби. Наприклад, за період мобілізації під час транспортування мобілізованих до залізничних станцій та з ешелонів втекло до 1,5 тис. осіб. Деякі військовозобов'язані тікали навіть кілька разів [9, арк. 2]. У грудні 1944 р. до Болградського району була відряджена бригада обкому, яка виявила «низку кричущих фактів викривлення політичної лінії партії» в районі, що призводило до поширення антирадянських чуток, зриву мобілізації та погіршення ставлення населення до радянської влади. Населенню не пояснили, куди відбувається мобілізація і навіщо її здійснюють, що більше, і самі агітатори цього не знали. Унаслідок цього мобілізація в селах Болградського району розцінювалася населенням як «увід людей на погибель». Поширювалися чутки, що зібраних людей будуть тримати як румунських полонених за колючим дротом, загонять під землю і вони ніколи не повернуться додому, відправлять до Сибіру. Були й такі випадки, коли декілька жінок намагалися скоїти самогубство, щоб уникнути мобілізації на заводи до Дніпродзержинська. Їм не була пояснена мета мобілізації, тому почали поширюватися чутки, що цих жінок поголять та насильно віддадуть чоловікам [34, арк. 48–49зв].

Дезертири, які повернулися до області, проживали на нелегальному становищі й часто змінювали своє місце перебування. Вони переховувалися в інших селах, у родичів або у своєму господарстві й виходили лише вночі. Крім того, поширенню дезертирства сприяло те, що частина втікачів мала можливість легально працевлаштуватися. Наприклад, у Болградському заготзерні (зерновий заготівельний пункт) працювало 48 дезертирів, а прокурор Ізмаїла сам узяв на роботу дезертира, водночас знищивши відповідні документи [65, арк. 115, 204, 210]. Більше того, в деяких районах області місцева прокуратура з незрозумілих причин взагалі не займалася розшуком дезертирів, наприклад у другій половині 1945 р. в Болградському районі під час перевірки з'ясувалося, що районний прокурор не вживав жодних заходів

щодо посилення та розшуку дезертирів оборонної промисловості, унаслідок чого в районі вільно проживало до тисячі дезертирів військової оборонної промисловості [65, арк. 122].

Іноді траплялися випадки й активного спротиву мобілізації. Так, в 1946 р. було пред'явлено звинувачення групі осіб у складі М. Перевала, С. Романенка та В. Романенка за статтями 54-10 ч. 2 та 54-11 КК УРСР у тому, що вони восени 1944 р., не бажаючи служити в Червоній армії, ухилилися від призову, дезертирували та перейшли на нелегальне становище. Крім того, вони були звинувачені в зберіганні гвинтівок і гранат, а також у виготовленні та поширенні анонімних листівок із загрозою на адресу керівників місцевих органів радянської влади, антирадянського, «пораженського» характеру, тобто в листівках йшлося, що СРСР може програти у війні [72, арк. 39–39зв].

Дезертирство відбувалося й у самій Ізмаїльській області. Відповідно до законів військового часу, місцева влада мала право проводити мобілізації місцевого населення на виконання необхідних робіт. Проте форма проведення цих мобілізацій сама по собі обурювала населення. Так, влітку 1945 р. у Вилковому було заплановано мобілізувати 50 осіб на роботи в колгосп. Городянам не була пояснена мета мобілізації, унаслідок чого містом поширилися різні чутки, що, наприклад, мобілізованих вивезуть за межі області. Для виконання плану влада застосувала силу, зокрема арешти та нічні озброєні облави. Невдоволене населення наступного дня зібралося на мітинг, де лунали такі гасла, як: «досить знущатися, натерпілися», «не було й не буде правди», «більшовики своїми діями не відрізняються від німців», проте міліція розігнала мітинг. Про реакцію місцевого населення доповідав завідувач партійного відділу обласної газети С. Лузган, який писав, що місцеве населення негативно відгукується про радянську владу та «ідеалізує часи румунської реакції» [13, арк. 3–14]. Випадки незаконної мобілізації, за словами обласного прокурора Любіча, допускалися і в інших районах області: Болградському, Суворівському, Тузлівському тощо [44, арк. 117]. Проте цей спротив не можна назвати організованим виявом небажання населення бути

мобілізованим, а, найімовірніше, був пов'язаний із недоліками в організації мобілізації. Відповідно до «Звіту про роботу відділу кадрів Ізмаїльського порту за 1945 р.», у порту було 127 випадків дезертирства. Головною причиною дезертирства з боку місцевих робітників та прибулих із Молдавської РСР селян називалося те, що працівники «не усвідомлювали найважливіші рішення партії та уряду Радянського Союзу з трудової дисципліни на виробництві» [184, арк. 6–8]. Однак, враховуючи велику кількість дезертирів, можна припустити, що умови праці були досить важкими, а мобілізовані селяни не хотіли працювати на цьому підприємстві. Наприклад, 26 вересня 1944 р. 19 працівників порту, які самовільно кинули роботу й перейшли на інші підприємства, було наказано вважати дезертирами праці, а справу про них передали до прокуратури водного транспорту [412, с. 356]. Відповідно до звіту, в Ізмаїльському порту було 127 випадків дезертирства, було звільнено 60 осіб. Загалом до Військової прокуратури Дунайського басейну із притягненням до судової відповідальності було передано 150 справ, з яких за дезертирство було засуджено 25 осіб. Судові процеси відбувалися публічно, у клубі порту, у присутності працівників порту. Після засудження дезертирство значно скоротилося. У звіті вказувалося, що для запобігання дезертирству проводилися бесіди, роз'яснення та політмасова робота. Самовільно залишали свої робочі міста переважно вантажники, мобілізовані з Молдавської РСР [412, с. 356]. Додатковим методом боротьби з дезертирством були показові судові процеси. Так, в 1945 р. в клубі Ізмаїльського порту в присутності робітників цього підприємства було осуджено декілька осіб, після чого чисельність дезертирів скоротилася [412, с. 356]. Такі ж показові судові процеси практикувалися й у Дніпропетровській області [38, арк. 38].

Ще одним методом пасивного спротиву радянізації були спроби перейти кордон та втекти за межі Радянського Союзу. Особливо невдоволеною групою були репатріанти, які часто не могли влаштуватися в Ізмаїльській області та бажали виїхати за межі СРСР через економічні причини. Погіршувало настрої

репатрійованих із Румунії те, що вони часто не отримували жодної допомоги від місцевих органів влади. Лише в 1945 р. прикордонним загоном було затримано 16 репатрійованих, які намагалися нелегально перейти кордон. Наприклад, у серпні 1945 р. було заарештовано за перехід у Румунію двох братів Степанових, робітників. За їхніми свідченнями, вони півтора місяці не могли знайти місця перебування в Ізмаїлі, адже оскільки вони не мали в місті квартири, то їм не видали документи на проживання в Ізмаїлі. Без цих документів вони не могли влаштуватися на роботу. Продавши весь одяг і більше не маючи коштів на існування, брати нелегально перейшли через кордон до Румунії. Інший приклад. Заарештований за порушення кордону Суворов, робітник, отримав документи на проживання в Ізмаїлі, однак його не прийняли на роботу, вважаючи підданим Румунії. Зважаючи на відсутність засобів для харчування, Суворов перейшов нелегально через кордон [40, арк. 16–17].

В Ізмаїльській області здійснювався значний релігійний спротив віруючими: православними, старообрядцями, баптистами, п'ятидесятниками, представниками інших релігійних течій. Спротив із боку старообрядців виражався найперше в тому, що вони просто продовжили виконувати свої релігійні обряди, як і до встановлення радянської влади: хрещення, відспівування, вінчання, святкування релігійних свят. Так, у перший тиждень Великого посту в 1946 р. в Ізмаїлі в церкві Св. Миколая говіли до 500 осіб, сповідували – до 400 осіб, причастилися – до 300 осіб. В Ізмаїльській Різдвяній цього дня було 200 парафіян, говіли 100-120 осіб, причастилися – до 90 осіб. До церкви приходили переважно жінки, адже чоловіки були зайняті на роботі [59, арк. 13]. У 1947 р. було зареєстровано 135 смертей та 38 народжень серед старообрядців, водночас усі поховання та народження супроводжувалися відповідно відспівуванням та хрещенням, що також викликало значне невдоволення з боку влади [98, арк. 18]. Були й інші вияви релігійної активності з боку населення, що виявилось у спробах організувати церковний хор або навчати дітей закону божому. Однак влада намагалася негайно

ліквідувати такі ініціативи. Ці випадки не були поодинокими [97, арк. 8]. Іншим видом релігійного спротиву було ігнорування з боку релігійної частини населення радянських культурних заходів через намагання влади залучити його до життя культурно-просвітницьких установ: до клубів, кіно, червоних кутків, які були центрами антирелігійної пропаганди. Але населення часто не сприймало нових методів роботи. Так, у Кілії в 1953 р. група з 30 юнаків і дівчат на ґрунті своїх релігійних переконань відмовилися брати участь у житті радянських культурних установ [59, арк. 13]. Респондентка 12, яка в 1950–1952 рр. працювала у Вилковому вчителькою, згадує, що молодь ходила до клубу, особливо на танці ввечері, тоді як найменш освічені містяни уникали ходити до клубу. Водночас клуби протиставлялися церквам, частина мешканців Вилкового не хотіла ходити до клубу, а проводила свій час у церкві, але згодом усе більше містян починали залучатися до гурткової роботи та дивитися кіно [206].

Значний релігійний спротив був у м. Вилкове, населення міста твердо дотримувалося релігійних традицій. Більшість рибалок на релігійні свята залишали місця лову риби та йшли додому. Більше того, в 1951 р. священник місцевої церкви створив групу з 12 хлопців, яких навчав у себе вдома [62, арк. 15, 64]. Релігійні переконання могли завадити людині стати членом партії та зробити кар'єру. Так, за словами Респондента 5, старообрядки, їй запропонували посаду третього секретаря обкому комсомолу в Ізмаїльській області й дали три дні на роздуми. Вона поїхала до села та попросила у своєї матері благословення, але мати відмовилася благословляти її, адже тоді вона мала б вступити до комуністичної партії. Отже, Респондент 5 відмовилася від посади [197].

Враховуючи, що не можна було відкрито виконувати релігійні обряди, віряни проводили їх таємно. К. Балицька згадує, що, якщо люди не ходили до церкви, то вони могли відзначати свята у себе вдома: спекти паску, робити крашанки, дарувати дітям подарунки. Водночас, як додає інтерв'юована, абсолютна більшість дітей були хрещеними, а шлюби супроводжувалися

вінчанням [192]. Респондентка 2 зауважує, що її батько був комуністом, тому сам до церкви не ходив, хоча її мати до церкви ходила. За такої умови батько не дозволяв матері брати свою доньку до церкви [193]. Інша мешканка Ізмаїла згадує, що певний час вони проживали в с. Суворове, її батько був комуністом і не дозволяв своїй жінці та матері ходити до церкви, тож його матір ходила до церкви таємно й лишко коли приїжджала до Ізмаїла. Сама респондентка народилася в 1940 р., тому її можна було вільно хрестити, але її брат та сестра народилися після 1946 р., і бабуся їх охрестила таємно [198].

Особливим був спротив із боку баптистів та п'ятидесятників. Оскільки радянська влада намагалася об'єднати ці течії, то будь-яка релігійна активність окремо п'ятидесятників могла вважатися спротивом. Формами релігійного спротиву було, наприклад, збереження та поширення релігійної літератури, святкування релігійних свят, колективна молитва та просто зібрання, ухиляння від реєстрації та об'єднання з баптистами, місіонерська діяльність [94, арк. 35–36]. На цей спротив радянська влада відреагувала репресіями.

Важливим індикатором лояльності місцевого населення до влади стали вибори до ВР СРСР та до місцевих рад. Формальні показники результатів виборів до Ізмаїльської обласної ради депутатів трудящих, які відбулися 21 грудня 1947 р., цілком задовольнили владу: у виборах узяло участь понад 99,96% населення, першим депутатом було обрано Й. Сталіна, блок комуністів та безпартійних отримав 99,86% [240, с. 82]. Відкритих виступів під час виборів не зафіксовано, випадків антирадянської агітації майже не було. Проте в 1946–1947 рр. трьох осіб було звинувачено в антирадянській агітації під час виборів, одну особу – в «антирадянській опозиції кандидату в депутати до Верховної Ради», іншу особу – у тому, що вона опустила в урну для голосування анонімний лист із призовом до повалення радянської влади [73, арк. 18; 74, арк. 2]. Цим обвинуваченням за статтями 54-10 кримінального кодексу УРСР – в «антирадянській пропаганді й агітації», могло загрожувати позбавлення волі на строк не менше 6 місяців аж до розстрілу або оголошення ворогом трудящих із конфіскацією майна та позбавленням громадянства.

Місцева влада була готова докласти значних зусиль для того, щоби не було жодних несподіванок під час виборів та продемонструвати вищому партійному керівництву цілковиту лояльність. Наприклад, у Білгород-Дністровському командир дивізії наказав солдатам оформити казарму до виборів. На виконання цього наказу солдат Кудрим у ніч з 11 на 12 січня 1947 р. зняв плакати та вивіски з виборчої ділянки й розмістив їх у своїй казармі. Уже наступного дня цю «ворожу вилазку» обговорювали на бюро міськкому компартії, у парторганізаціях, комсомолі, за розслідування взяли органи прокуратури та МДБ. У місті була посилена охорона виборчих ділянок, агітпунктів і підприємств, була проведена роз'яснювальна робота. Солдата було притягнуто до відповідальності [64, арк. 1–2].

Усі ці чинники призвели до того, що серед населення почали поширюватися прорумунські настрої, воно почало порівнювати рівень життя при румунській владі та за часів радянської влади. Уже в жовтні 1944 р. прорумунські настрої виникли через зниження рівня життя, а саме: нестачу продуктів на ринку, підвищення цін та проведення хлібозаготівель. Поширювалися чутки, що радянська влада встановлена в краї тимчасово й невдовзі край знову стане частиною Румунії [29, арк. 6–10]. Такі ж настрої фіксувалися інформаційно-агентурною мережею і в січні 1945 р. [33, арк. 16] та у квітні 1945 р. [63, арк. 5–6]. Населення зауважувало, що радянська влада й радянські солдати набагато бідніші від румунської влади: «Червона армія жебрацька, тому в нас тут усе тягнуть, що, мовляв, Червону армію тільки називають більшовики визволителькою, а фактично нам на сьогодні гірше, ніж при румунах» [34, арк. 55]. Однак не можна зробити однозначний висновок про масштаб поширення цих настроїв.

Висновок до розділу 4.

Отже, під час війни міста Ізмаїльської області не зазнали великих ушкоджень, найбільше постраждали Болград та Білгород-Дністровський, але загалом до кінця 1946 р. зруйновані будинки були або розібрані, або частково відновлені. Тим не менш, весь повоєнний період гострою була проблема житлового дефіциту в містах області. Окрім відновлення існуючого житла, держава виділяла значні кредити на індивідуальне житлове будівництво. Зведення великих багатоквартирних будинків, так званих сталінок, почалося лише наприкінці 1940-х рр., причому лише в обласному центрі. Тим не менш, обсяг житла не був достатнім та не міг задовільнити потреб населення. Вирішення цієї проблеми було відкладене на майбутнє, коли почалося масове будівництво радянського типового житла. Головними шляхами подолання проблеми нестачі житла були відновлення ушкодженого житла, будівництво нового житла, ущільнення та створення гуртожитків. Житлово-побутові умови весь період існування Ізмаїльської області поступово покращувалися: вводилися до ладу нові електростанції, водопроводи, каналізації; почалося газифікація області.

Важливою, навіть визначальною для повоєнного повсякдення стала політика влади щодо розподілу харчових продуктів. У цей період можна виділити декілька форм забезпечення населення харчами: торгова мережа, система громадського харчування, відносно вільна торгівля на базарі та власне господарство. Загалом, у повоєнний період поступово зростала роль торговельної мережі та громадського харчування, і навпаки зменшувалася роль присадибного господарства. Крім того, в 1944–1945 рр. відбувалося поступове скорочення приватної торгівлі, окрім торгівлі на базарі, аж до поки вона не була повністю заборонена. Водночас увесь період існування радянської влади досить високою залишалася роль колгоспного ринку в забезпеченні населення. З огляду на постійні заборони продажу хліба, борошна та зерна до збору нового врожаю, можливості колгоспного ринку

забезпечувати населення скорочувалося, відповідно все більше посилювалася роль державного нормованого постачання за картками. У період голоду, з огляду на заборону вільної торгівлі хлібом, зменшення контингенту нормованого постачання хлібом, зниження якості харчів та неврожаєм на городах, джерела забезпечення населення продовольством ще більше скоротилися. Держава допомагала дітям та особливо потребуючому дорослому населенню, проте допомога не була своєчасною, повною та гарно організованою, через що не була достатньо ефективною та не змогла запобігти поширенню смертності. Стратегії виживання міського населення в умовах голоду включали до себе пошук будь-яких харчів: лободи, макухи, очисток від картоплі тощо, а також листи та телеграми до влади зі скаргами, як нажалі мало допомагали.

Встановлення радянської влади також принесло суттєві зміни в організацію дозвілля міського населення. У системі повсякденних занять містян ці зміни найпомітніше виявились у скороченні праці в домашньому господарстві, та збільшення тривалості робочого дня, що було пов'язане з воєнним періодом. Також виникла велика та розгалужена мережа радянських культурних та просвітніх установ, які могли організовувати дозвілля населення, роблячи його більш контрольованим із боку влади.

Дії викликали радянської влади значне поширення негативних настроїв серед населення. Націоналізація та колективізація зачіпали конкретні інтереси власників підприємств та землі; мобілізації, особливо проведені з порушення радянського законодавства, провокували не тільки антирадянські настрої, але й пасивний спротив населення. На відміну від Західної України, в Ізмаїльській області були переважно ненасильницькі способи виявлення цих настроїв, зокрема у формі чуток, антирадянських та антиколгоспних висловлювань, під час листування та окремих терактів у селах. Але навіть таке вираження невдоволення переслідувалися владою, ставало підставою для порушення кримінальних справ і звинувачення в антирадянській агітації. Спротив мобілізаціям виявився у формі ухиляння від них та дезертирства. До основних

форм вияву невдоволення селян колективізацією треба віднести чутки, виступи проти партійного й радянського активу, погрози розправи з окремими колгоспниками, антирадянські анонімні листи з погрозами розправи, створення нелегальних молодіжних організацій. Особливості релігійного спротиву полягали в наявності в області значної кількості старообрядців у Кілії та Вилковому, які просто продовжуючи виконувати свої релігійні обряди та дотримуватися релігійних правил. Ці факти свідчили про значне невдоволення населення Ізмаїльської області владою.

ВИСНОВКИ

У процесі розвитку історичної науки змінювалися підходи до дослідження СРСР і відповідно – радянзації. До головних напрямів наукових студій належать тоталітарний, ревізіоністський, постокolonіальний, модернізаційний і культурно-антропологічний, але водночас важко виділити «чисті», «кристалізовані» підходи, усі вони так чи інакше перетинаються. Згідно з розумінням радянзації, різними будуть і акценти в історичному дослідженні: 1) радянзація як «тоталітаризація» суспільства, поступове одержавлення економічного та суспільного життя; 2) радянзація як вивчення суспільства, коли основний акцент буде зроблений на інтересах та діях різних соціальних груп, їхньої реакції на процес насадження радянського ладу; 3) радянзація як пришвидшена модернізації держави, цей підхід не приховує факту відставання СРСР від «західних» країн і зосереджений на процесі переходу від традиційного суспільства до сучасного, у центрі уваги проблеми економічної модернізації краю, демографічного переходу, розвитку політичних інститутів, урбанізації тощо; 4) радянзація як процес підпорядкування краю «центру», тобто формування потрібної для метрополії економічної системи, історичної пам'яті населення, мовної політики, асиметрії в розподілі людського капіталу тощо; 5) радянзація як вивчення не лише «великих» «видимих» процесів, але й долі окремих людей, наприклад, пасивного спротиву, свят, політики пам'яті, повсякденних практик містян, ментальності тощо.

Історіографія міського населення УРСР у повоєнний період представлена значною кількістю праць. Вивчення цієї проблеми почалося в радянський період, однак через значну ідеологізацію історичної науки не всі теми можливо було досліджувати об'єктивно. Активізувалися міські студії після розпаду СРСР. Значна увага була приділена етноконфесійним процесам, ідентичності містян, повсякденню, міській архітектурі та містоплануванню, економіці, повоєнним репресіям, політики русифікації, демографічним

процесам, рівню життя містян, соціальному забезпеченню тощо. Сучасна історіографія Ізмаїльської області сталінського періоду представлена широким комплексом історичних праць, однак безпосередньо міста та міське населення ще не були об'єктом наукової уваги дослідників.

Джерельну базу дослідження становлять писемні, зображальні (схеми міст) та усні джерела. Були використані документи облвиконкому й обкому, різних обласних організацій, міських виконавчих комітетів і відповідних міських партійних комітетів, опубліковані документи та періодична преса. Усні джерела і спогади мешканців краю використовуються для ілюстрації окремих тез дослідження, наприклад, стратегій виживання населення під час голоду. Загалом, у джерельній баз є низка недоліків. По-перше, документи ряду обласних організацій зберігаються у двох архівах – Комунальній установі Ізмаїльський архів та Державний архів Одеської області, тобто один фонд був механічно поділений на дві частини. По-друге, недостатньою є кількість джерел особового походження, наприклад, щоденників або листів, адже ці джерела майже не потрапляли до архівів. По-третє, обмеженою є джерельна база усних історичних свідчень щодо 40–50 рр. ХХ ст., оскільки збір усних свідчень розпочався лише в останнє десятиліття. Однак використання такого комплексу писемних джерел загалом дало можливість висвітлити головні аспекти життя міського населення в цей період.

Включення Південної Бессарабії до складу УРСР зумовили початок низки складних трансформаційних процесів. В умовах війни з нацистською Німеччиною економіка краю була підпорядкована військовим потребам: мобілізаціям чоловіків на фронт та до промисловості, військовим перевезеннями, заготівлям харчів для радянської армії тощо. Радянізація міст області відбувалася швидкими темпами, склад міськкомів та міськвиконкомів був дібраний і затверджений ще до відновлення області, а їхні співробітники приїхали до області одночасно з радянськими військами й одразу почали працювати. До міст області прибули особи, які працювали в Ізмаїльській області в 1940–1941 рр. та знали її специфіку. Міста ставали центрами

радянзації: у них була зосереджена переважна кількість партійців і комсомольців; чисельність міських партійних і комсомольських осередок зростала швидшими темпами, ніж у селах; містяни частіше залучалися до партії та комсомолу. Подальші кроки з легітимізації радянської влади включали вибори до ВР СРСР, ВР УРСР і до місцевих рад. Загалом в області радянська економічна політика в 1944–1945 рр. включала перерозподіл землі й ліквідацію малоземельності та безземельності, дозвіл на застосування дрібної приватної торгівлі й підприємницької діяльності, а також значні податкові пільги для населення. Однак уже в 1946–1947 рр. відбулися кардинальні зміни: зросли темпи колективізації краю, у 1947 р. влада майже повністю заборонила приватну підприємницьку діяльність, в області було введено загальне податкове законодавство та скорочені пільги. Одночасно у повоєнний період почалася розбудова портової інфраструктури, був створений Вилківський риболовецький район, з'явилася значна кількість підприємств харчової промисловості. Разом з індустріалізацією міст, відбувалося скорочення сільськогосподарського виробництва.

Найбільш важливими методами здійснення радянзації були репресії, які супроводжували кожний великий господарський чи політичний захід влади. Так, кожного року під час збору врожаю починалася чергова репресивна кампанія проти селян, зокрема, і проти містян, які займалися сільським господарством. Другою за розмахом репресивною акцією радянської влади, що частково торкнулася і міського населення, було виселення 1948 р., але поки що оцінити точну кількість вигнанців із міст області не можливо. Ця депортація прискорила завершення колективізації краю, наприклад, у Кілії на наступний день після виселення було утворено кілька колгоспів. Значною постраждалою групою є депортовані з області «члени сімей зрадників Батьківщини», зокрема декілька осіб було виселено й із міст. Наступною групою постраждалих від репресій були люди, звинувачені в антирадянській агітації, – ці репресії однаково торкнулися як міського, так і сільського населення області. З 1948 р. почалася чергова антирелігійна репресивна

кампанія, у ході якої в містах були арештовані священники та члени громад старообрядців, римо-католиків, баптистів і п'ятидесятників.

Вагомою частиною радянзації була ідеологічна робота з населенням. В області за короткий термін було створено розгалужений агітаційно-пропагандистський апарат, який охопив своїм впливом усе населення краю. Розбудова системи радянського агітпропу почалася відразу після відновлення області, але в перші повоєнні роки в його діяльності спостерігалася значна кількість недоліків, що було пов'язано з матеріальними труднощами. У містах області метою агітаційної роботи була ідеологічна підготовка членів партії, комсомольців та активу, які у свою чергу ставати агітаторами й поширювати комуністичну ідеологію. Головними завданнями агітаційно-масової роботи було насадження культу особи, створення трудового ентузіазму в робітників і селян, розповсюдження комуністичної ідеології, загальна секуляризація та подолання релігійного впливу, а також легітимація радянського режиму. Окрема увага приділялася комуністичному вихованню дітей і молоді, ідеологічна робота з якими відбувалася у школах та в комсомолі. Разом з розбудовою системи агітації і пропаганди влада доклала значних зусиль й для створення виразно радянського символічного простору. Передусім були знищені релігійні назви, топоніми румунського періоду, а також пам'ятники. Нові топоніми, пам'ятники та символічні знаки були пов'язані з комуністичною ідеологією, культом особи Й. Сталіна, міфом про Велику вітчизняну війну, глорифікацією особи О. Суворова. Однак не всі плани радянської влади були виконані. Так, передбачалася повна реконструкція міст області, ліквідація одноповерхової забудови та створення великих радянських мікрорайонів, що ніколи не було зроблено через брак ресурсів. Також неповною була боротьба з релігійними символами, адже в містах збереглася значна кількість церков, наприклад, Свято-Покровський собор.

У повоєнний період почалася урбанізація області, збільшувалася абсолютна кількість міського населення, збільшувалася частка міського населення в загальному населенні області, але одночасно, внаслідок голоду,

відбулося зменшення кількості сільського населення. Загалом у повоєнний період почала спадати смертність і підвищуватися народжуваність. Винятком із цієї тенденції став повоєнний голод 1946–1947 рр., під час якого значно підвищилася смертність і знизилася народжуваність. Головними напрямками механічного руху населення в 1944–1945 рр. були масова еміграція з області колишньої еліти краю, масові мобілізації чоловіків та прибуття значної кількості партійців і спеціалістів. У період голоду міграції були пов'язані переважно з намаганням населення виїхати до інших областей УРСР у пошуках порятунку, а після завершення голоду – з приїздом до області робітників, призовом до армії, вступом до університетів за межею області, передислокуванням військових частин тощо. Внаслідок масових міграцій у 1944–1945 рр. в області була сформована численна група приїжджих працівників – вчителів, лікарів, управлінців, членів НКДБ-НКВС, агрономів, інженерів, військових, переважно російськомовних, які обійняли всі ключові посади.

У структурі міського населення значна кількість осіб займалася сільським господарством, тому воно, як і населення області загалом, було колективізовано впродовж 1944–1949 рр. Іншою тенденцією була поступова індустріалізація краю, відповідно почала збільшуватися кількість промислових працівників. Порівняно із Західною Україною, іншою специфікою структури міського населення було його етнічне розмаїття. Якщо в Західній Україні шляхом депортацій польського населення було сформовано етнічно гомогенний український простір, то Південна Бессарабія була етнічно гетерогенна: у містах проживали українці, росіяни, болгари, гагаузи, молдовани, євреї та інші. Головною тенденцією етнічних змін міського населення у повоєнний період була його поступова русифікація через ЗМІ, освіту й діяльність державного апарату. Дещо іншою була політика влади щодо релігійних організацій. Фактично вся повоєнна політика радянської влади відносно релігійних громад зводилася до поступового звуження можливості для релігійної діяльності. Усі релігійні течії були поділені на

офіційно дозволені та віднесені до так званих сект, і якщо першим можливо було відносно вільно займатися релігійною діяльністю, то таким релігійним течіям, як п'ятидесятники, адвентисти сьомого дня та єговісти, було повністю заборонено проводити свої релігійні обряди. На особливому становищі знаходилися іудеї та римо-католики: хоча влада офіційно не забороняла ці релігії, але їм фактично створювалися значні перешкоди і реєстрації свої релігійних громад і відправлення ритуалів. Репресіями були ліквідовані групи п'ятидесятників та римо-католиків, а іудеї змушені були майже повністю припинити відкриту релігійну активність.

Матеріальний стан та умови життя в містах Ізмаїльської області у повоєнний період були вкрай складними. Гострою була житлова проблема. Хоча міста області не зазнали значних руйнувань у ході радянсько-німецької війни, однак проблему дефіциту житла в Ізмаїлі посилювало те, що: 1) в місті як в обласному центрі була розміщена значна кількість обласних організацій, 2) в Ізмаїлі були дислоковані військові частини, ДВФ та прикордонники, 3) у зв'язку з індустріалізацією всіх міст області почалося прибуття до них робочих з інших частин УРСР та місцевих сіл. Місцева влада не пішла на суцільну націоналізацію міського житла, що було спричинено як відсутністю в містах великих індустріальних підприємств, поряд із якими створювалися великі мікрорайони, так і наявністю в усіх містах значної частини житла садибного типу, мешканці якого займалися сільським господарством. Повністю змінився характер харчового забезпечення міського населення. Уже у вересні 1944 р. в області почалася організація державної торгівлі за картками та системи громадського харчування. Вагому роль у забезпеченні населення харчами також продовжували відігравати базари, власне господарство й приватні торговці. У населення поступово скорочувалися джерела забезпечення харчами. По-перше, кожний рік ухвалювалася постанова щодо заборони продажу хліба, борошна та зерна до виконання плану хлібозаготівель в області. По-друге, поступово звужувалася здатність для приватної підприємницької діяльності у вигляді вільного продажу харчів, таким чином,

єдиною можливістю придбати харчі залишалася державна торгівля. В умовах засухи 1946–1947 рр., коли можливості для населення забезпечити себе з власних городів скоротилися ще більше, а продаж хліба, зерна й борошна був прямо заборонений, радянська влада восени 1946 р. пішла на скорочення контингенту на нормоване постачання в містах, що призвело до масового голоду в містах. Лише наприкінці 1947 р. відбулася нормалізація харчового забезпечення містян.

Встановлення радянської влади спричинило суттєві зміни в організації дозвілля міського населення. В умовах війни робочий день міг сягати 11 годин на добу. Додатково власне вільний час обмежувався тим, що в населення майже не було побутових приладів, унаслідок чого прання, прибирання, приготування їжі, прасування одягу доводилося робити вручну. У багатьох людей до звичайних домашніх справ додавалася необхідність вести господарство: працювати на городі, у саду, доглядати худобу тощо. Постійною ознакою повоєнного періоду стали черги: за водою, за хлібом, за молоком, за цукром тощо, іноді в чергах люди могли проводити декілька годин. Новацією в повсякденні містян стала поява розгалуженої мережі культурних і просвітніх закладів, що створило нові можливості для проведення дозвілля, наприклад, масовим стало відвідування кінотеатрів, бібліотеки тощо. В той час населення було масово залучене до участі в мітингах, демонстраціях, зборах, нарадах, суботниках та інших формах громадської діяльності. Хоча в цей період власне громадського життя бути не могло, адже держава забороняла будь-які самостійні вияви громадської активності, проте небайдужі містяни могли взяти участь у діяльності, наприклад, жіночих рад із метою вирішення гострих соціальних проблем.

Головними відмінностями радянзації Ізмаїльської області, з одного боку, та Західної України – з іншого, полягають у відсутності збройного спротиву владі. Збройної протидії не було тому, що, по-перше, в області були відсутні безпечні сховища для повстанців, по-друге, румунська влада загалом не залишила тут військової інфраструктури, яка в майбутньому могла би стати

матеріальною базою для повстанського руху, по-третє, територія Південної Бессарабії була взята під контроль радянськими військами майже миттєво, за декілька днів. Розбудова радянського режиму в містах Ізмаїльської області спричинила значне поширення негативних настроїв. Націоналізація і колективізація зачіпали конкретні інтереси власників підприємств та землі; мобілізації, особливо проведені з порушеннями радянського законодавства, провокували не тільки антирадянські настрої, але й пасивну протидію населення; наступ на церкву призвів до поширення релігійного спротиву. Негативні настрої виявлялися у формі чуток, антирадянських висловлювань і проти колгоспного ладу, під час листування, але навіть таке вираження невдоволення переслідувалося владою, ставало підставою для порушення кримінальних справ і звинувачення в антирадянській агітації. Спротив мобілізаціям виявився у формі дезертирства та ухиляння від мобілізацій. До основних форм вияву невдоволення селян колективізацією треба віднести чутки, виступи проти партійного й радянського активу, погрози розправи з окремими колгоспниками, антирадянські анонімні листи з погрозами розправи, створення нелегальних молодіжних організацій та теракти, але лише в селах. У містах області була значна кількість старообрядців, релігійна активність яких викликала значне невдоволення влади. Старообрядці просто продовжували виконувати свої релігійні обряди, що саме по собі було релігійним спротивом.

Хоча дисертація комплексно висвітлює становище міського населення в умовах радянської, значним є потенціал подальшого дослідження. По-перше, важливим є також ґрунтовний аналіз розвитку міської економіки, процесів індустріалізації, зменшення сфери сільського господарства, міських бюджетів тощо. По-друге, суттєвим є розкриття репресій в області, аж до створення електронної бази репресованих осіб, вивчення долі кожної із них. По-третє, необхідне подальше дослідження етнічних та конфесійних процесів в містах, що, однак, ускладняється браком джерел. По-четверте, можливе подальше вивчення матеріального стану міського населення, а саме: діяльності закладів

послуг у містах, системи державної торгівлі та інших аспектів повсякденного життя містян. По-п'яте, перспективним є вивчення повсякдення містян, передусім за рахунок пошуку і збирання его-документів: щоденників, листів тощо, а також фотографій та створення фото-архіву.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. Архівні документи

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. Р-4626. Державний комітет УРСР з праці та соціальних питань та його попередники (об'єднаний фонд), м. Київ.

Опис 2.

1. Спр. 11. Стенограмма совещания заведующих бюро по учёту и распределению рабочей силы при исполкомах областных Советов депутатов трудящихся УССР, состоявшегося 23–24 апреля 1946 года в г. Киеве. 216 арк.

2. Спр. 13. Справки управления о количестве рабочих, направленных на предприятия и строительство в порядке организованного набора и трудоустройства демобилизованных за 1946 год. 2 арк.

3. Спр. 33. Справки управления, направленные в Совет Министров УССР и ЦК КП(б)Украины, о ходе выполнения плана организованного набора рабочих по УССР за 1948 год. 68 арк.

4. Спр. 46. Справки управления о количестве лиц, направленных в промышленность из областей УССР в порядке организованного набора рабочих за 1946–1949 годы. 4 арк.

5. Спр. 56. Справки, информации, докладные записки областных контор по организованному набору рабочих о выполнении плана организованного набора рабочих в областях УССР за 1950 год. 169 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань та українців.

**Ф1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ),
м. Київ (1918–1991 рр.)**

Опис 16.

6. Спр. 62. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про стан роботи з кадрами закордонного плавання Чорноморського сухобагажного плавання та Дунайського пароплавства Міністерства морського флоту СРСР; посилення боротьби із залишками українських націоналістів у західних областях УРСР; охорону об'єктів нафтової, газової і озокеритової промисловості в Дрогобицькій і Станіславській областях та будівництво газопроводу Дашава – Київ (додаток – карта; покращення політичної і господарської роботи, ідейно-політичного виховання кадрів у західних областях УРСР; боротьбу проти націоналістичних проявів («Окрема папка до протоколів засідань ПБ: № 115, п. 58; № 124 п. 32; № 127 п. 11-з; № 129 пп. 6, 7; № 130 п. 10) та матеріали до них». 12 січня 1947 р. – 10 червня 1947 р. 54+1 арк.

Опис 23.

7. Спр. 814. Докладные записки, справки о состоянии партийно-организационной, массово-политической и хозяйственной работы в Измаильской области. 29 серпня 1944 р. – 1 листопада 1944 р. 36 арк.

8. Спр. 1569. Отчёт о работе отдела кадров Измаильского обкома КП(б)У за 1946 год. 1945 – 22 січня 1946 р. 26 арк.

9. Спр. 1780. Отчёт о работе военного отдела Измаильского обкома КП(б)У за 1945 год. 1945 – 17 січня 1946 р. 17 арк.

10. Спр. 1781. Отчёт о работе военного отдела Измаильского обкома КП(б)У за 2-е полугодие 1945 года. 10 лютого 1945 р. – 8 серпня 1945 р. 56 арк.

Опис 30.

11. Спр. 1. Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР, ЦК КП(б)У и СНК УССР, справки об установлении предельных норм землепользования на один крестьянский двор по Бессарабии и Северной Буковине. 13 вересня 1940 р. – 26 вересня 1940 р. 5 арк.

Опис 46.

12. Спр. 356. Постановления ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, сведения о состоянии организационно-партийной работы, об

оказании помощи по восстановлению промышленности, сельского хозяйства и культурно-просветительных учреждений Измаильской области. 1 вересня 1944 р. – 24 грудня 1944 р. 105 арк.

13. Спр. 798. Докладные записки, справки, информации по вопросам мобилизации девушек в армию, нарушения советской законности и непартийного отношения отдельных коммунистов в Измаильской области. 16 серпня 1945 р. – 26 серпня 1946 р. 85 арк.

14. Спр. 1562. Постановления ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, сведения об организационно-партийной работе, состоянии промышленности и сельского хозяйства и о результатах рассмотрения жалоб в Измаильской области. 9 січня 1946 р. – 19 грудня 1946 р. 247 арк.

15. Спр. 1563. Докладные записки, информации о положении дел в Измаильской области и недостатках в работе обкома КП(б)У. 19 грудня 1946 р. – 13 серпня 1947 р. 199 арк.

16. Спр. 2319. Постановления ЦК КП(б)У, докладные записки, справки о недостатках в работе обкома КП(б)У, о работе местных советов и комсомольских организаций, о фактах нарушения трудовой дисциплины в колхозах Измаильской области. 4 грудня 1947 р. – 20 квітня 1947 р. 194 арк.

17. Спр. 2322. Материалы по проверке работы первичных парторганизаций морских портов, о работе партийных организаций, местных советов Измаильской области и по другим вопросам за 1947 год. 10 січня 1947 р. – 5 червня 1947 р. 178 арк.

18. Спр. 3822. Материалы, отчёты, докладные записки, справки и другое работников ЦК КП(б)У о состоянии руководящих партийных кадров и положении дел в Измаильской областной партийной организации. Лютий 1948 р. – жовтень 1948 р. 104 арк.

19. Спр. 6230. Материалы проверки работы Измаильского обкома КП Украины. 18 січня 1952 р. – 28 жовтня 1952 р. 146 арк.

20. Спр. 6571. Материалы по проверке работы Измаильского обкома КП Украины. 17 лютого 1953 р. – 22 липня 1952 р. 270 арк.

21. Спр. 6572. Материалы по проверке работы Измаильского обкома КП Украины (к отчёту обкома перед ЦК КП Украины в августе 1953 г.). 12 лютого – 27 липня 1953 р. 307 арк.

Опис 50.

22. Спр. 2473. Протоколы № 1-13 заседания бюро Обкома КП(б)У. 12 грудня 1944 р. – 13 грудня 1944 р. 48 арк.

Опис 75.

23. Спр. 228. Справки, информации инструкторов ЦК КП(б)У по западным областям зам. Секретаря ЦК КП(б)У о продовольственном положении в Измаильской области. 11 лютого 1947 р. – 14 березня 1947 р. 54 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. П-4980. Измаильский обком КП Украины.

Опис 1.

24. Спр. 33. Справки отдела о количестве прибывших из восточных областей СССР руководящих партийных, советских и хозяйственных работников Измаильской области. В деле имеются партийные характеристики на коммунистов: Кузьмичева А. А., Романова Л. В., Симонова Ф. П., Смирнова В. П., Смирнова И. А. и Шевоцова Ф. И. 10 жовтня – 24 грудня 1944 р. 30 арк.

25. Спр. 38. Протокол № 1 Заседания пленума Измаильского обкома КП(б)У от 12–13 декабря 1944 года. 12 грудня – 13 грудня 1944 р. 49 арк.

26. Спр. 46. Отчёт о деятельности Измаильского Обкома КП(б) Украины с 22 августа по 20 сентября 1944 г. 22 серпня – 20 вересня 1944 р. 15 арк.

27. Спр. 47. Переписка обкома партии с ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, наркоматами, парторганами других областей по вопросам организационно-партийной и идеологической работы; восстановления промышленных предприятий, транспорта, состояния сельского хозяйства, укомплектования

кадрами партийных и советских работников. 16 лютого – 28 грудня 1944 р. 55 арк.

28. Спр. 50. Переписка обкома КП(б)У с партийными, советскими и хозяйственными органами по вопросам восстановления железнодорожного и водного транспорта; снабжения населения промышленными товарами, сбора налога с населения; нарушения правопорядка со стороны отдельных военнослужащих и работников военкоматов; по письмам и заявлениям трудящихся, направленными в партийные органы. 7 липня – 28 грудня 1944 р. 55 арк.

29. Спр. 52. Докладные, спецсообщения органов НКВД, НКГБ и прокуратуры в обком КП(б)У о нарушении отдельными лицами законов и постановлений Советского правительства, о настроениях населения области, о компрометирующих материалах на советских работников и др. вопросам. 1 вересня – 30 грудня 1944 р. 37 арк.

30. Спр. 55. О партийно-организационной работе в первые месяцы восстановления области. 18 вересня – 27 листопада 1944 р. 11 арк.

31. Спр. 56. Информация горкомов и райкомов КП(б)У в сектор о ходе выполнения постановления ЦК ВКП(б) от 11 октября 1944 г. «О работе Ворошиловградского Обкома КП(б)У»; о состоянии организационно-партийной и массово-политической работы среди населения после освобождения территории области от фашистских захватчиков. 4 вересня – 21 грудня 1944 р. 45 арк.

32. Спр. 75. Списки партийных, советских и хозяйственных работников; направленных по командировочным удостоверениям ЦК КП(б)У и республиканским организациям для работы в Измаильскую область. В деле имеются списки работников партийных, советских и хозяйственных организаций области, находящихся в других областях и республиках страны. 12 серпня 1944 – 31 грудня 1944 р. 133 арк.

33. Спр. 77. Справки, докладные записки отдела в ЦК КП(б)У о состоянии массово-политической и культурно-просветительной работы среди

населения области. В деле имеется письмо трудящихся Измаила на имя Командующего 3-м Украинским фронтом генерала Толбухина в связи с освобождением от фашистских захватчиков. 26 серпня – 30 грудня 1944 р. 26 арк.

34. Спр. 79. Справки, докладные записки отдела, бригад обкома КП(б)У о ходе выполнения постановления ЦК ВКП(б) от 27 сентября 1944 г. «О недостатках в политической работе среди населения западных областей УССР» в городах и районах области. 18 вересня – 31 грудня 1944 р. 147 арк.

35. Спр. 80. Информации, докладные записки Килийского горкома, Бородинского, Килийского, Старокозацкого и Тузловского райкомов КП(б)У в отдел о состоянии массово-политической и культурно-просветительной работы среди трудящихся. В деле имеются справки, докладные записки обкома ЛКСМУ о политико-воспитательной работе комсомольских организаций среди молодёжи. 22 листопада – 20 грудня 1944 р. 56 арк.

36. Спр. 81. Справка отдела, докладные записки областного отдела искусств, областных управлений кинофикации и связи о состоянии и восстановлении учреждений искусства и культуры, киносети и радиотелефонной связи в городах и районах области после её освобождения от фашистских захватчиков. 22 листопада – 20 грудня 1944 р. 56 арк.

37. Спр. 82. Информация отдела в ЦК КП(б)У о состоянии работы школ области. 30 листопада – 30 листопада 1944 р. 10 арк.

38. Спр. 83. Справки, информации отдела о состоянии работы школ и подготовки их к новому учебному 1944–1945 году. 22 вересня – 23 листопада 1944 р. 13 арк.

39. Спр. 134. Протокол и стенограммы собраний областной партийной организации. 23 червня – 25 грудня 1945 р. 179 арк.

40. Спр. 145. Справки органов НКГБ и НКВД о расстрелах и издевательствах оккупантов над советскими гражданами. В деле имеется список лиц, которые лояльно относились к оккупантам. 24 лютого – 8 листопада 1945 р. 18 арк.

41. Спр. 186. Справки отдела, горкомов и райкомов КП(б)У о выдвижении кадров на руководящую работу из местного населения. 1 жовтня – 16 жовтня 1945 р. 34 арк.

42. Спр. 203. Отчёты, справки, информации отдела в ЦК КП(б)У о партийной агитации, работе парткабинетов при горкомах и райкомах КП(б)У, о состоянии и работе культурно-просветительных учреждений, радиофикации и кинофикации в области. В деле имеется справка пропгруппы ЦК КП(б)У о состоянии работы на Болградском проверочно-фильтрационном пункте НКВД СССР. 22 січня – 31 грудня 1945 р. 31 арк.

43. Спр. 217. Справки, докладные записки отдела в ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У об итогах работы школ области за первое полугодии 1944–1945 учебного года; о наборе студентов в Белгород-Днестровский учительский институт, о выполнении постановления ЦК КП(б)У и СНК УССР «О мероприятиях по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью» и др. вопросами. 2 лютого – 1 грудня 1945 р. 30 арк.

44. Спр. 324. Протокол и стенограмма собрания актива областной партийной организации о ходе выполнения решения ЦК ВКП(б) и постановления пленума ЦК КП(б)У «О подготовке, подборе и распределении руководящих партийных и советских кадров в Украинской парторганизации». 28 серпня 1946 р. – 29 серпня 1946 р. 175 арк.

45. Спр. 330. Отчёт обкома КП(б)У Центральному Комитету КП(б)У работе областной парторганизации за 1946 год. Січень – грудень 1946 р. 115 арк.

46. Спр. 331. Отчёты, справки, докладные записки обкома КП(б)У в ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У о ходе выполнения постановлений о постановке и ведении секретного, протокольного и простого делопроизводства; о составе партийных организаций на предприятиях промышленности, строительных и проектных организаций. учебных заведениях; о подготовке допризывников; политической работе, трудоустройстве и медицинском обслуживании демобилизованных из рядов Вооружённых сил СССР; о проверке карточной

системы, работы областного, городских карточных и контрольно-учётных бюро, об экономии в расходовании хлеба и по другим вопросам. В деле имеется докладная записка Совета Министров УССР по вопросам гражданского и колхозного строительства. 18 січня – 23 грудня 1946 р. 99 арк.

47. Спр. 434. Письма ЦК КП(б)У в отдел по подписке на библиотечку «Университет на дому»; о недостатках в работе по охране памятников культуры. 5 листопада – 21 листопада 1946 р. 4 арк.

48. Спр. 436. Докладная записка отдела в ЦК КП(б)У о проведении трёхдневных и однодневных семинаров агитаторов области; об агитационно-массовой работе, проведённой в период подготовки выборов в ВС СССР. 25 січня – 24 лютого 1946 р. 17 арк.

49. Спр. 453. Отчёт отдела об итогах работы педагогических учебных заведений за 1945–1946 учебный год и о ходе подготовки их к новому учебному году. Замечания по проекту программы начальной школы на 1946–1947 год. 30 січня – 12 серпня 1946 р. 46 арк.

50. Спр. 582. Отчёт обкома партии в ЦК КП(б)У о работе областной партийной организации за 1947 год. 1 січня – 30 грудня 1947 р. 134 арк.

51. Спр. 691. Информации, докладные записки Измаильского, Белгород-Днестровского, Килийского горкомов и райкомов КП(б)У о проведённой массово-политической работе среди колхозников и крестьян-единоличников по изучению письма трудящихся Полтавской, Харьковской и Киевской областей к т. Сталину; о ходе подготовки и проведения празднования 30-летия Великой октябрьской социалистической революции, 29-й годовщины Советской Армии и Флота, Международного женского дня 8 марта; об изучении документов Информационного Совещания представителей коммунистических рабочих партий; проведении митингов, собраний посвящённых согласию т. Жданов баллотироваться по 68 Тузловскому избирательному округу, усилении лекционной пропаганды, партийно-политической работы агитаторов и пропагандистов и другим вопросам. 26 лютого – 24 листопада 1947 р. 49 арк.

52. Спр. 788. Протокол 2 областной партийной конференции (1-й экз., 2-й том). 25 лютого – 27 лютого 1948 р. 82 арк.

53. Спр. 863. Справка обкома о наличии кулацких хозяйств, список кулаков, торговцев, бывших предпринимателей и лиц, существовавших на нетрудовые доходы по районам области (1-й том). 31 липня – 31 липня 1948 р. 70 арк.

54. Спр. 864. Список кулаков, торговцев, бывших предпринимателей и лиц, существовавших на нетрудовые доходы по районам области (2-й том). 31 липня – 31 липня 1948 р. 312 арк.

55. Спр. 865. Дополнительный список кулаков, торговцев, бывших предпринимателей и лиц, существовавших на нетрудовые доходы по районам области. В деле имеются материалы о недостатках руководства Килийского горисполкома и горкома партии вопросами коллективизации сельского хозяйства и засоренности колхозов кулацкими элементами. 10 квітня – 31 грудня 1948 р. 90 арк.

56. Спр. 866. Отчёты, справки, информации райкомов КП(б)У в обком партии по выполнению постановления Совета Министров УССР и ЦК КП(б)У о частичном выселении кулаков. 22 жовтня – 27 жовтня 1948 р. 37 арк.

Опис 2.

57. Спр. 4. Протокол 3 областной партийной конференции (1-й экз.). 10 січня – 12 січня 1949 р. 219 арк.

58. Спр. 365. Годовые отчёты Измаильского, Белгород-Днестровского горкомов и райкомов КП(б)У в отдел о состоянии пропагандистской, агитационно-массовой и культурно-просветительной работы в городах и районах области. 2 січня – 30 грудня 1950 р. 168 арк.

59. Спр. 999. Докладная записка УМВД в обком партии о результатах борьбы с антисоветским сектантским подпольем. 12 серпня – 12 серпня 1953 р. 17 арк.

60. Спр. 1065. Информации отдела в ЦК КПУ по выполнении постановления ЦК КПУ о воспитании детей в Русско-Ивановском детском

доме, работе школьных парторганизаций, проведении учительских совещаний, состоянии преподавания общественных наук в средних специальных, работе школ области за 1952–1953 учебный год. 1 січня 1953 р. – 16 грудня 1953 р. 36 арк.

61. Спр. 1066. Справки отдела о проверке работы парторганизаций органов народного образования, подборе расстановке кадров народного образования. 1 квітня 1953 р. – 14 листопада 1953 р. 151 арк.

Ф. П-5791. Вилковский городской комитет КП Украины, Одесской области.

Опис 1.

62. Спр. 2. Протокол собраний Вилковской городской партийной организации № 1. 12 січня – 12 січня 1952 р.

Ф. П-7190. Белгород-Днестровский городской комитет КП Украины, Одесской области.

Опис 1.

63. Спр. 43. Переписка с органами прокуратуры, МВД, МГБ и письма ОК КП(б)У О выселении в Румынию румынско-подданных граждан. 21 січня – 23 листопада 1945 р. 16 арк.

64. Спр. 164. Информация ГК КП(б)У о враждебной вылазке на избирательном участке № 2. 24 січня – 24 січня 1947 р. 3 арк.

Ф. Р-7716. Измаильская городская прокуратура, г. Измаил.

Опис 1.

65. Спр. 46. Квартальные и полугодовые отчёты о работе прокуратуры за 4 квартал 1944, 1945 и 1946 года. 24 лютого 1945 р. – 25 липня 1946 р. 403 арк.

66. Спр. 48. Докладные записки и спецсообщения о работе городских и районных прокуроров области за 1944–1945 гг. 31 серпня 1944 р. – 17 жовтня 1945 р. 186 арк.

67. Спр. 124. Оперативные статистический отчёты прокуратуры области за 1945–1952 гг. 28 січня – 30 жовтня 1946 р. 156 арк.

68. Спр. 129. Докладные записки, информации, переписка с прокуратурой УССР и районными прокурорами области о проделанной работе по спецделам, и выполнению Указа Президиума Верховного Совета СССР об амнистии в связи с победой над фашистской Германией и др. вопросами. 10 лютого 1945 р. – 30 листопада 1946 р. 128 арк.

69. Спр. 132. Спецдонесения об убийствах советских активистов, о нарушении социалистической законности, нарушений сроков рассмотрений арестантских дел и др. 6 лютого – 18 листопада 1945 р. 28 арк.

70. Спр. 260. Отчётный доклад о работе областной прокуратуры за второе полугодие 1946 года. 27 січня 1947 р. 97 арк.

71. Спр. 261. Распоряжения прокурора области о мероприятиях по усилению борьбы с нарушителями советской законности. 31 жовтня 1946 р. – 15 січня 1947 р. 30 арк.

72. Спр. 271. Указания помощника прокурора области по ведению следствия дел спецподсудности за 1946 год. 31 січня – 30 грудня 1946 р. 47 арк.

73. Спр. 272. Отчётный доклад, докладные записки и акт проверки работы отдела по спецделам прокуратуры Измаильской области за 1946 г. 19 квітня 1946 р. – 24 січня 1947 р. 129 арк.

74. Спр. 282. Обзор работы райгорпрокуроров по надзору за расследованием дел спецподсудности за 1946 год. 19 квітня 1946 р. – 31 березня 1947 р. 18 арк.

75. Спр. 283. Директивные указания прокурора области за 1947 год. Обзор работы горрайпрокуратур по надзору за расследованием дел спецподсудности за 1946 год. 16 грудня 1946 р. – 17 грудня 1947 р. 57 арк.

76. Спр. 285. Заключение УНКГБ по Измаильской области о применении и не применении ссылки к родственникам изменников Родины. 3 січня – 4 червня 1946 р. 12 арк.

77. Спр. 409. Доклады, докладные записки, справки о работе горрайпрокуратур области. 5 квітня 1947 р. – 7 січня 1949 р. 154 арк.

78. Спр. 413. Доклад, докладные записки и справки о состоянии и мерах борьбы с хищениями и разбазариванием хлеба, о рассмотрении уголовных дел, о растратах и хищениях, о работе органов прокуратуры и др. 12 червня 1947 р. – 10 січня 1949 р. 350 арк.

79. Спр. 423. Обзоры и анализ прокуратуры области по спецделам. 5 серпня – 18 жовтня 1947 р. 17 арк.

80. Спр. 439. Докладные записки, справки, переписка с прокуратурой УССР, районными прокурорами области об осуществлении общего надзора. 3 грудня 1947 р. – 11 лютого 1949 р. 319 арк.

80а. Спр. 441. Докладные записки и спецсообщения о принятии мер против нарушителей социалистической законности, об убийствах, о выявленных нарушителях в проведении денежной реформы и другие. 9 января – 6 октября 1948 года. 258 арк.

81. Спр. 527. Переписка с прокуратурой СССР, УССР и районными прокуратурами области о выявлении фактов проникновения частного в социалистическую систему хозяйства, о хозяйственно-бытовом устройстве переселенцев, о недостатках в работе по приостановленным делам, о работе старших следователей и др. 19 квітня – 21 грудня 1949 р. 121 арк.

82. Спр. 533. Доклады, справки обзоры о работе органов прокуратуры области по делам специальной подсудности за 1949–1959 годы. 4 січня – 28 грудня 1950 р. 255 арк.

Ф. Р-7729. Статистическое управление Измаильской области (облстат) Исполкома областного Совета депутатов трудящихся, г. Измаил.

Опис 1.

83. Спр. 2. Сводные отчёты и сведения о естественном движении населения по области за 1945 год; инструкция ЦСУ СССР по годовой разработке актов гражданского состояния. 11 січня – 8 березня 1946 р. 80 арк.

84. Спр. 9. Сводные отчёты и сведения о численности, возрастном и половом составе населения, о естественном движении населения области за 1946–1947 годы. 9 січня – 8 липня 1947 р. 226 арк.

85. Спр. 11. Сведения о естественном движении населения области за 1947–1948 годы. 9 січня 1948 р. – 19 січня 1949 р. 293 арк.

86. Спр. 14. Месячные сведения о естественном движении населения по области за 1947 год. 8 серпня 1947 р. – 16 січня 1948 р. 94 арк.

87. Спр. 17. Справки о развитии народного хозяйства и культуры области за 1948–1952 годы; отчёты о дорогах республиканского значения, о наличии городского обобществлённого фонда за 1953 год. 9 січня – 9 грудня 1953 р. 67 арк.

88. Спр. 20. Сведения о числе родившихся и умерших по причине смерти, о возрастном и половом составе сельского населения оп области за 1948 год. 10 січня – 16 лютого 1949 р. 45 арк.

89. Спр. 28. Сводные отчёты и сведения о возрастном и половом составе сельского населения, о численности населения в городских посёлках области и городах за 1949–1950 годы. 26 січня – 7 лютого 1950 р. 111 арк.

Ф. Р-7746. Исполнительный комитет областного Совета депутатов трудящихся Измаильской области (облисполком), г. Измаил.

Опис 1.

90. Спр. 4. Распоряжения Совета народных комиссаров Украинской ССР и Измаильского облисполкома за время с 2 сентября 1944 г. по 1 июля 1945 гг. 2 вересня 1944 р. – 1 липня 1945 р. 36 арк.

91. Спр. 6. Постановления бюро обкома КП(б)У и решения облисполкома за время с 30 сентября 1944 г. по 31 декабря 1945 г. 30 вересня 1944 р. – 31 грудня 1945 р. 175 арк.

92. Спр. 11. Инструктивное указание Переселенческого управления при СНК РСФСР о сопровождении переселенцев и протоколы заседания комиссии при Облисполкоме по переселению лиц польской и еврейской

национальности. Списки лиц, утверждённых к переселению в Польшу. 10 грудня 1945 р. – 7 травня 1946 р. 106 арк.

93. Спр. 55. Сведения об итогах выполнения государственного плана восстановления и развития народного хозяйства области за 1949 г. и справка о выполнении плана увеличения поголовья скота за 1949 год, информационный отчёт за 1949 г. уполномоченного по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Измаильской области. 7 січня – 30 грудня 1950 р. 93 арк.

94. Спр. 63. Сведения на первое января 1950 г. о наличии крупного рогатого скота. лошадей, овец, свиней, коз по районам области, отчёт за 2 квартал о выполнении плана промышленными предприятиями области, информационный отчёт уполномоченного по делам религиозных культов при Совете Министров ССР по Измаильской области. 23 березня – 25 листопада 1950 р. 65 арк.

95. Спр. 70. Докладная записка о естественном движении населения по области за 1950–1951 годы. 28 січня 1952 р. 4 арк.

96. Спр. 118. Информационные отчёты уполномоченного по делам религиозных культов при СНК СССР по Измаильской области за 2–4 кварталы 1945 г. 5 липня – 10 грудня 1945 р. 79 арк.

97. Спр. 120. Информационный отчёт уполномоченного по делам религиозных культов при СНК СССР по Измаильской области за 1–3 кварталы 1946 г. 21 березня – 10 жовтня 1946 р. 64 арк.

98. Спр. 122. Информационный отчёт уполномоченного по делам религиозных культов при СНК СССР по Измаильской области за 1–4 кварталы 1947 г. и 1 квартал 1948 г. 4 квітня 1947 р. – 18 березня 1948 р. 99 арк.

99. Спр. 124. Информационный отчёт о работе уполномоченного по делам религиозных культов по области за период с 15 мая 1948 года по 1 января 1949 года. 20 січня 1949 р. 33 арк.

100. Спр. 127. Информационный отчёт о работе уполномоченного по делам религиозных культов по области за 1949 года. Січень 1950 р. 25 арк.

101. Спр. 131. Информационный отчёт о работе уполномоченного по делам религиозных культов по области за 1950 года. 27 липня 1951 р. – 7 лютого 1952 р. 101 арк.

102. Спр. 185. Информационный отчёт уполномоченного по делам религиозных культов за 2 полугодие 1950 года. 13 лютого 1951 р. 28 арк.

Комунальна установа Ізмаїльський архів

Ф. Р-408. Измаильская областная плановая комиссия (облплан) Исполнительного комитета областного Совета депутатов трудящихся, г. Измаил.

Опис 1.

103. Спр. 219. Годовой отчёт о выполнении плана производства и капитального строительства по хозяйству областного и районного подчинения. 27 арк.

104. Спр. 232. Годовой отчёт о выполнении плана капиталовложений и капитальных работ по области. 62 арк.

105. Спр. 237. Годовой отчёт о выполнении плана капиталовложений и капитальных работ по области. 154 арк.

106. Спр. 245. Годовой отчёт о выполнении плана капитального строительства области. 214 арк.

107. Спр. 246. Сведения и справки о выполнении плана капитального строительства по области. 271 арк.

108. Спр. 254. Годовой отчёт и конъюнктурный обзор о выполнении плана строительных работ области. 129 арк.

109. Спр. 267. Справки и сведения о состоянии коммунального хозяйства области и перспективах его развития на 1951–1955 годы. 145 арк.

Ф. Р-419. Измаильский областной отдела архитектуры Исполнительного комитета областного Совета депутатов трудящихся, г. Измаил.

Опис 1.

110. Спр. 3. Годовой производственно-финансовый план областного отдела по делам архитектуры на 1945 год. 16 арк.

111. Спр. 9. Протоколы заседания областного отдела по делам архитектуры № 3 от 12 января 1946 года по вопросу рассмотрения и согласования проекта реконструкции и развития порта Килия на 1946–1955 годы. 17 квітня – 20 грудня 1946 р. 37 арк.

112. Спр. 16. Штатное расписание и смета расходов областного отдела по делам архитектуры на 1946 год. 13 арк.

113. Спр. 46. Материалы по охране памятников архитектуры (здания, акты, переписка) за 1950–1951 годы. 17 листопада 1950 р. – 2 серпня 1951 р. 18 арк.

Ф. Р-422. Измаильский областной финансовый отдел.

Опис 1.

114. Спр. 326. Решения Измаильского облисполкома. 20 вересня 1944 р. – 17 серпня 1945 р. 148 арк.

115. Спр. 332. Директивные указания, инструкции Министерства финансов УССР и решения Измаильского облисполкома об установлении норм сельскохозяйственного налога на 1946 г.; расчёты на установление числа плательщиков по финансовым органам области на 1946 г. и планы работы налогового отдела на 1947 г. 1 січня 1946 р. – 16 вересня 1947 р. 409 арк.

Ф. Р-424. Статистическое управление Измаильской области (облстат) Исполнительного комитета областного Совета депутатов трудящихся.

Опис 1.

116. Спр. 864. Справки о численности, естественном движении и национальном составе городского и сельского населения по районам области ориентировочно на 1 июля 1941 года и за 1944 год. 21 листопада 1944 р. – 6 січня 1945 р. 61 арк.

117. Спр. 876. Сводная ведомость и ведомость по городам и районам области о количестве избирателей по полу и возрасту. 18 січня 1946 р. – 6 січня 1947 р. 358 арк.

118. Спр. 910. Справки о численности населения по районам области за 1948 год. 25 січня 1949 р. 2 арк.

119. Спр. 955. Сводный отчёт о механическом движении населения по области за 1952 год. 29 арк.

Ф. Р-427.Измайльское областное управление жилищного хозяйства (облжилуправление) Исполнительного комитета областного Совета депутатов трудящихся.

Опис 1.

120. Спр. 2. Приказы и положения Народного комиссариата коммунального хозяйства об областном инвентаризационном бюро. 23 вересня 1944 р. – 9 жовтня 1945 р. 184 арк.

Ф. Р-430. Измайльский областной отдел здравоохранения (облздравотдел) исполнительного комитета областного Совета депутатов трудящихся.

Опис 1.

121. Спр. 2. Доклад о состоянии здравоохранения в области за 1944 год. 45 арк.

122. Спр. 4. Докладные о состоянии здравоохранения в области за 1945 год. 40 арк.

123. Спр. 11. Доклад о состоянии здравоохранения в области за 1946 год. 20 арк.

124. Спр. 54, Справки о состоянии здравоохранения в области за 1948 год. 54 арк.

Ф. Р-445. Измайльский областной отдел народного образования (облоно), гор. Измаил.

Опис 1.

125. Спр. 46. Приказы измайльского областного отдела народного образования за 1948 год. 28 січня – 4 серпня 1948 р. 80 арк.

126. Спр. 19. Приказы и директивные указания Народного комиссариата просвещения УССР и решения Измайльского облисполкома. 25 квітня 1944 р. – 19 серпня 1945 р. 75 арк.

127. Спр. 38. Стенограмма областного совещания актива работников народного образования области. 16–18 серпня 1945 р.

128. Спр. 214. Годовой отчёт о работе Белгород-Днестровской семилетней школы № 2 за 1951/1952 учебный год. 70 арк.

Ф. Р-470. Исполнительный комитет Измайльского областного Совета депутатов трудящихся, г. Измаил.

Опис 1.

129. Спр. 1. Постановления Совета Народных Комиссаров УССР о национализации промышленных и торговых предприятий, гостиниц, аптек и жилых домовладений в Измайльской области за 1940–1941 гг., список бывших кулаков, владельцев промышленных и торговых предприятий в г. Измаиле по состоянию на 20 апреля 1948 года. 14 квітня 1940 р. – 1 лютого 1941 р. 73 арк.

130. Спр. 5. Постановления и распоряжения Совета Народных Комиссаров за 1945 год. 23 січня – 21 грудня 1945 р. 153 арк.

131. Спр. 6. Постановления Совета Министров УССР за 1946 год. 4 січня – 13 грудня 1946 р. 146 арк.

132. Спр. 7. Постановления Совета Министров УССР за 1947 год. 14 січня – 25 грудня 1947 р.

133. Спр. 14. Постановления Совета Министров УССР за 1951 год. 6 лютого – 19 грудня 1951 р. 48 арк.

134. Спр. 22. Справки о состоянии и работе системы областного отдела искусств, сети культурно-просветительных учреждений киносети области, охране вновь открытой границы в с. Салганы Лиманского района и др. за 1951 год. 23 січня – 15 листопада 1951 р. 72 арк.

135. Спр. 27. Справки о состоянии культурно-просветительной и физкультурно-массовой работы в области за 1952 год. 25 лютого 1952 р. – 16 січня 1952 р. 51 арк.

136. Спр. 29. Постановления Совета Министров УССР за 1953 год. 2 січня – 8 грудня 1952 р. 36 арк.

137. Спр. 37. Постановления облисполкома и бюро обкома КП(б)У за 1944 год. 4 вересня – 31 грудня 1944 р. 94 арк.

138. Спр. 41. Протокол заседания облисполкома № 4 от 2 декабря 1944 года. 26 арк.

139. Спр. 43. Решения облисполкома с № 1 по № 250 за 1944 год. 7 травня – 23 грудня 1944 р. 379 арк.

140. Спр. 44. Постановления облисполкома и обкома КП(б)У за 1945 год. 4 січня – 31 грудня 1945 р. 274 арк.

141. Спр. 45. Обязательные постановления облисполкома за 1945 год. 20 квітня – 6 листопада 1945 р. 14 арк.

142. Спр. 49. Протокол заседания облисполкома № 4 от 28 февраля 1945 года. 31 арк.

143. Спр. 52. Протокол заседания облисполкома № 7 от 23 марта 1945 года. 42 арк.

144. Спр. 55. Протокол заседания облисполкома № 10 от 20 апреля 1945 года. 36 арк.

145. Спр. 72. Решения облисполкома с № 1 по № 200 за 1945 год. 3 січня – 9 квітня 1945 р. 358 арк.

146. Спр. 73. Решения облисполкома с № 201 по № 400 за 1945 год. 9 квітня – 12 липня 1945 р. 367 арк.

147. Спр. 75. Решения облисполкома с № 601 по № 768 за 1945 год. 24 жовтня – 31 грудня 1945 р. 338 арк.

148. Спр. 77. Обязательные постановления облисполкома за 1946 год. 77 арк.

149. Спр. 79. Протокол заседания облисполкома № 2 от 21 февраля 1946 года. 58 арк.
150. Спр. 82. Протокол заседания облисполкома № 5 от 7 апреля 1946 года. 38 арк.
151. Спр. 86. Протокол заседания облисполкома № 9 от 27 июня 1946 года. 51 арк.
152. Спр. 104. Постановления и решения облисполкома с № 1 по № 208 за 1947 год. 7 січня – 11 квітня 1946 р. 388 арк.
153. Спр. 106. Решения облисполкома с № 494 по № 561 за 1946 год. 1 серпня – 17 серпня 1946 р. 208 арк.
154. Спр. 108. Решения облисполкома с № 687 по № 673 за 1946 год. 23 серпня – 17 вересня 1946 р. 253 арк.
155. Спр. 111. Решения облисполкома с № 772 по № 838 за 1946 год. 9 жовтня – 28 жовтня 1946 р. 215 арк.
156. Спр. 147. Стенограммы заседаний облисполкома за 1947 год. 214 арк.
157. Спр. 148. Решения облисполкома с № 1 по № 89 за 1947 год. 4 січня – 7 лютого 1947 р. 319 арк.
158. Спр. 153. Решения облисполкома с № 336 по № 430 за 1947 год. 24 квітня 1947 р. 521 арк.
159. Спр. 161. Решения облисполкома с № 793 по № 837 за 1947 год. 28 серпня – 9 вересня 1947 р. 312 арк.
160. Спр. 162. Решения облисполкома с № 838 по № 932 за 1947 год. 12 вересня – 11 жовтня 1947 р. 461 арк.
161. Спр. 163. Решения облисполкома с № 933 по № 967 за 1947 год. 18 жовтня – 29 жовтня 1947 р. 218 арк.
162. Спр. 169. Протокол 1-й сессии облсовета от 9–10 января 1948 года. 95 арк.
163. Спр. 171. Протокол 2-й сессии облсовета от 15 мая 1948 года. 107 арк.

164. Спр. 198. Решения облисполкома с № 1 по № 72 за 1948 год. 30 січня – 20 лютого 1948 р. 261 арк.

165. Спр. 209. Решения облисполкома с № 700 по № 786 за 1948 год. 8 липня – 31 липня 1948 р. 313 арк.

166. Спр. 210. Решения облисполкома с № 786 по № 898 за 1948 год. 3 серпня – 30 серпня 1948 р. 466 арк.

167. Спр. 216. Решения облисполкома с № 1276 по № 1349 за 1948 год. 1 грудня – 14 грудня 1948 р. 270 арк.

Ф. Р-625. Измаильская областная проектная контора «Облпроект» при Измаильском областном отделе по делам архитектуры, г. Измаил. С 23 мая 1951 г. Измаильская областная проектная контора (облсельпроект) при Измаильском областном управлении по делам сельского и колхозного строительства, г. Измаил.

Опис 1.

168. Спр. 4. Документы генерального планирования городов Измаильской области (историко-географические, экономические сведения, схемы планировок и размещения строительства и др.) на 1946–1950 гг.

Ф. Р-751. Советское Дунайское Государственное пароходство, с 9 января 1965 г. Советское Дунайское пароходство, г. Измаил Одесской области.

Опис 1.

169. Спр. 1. Постановления Государственного комитета обороны СССР, бюро Килийского горкома КП(б)У и горисполкома, решение Ренийского райкома КП(б)У и райисполкома о развитии советских портов на Дунае и строительстве судоремонтных баз пароходства за 1944–1945 гг. 27 грудня 1944 р. – 7 січня 1945 р. 47 арк.

170. Спр. 8. Отчёт о коммерческой деятельности пароходства за 1944–1945 гг. 7 арк.

171. Спр. 98. Решения Измаильского, Ренийского и Килийского горисполкомов об отводе земельных участков под строительство и реконструкцию портов и заводов. 24 січня – 26 грудня 1946 р. 25 арк.

172. Спр. 370. Решения Измаильского и Килийского горисполкомов об отводе земельных участков под строительство судоремонтного завода и жилых домов. 29 січня – 13 грудня 1951 р. 9 арк.

Ф. Р-788. Исполнительный комитет Измаильского городского Совета депутатов трудящихся (горисполком), г. Измаил Измаильской, с 21 февраля 1954 года – Одесской области.

Опис 1.

173. Спр. 1. Протоколы заседаний горисполкома с № 1 по № 14 за 1944 год. 25 серпня – 29 грудня 1944 р. 177 арк.

174. Спр. 2. Краткая историческая справка города за 1944 год. 15 грудня 1944 р. 6 арк.

175. Спр. 8. Протоколы заседаний горисполкома с № 1 по № 17 за 1945 год. 4 арк.

176. Спр. 9. Протоколы заседаний горисполкома с № 18 по № 34 за 1945 год. 19 червня – 26 грудня 1945 р. 186 арк.

177. Спр. 36. Отчётный доклад о работе горисполкома за 1944–1947 годы. 6 арк.

178. Спр. 41. Постановления горисполкома и Бюро горкома КП(б)У за 1948 год. 29 січня – 17 грудня 1948 р. 69 арк.

179. Спр. 43. Протоколы заседаний горисполкома с № 1 по № 19 за 1948 год. 5 січня – 12 липня 1948 р. 319 арк.

Ф. Р-820. Исполнительный комитет Ренийского городского Совета депутатов трудящихся (горисполком), г. Измаил Измаильской, с 21 февраля 1954 года – Одесской области.

Опис 1.

180. Спр. 3. Протоколы заседаний горисполкома с № 1 по № 14 за 1945 год. 9 лютого – 17 грудня 1945 р. 22 арк.

181. Спр. 5. Протоколы заседаний горисполкома с № 1 по № 24 за 1946 год. 2 січня – 30 грудня 1946 р. 50 арк.

Ф. Р-881. Исполнительный комитет Болградского городского Совета депутатов трудящихся, г. Болград Измаильской, с 21 февраля 1954 года – Одесской области.

Опис 1.

182. Спр. 12. Протоколы заседаний горисполкома за 1946 год. 31 січня – 20 грудня 1946 р. 152 арк.

183. Спр. 39. Протоколы заседаний горисполкома с № 1 по № 25 за 1952 год. 5 січня – 29 грудня 1952 р. 306 арк.

Ф. Р-1757. Измаильский консервный завод Украинского «Консервтреста», с июля 1956 г. Одесского областного «Консервтреста», с марта 1958 г. Измаильский консервный комбинат Одесского совнархоза, с февраля 1963 г. Черноморского совнархоза, с августа 1966 г. Одесского областного совхозконсервтреста; с февраля 1971 г. Измаильское аграрно-промышленное объединение консервной промышленности «Укрглавконсерв», с февраля 1976 г. Измаильское производственно-аграрное объединение консервной промышленности, «Укрконсервпром», г. Измаил, Одесской области.

Опис 1.

184. Спр. 17. Переписка с Всесоюзным Государственным трестом «Консервстрой», Украинским консервным трестом, справки и информация о ходе строительства завода. 31 березня 1952 р. – 13 грудня 1952 р. 24 арк.

Архівний відділ Ізмаїльської міської ради

Фонд 56. Ізмаїльська міська рада та виконком

Опис 2.

185. 190. Спр. 2. Решения суженных заседаний Измаильского горисполкома. 14 травня – 12 грудня 1947 р. 47 арк.

186. Спр. 4. Решения суженных заседаний Измаильского горисполкома по учёту и выселению из г. Измаила кулаков и их семейств. 23 квітня – 21 жовтня 1948 р. 199 арк.

187. Спр. 6. Решения суженных заседаний Измаильского горисполкома и постановления Измаильского горисполкома. 24 лютого – 14 грудня 1950 р. 86 арк.

Фонд 312. Документи та матеріали про Голодомор 1932–1933, 1946–1947 роки

Опис 1.

188. Спр. 23. Список загиблих від голоду 1946–1947 роках у місті Ізмаїл Одеської області, складений з відомостей відділу РАЦС. 2008 р. 30 арк.

Архівний відділ Кілійської районної державної адміністрації

Ф. 11. Исполнительный комитет Вилковского городского Совета депутатов трудящихся г. Вилково, Килийского района, Измаильской области.

Опис 11.

189. Спр. 1. Протоколы совещаний горсовета и заседаний горисполкома за 1944 год. 1 вересня 1944 р. – 16 грудня 1944 р. 12 арк.

II. Усні джерела

190. Інтерв'ю автора з Балицькою Клавдією Степанівною, запис 1. 2 серпня 2020 р.

191. Інтерв'ю автора з Балицькою Клавдією Степанівною, запис 2. 2 серпня 2020 р.

192. Інтерв'ю автора з Балицькою Клавдією Степанівною, запис 3. 2020 р. 11 листопад 2020 р.

193. Інтерв'ю автора з Респондентом 2, запис 1. 14 жовтня 2021 р.

194. Інтерв'ю автора з Респондентом 3, запис 3. 30 серпня 2020 р.

195. Інтерв'ю автора з Респондентом 4, запис 1. 2020 р. 29 жовтня 2022 р.
196. Інтерв'ю автора з Респондентом 4, запис 2. 2020 р. 5 листопада 2022 р.
197. Інтерв'ю автора з Респондентом 5, запис 1. 2020 р. 10 липня 2020 р.
198. Інтерв'ю автора з Респондентом 6, запис 1. 2020 р. 20 серпня 2020 р.
199. Інтерв'ю автора з Респондентом 6, запис 2. 2020 р. 20 серпня 2020 р.
200. Інтерв'ю автора з Респондентом 6, запис 3. 2020 р. 3 листопада 2020 р.
201. 206. Інтерв'ю автора з Респондентом 7, запис 2. 2020 р. 12 липня 2020 р.
202. Інтерв'ю автора з Респондентом 8, запис 1. 2020 р. 7 серпня 2020 р.
203. Інтерв'ю автора з Респондентом 9, запис 1. 2020 р. 26 червня 2020 р.
204. Інтерв'ю автора з Респондентом 10, запис 1. 2023 р. 4 жовтня 2023 р.
205. Інтерв'ю автора з Респондентом 11, запис 1. 2020 р. 11 жовтня 2021 р.
206. Інтерв'ю автора з Респондентом 12. 2020 р. 19 серпня 2020 р.

III. Публікації в періодичній пресі

207. Аверченко Н. Подарок вождю. *Придунайская правда*. 1949. 13 декабря. С. 1.
208. Вицукаев Д. Продукция сверх плана. *Придунайская правда*. 1949. 11 декабря. С. 1.

209. Вицукаев Д. Соревнования тружеников сельского хозяйства. *Придунайская правда*. 1949. 11 декабря. С. 1.
210. Владимиров И. Выставка к 70-летию И. В. Сталина. *Придунайская правда*. 1949. 10 декабря. С. 1.
211. Гавриленко. Ватикан – орудие американо-английских поджигателей войны. *Придунайская правда*. 1952. 22 февраля. С. 2.
212. Герасимов В. Как возникла жизнь на Земле. *Придунайская правда*. 1945. 8 апреля. С. 2.
213. Гранкин Е. Праздник освобождения. *Придунайская правда*. 1944. 6 сентября. С. 2.
214. Пясковский Д. Солнечное затмение. Завтра, 9 июля, затмение Солнца. *Придунайская правда*. 1945. 8 июля. С. 3.
215. РАТАУ. Украинский народ славит великого Сталина. *Придунайская правда*. 1951. 3 января. С. 1.
216. Серов П. Беседы, доклады, лекции о жизни и деятельности товарища И. В. Сталина. *Придунайская правда*. 1949. 13 декабря. С. 2.
- 216а. Чукотский П. В Килийском доме культуры. *Придунайская правда*. 1949. 18 декабря. С. 1.

IV. Наративні джерела

217. Відгомін лихоліття : Спогади очевидців Голодоморів 1932-1933 і 1946–1947 рр., а також періоду нацистської окупації, записані студ. іст. ф-ту ОНУ ім. І. І. Мечникова / редкол. В. Кузнецов, В. Кушнір, Н. Петрова. Одеса, 2014. 103 с.
218. Константиновский Л. Килия. Памятная книга еврейского населения, 1800-1970. Килия, 1991. 183 с.
219. Сторінки пам'яті. м. Ізмаїл. Ізмаїльський район. [Книга спогадів]. Випуск I, частина 1 / під ред. Л. Циганенко, Я. Кічук, Н. Гончарова, упоряд.:

М. Башли, Г. Гольд, Г. Градинар, А. Дорошева, С. Майданевич, Н. Морошан. Ізмаїл: Ірбіс. 2021. 172 с.

220. Сыромятникова А. Моя судьба. Измаил: СМІЛ, 2004. 164 с.

V. Опубліковані документи

221. XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 10–21 марта 1939 г. Стенографический отчет. Москва: ОГИЗ, 1939. 716 с.

222. Ізмаїльський державний гуманітарний університет: сторінки історії. Збірник документів. Том 1: 1940–1965 рр. / упоряд.: Л. Циганенко, Я. Кічук, В. Дроздов та інші; відп. упоряд. Л. Циганенко. Ізмаїл: РВВ ІДГУ. СМІЛ, 2015. 298 с.

223. НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956): сб. док. / сост. Н. Владимирцев, А. Кокурин. Москва: Объед. ред. МВД России, 2008. 640 с.

224. О восстановлении в гражданстве СССР жителей Бессарабии и о приобретении советского гражданства жителями Северной Буковины (Указ от 8 марта 1941 г.). *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1941. № 13. Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. Вып. X. Действующие договоры, соглашения и конвенции, вступившие в силу между 1 января 1937 года и 21 июня 1941 года. Москва: Политиздат, 1955. С. 234.

225. Об уголовной ответственности за хищение государственного и общественного имущества. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 4 июня 1947 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1947. № 19. История колхозного права: сб. законодательных материалов СССР и РСФСР. 1917–1958 гг. Т. II (1937–1958 гг.). Москва: Госюриздат, 1958. С. 297.

226. Репрессии и раскулачивание по Бессарабии (1940–1941, 1944–1945, 1948–1952 гг.) / сост. С. Матвеева. Одесса: «Атлант», 2015. 545 с.

227. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 – июль 1956 гг.) / под ред. Л. Мандельштама. Москва, Государственное издательство юридической литературы, 1956. 532 с.

228. Советский Придунайский край (1940–1945 гг.) : документы и материалы / сост. А. Бачинский и др.; ред. кол. И. Хливненко (отв. ред.) и др. Одесса: Маяк, 1968. 407 с.

229. Советское дунайское пароходство (1944–1969 гг.): документы и материалы / сост. А. Бачинский и др.; ред. кол. Л. Ануфриев (отв. ред.) и др. Одесса: Маяк, 1970. 223 с.

VI. Література

230. Авербух П., Криволап Г. По историческим местам Белгород-Днестровского. Одесса: Маяк, 1965. 104 с.

231. Акчебаш А. Переслідування віруючих п'ятидесятників у Ізмаїлі (40-50-і рр. XX ст.). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки*. 2019. № 43. С. 7–15.

232. Акчебаш А. Релігійні процеси у Південній Бессарабії в 40-х – на початку 50-х рр. XX ст. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки*. 2021. № 52. С. 9–18.

233. Алфьоров М. Урбанізаційні процеси в Україні в 1945-1991 рр. Донецьк: Донец. від-ня НТШ ім. Шевченка : Східний видавничий дім, 2012. 552 с.

234. Андрухів І. Голод 1946–1947 рр. у західних областях УРСР (за матеріалами Станіславської області). *Краєзнавство*. 2010. № 4. С. 161–168.

235. Архирейський Д. До питання про характер радянської модернізації. *Проблеми політичної історії України*. 2020. № 15. С. 250–256.

236. Бажан О. Історія Південної Бессарабії у відображенні радянських спецслужб. *Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. 2010. № 9. С. 177–214.

237. Бажан О., Лошицький О. Операція «Волна»: Виселення турків та греків з Чорноморського узбережжя України. *Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. 2010. № 10. С. 103–113.
238. Бакутіна Л. Нормативно-правове забезпечення діяльності військових трибуналів на території України (1941–1944 рр.). *Митна справа*. 2013. № 6(2.1). С. 42–47.
239. Басов Н. Вилково – город трёх храмов, 72 островов и бесконечных каналов. 2-е изд. Одесса: Астропринт, 2011. 148 с.
240. Бачинский А. В семье советской: Социалистическое строительство в Придунайских землях Украинской ССР. Киев-Одесса: Вища школа, 1984. 172 с.
241. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917-1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 1. Київ: «Либідь»-«Військо України», 1994. 432 с.
242. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР 1917-1941: джерелознавче дослідження. Дрогобич: Коло, 2013. Т. 2. 1066 с.
243. Богуславська Ю. Динаміка національного складу населення Одеської області (1959–1989 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одеса, 2005. 179 с.
244. Болдижар С. Правове становище Закарпатської України (1944–1946 роки) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2009. 203 с.
245. Борисенко, М. Архітектурний ландшафт міст Радянської України (1920-1939 рр.). *Етнічна історія народів Європи*. 2009. № 30, с. 7–13.
246. Боровик М. Хто створив «радянські нації»? (Теоретико-історіографічні нотатки). *Український історичний журнал*. 2020. № 2. С. 169–186.
247. Бутенко С. Рени. Одеса : Маяк, 1968. 76 с.
248. Бюджет времени городского населения / под ред. Б. Колпакова, В. Патрушева. М.: Статистика, 1971. 248 с.

249. Василенко С. Повоєнні репресії проти селян України (1944–1953). *Історичний архів. Наукові студії*. 2015. № 15. С. 22–28.
250. Вертелецька Н. Динаміка етнонаціональної структури населення Рівненщини у повоєнний період (1944–1953 рр.) *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. № 4. 2011. С. 454–462.
251. Веселова О. Голод 1946–1947 рр.: Причини і наслідки. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах, Т. 2. Київ: Наукова думка, 2006. С. 353–359.
252. Веселова О., Панченко П. Голод в Україні 1946–1947. *Український історичний журнал*. 1996. № 1. С. 129–142.
253. Веселова О., Панченко П. Голод в Україні 1946–1947. *Український історичний журнал*. 1996. № 2. С. 116–132.
254. Вишне夫斯基 А. Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР. 2-е изд. Москва: Высшая школа экономики, 2010. 430, [2] с.
255. Віднянський С. Друга світова війна та процес об'єднання українських етнічних земель: до питання про приєднання Закарпаття до УРСР у складі СРСР та радянізацію краю (1944–1946 рр.). *Волинь і волиняни у Другій світовій війні* : зб. наук. пр. за матеріалами I Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. подіям Другої світової війни на території Волин. обл. / упоряд. М. Кучерепа. Луцьк, 2012. С. 583–590.
256. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. Предисловие Милована Джиласа. 2-е изд. Лондон: Overseas Publications Interchange Ltd, 1990. 671 с.
257. Вронська Т. В умовах війни : життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. 83 с
258. Гальченко С. Забезпечення хлібом населення міст Центральної України у перші повоєнні роки. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2011. № 1. С. 65–71.

259. Генегі Р. Формування радянського соціального простору у Львові (1944–1953 рр.). *Український історичний журнал*. 2014, С. 77–91.
260. Генегі Р., Панчук І. «Сільське в міському»: Аграрний сектор Львова та його внесок у повоєнну економіку міста. *Український історичний журнал*. 2021. № 6. С. 58–72.
261. Герасимова М.С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр. дис....канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Донецьк, 2007. 270 с.
262. Гладун О. Нариси з демографічної історії України ХХ століття. К., 2018. 224 с.
263. Град Р., Галяс В. Кілія. Нарис-Путівник. Одеса: Маяк, 1968. 95 с.
264. Грек І. Гюлмян-Дюльмен-Яровое: Очерки истории болгарского села в Бессарабии. Кишинев: S.S.B, 2006. 264 с.
265. Гриневич Л. Чи був Радянський Союз імперією, а радянська Україна – колонією: Контури сучасних наукових підходів. *Сторінки історії*. 2019. № 49. С. 190–204.
266. Грицак Я. Нариси з історії України: формування української модерної нації. 2-ге вид. Київ: Генеза, 2000. 249 с.
267. Гулай В. Формування соціально-професійної структури населення Львівської області (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.). *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені І. Франка*. 2002. № 4. С. 384–389.
268. Гуменюк О. Радянiзацiя захiдноукраїнських земель у 1939–1941 рр.: Методи i напрямки реалiзацiї та сприйняття мiсцевим населенням: дис. ... канд. iст. наук : 07.00.01. Рiвне, 2009. 206 с.
269. Деде І. По пътя за Сибир... *Бесарабските българи за себе си.* / сост. П. Митев, Н. Червенков. София, 1996. С. 125–130.
270. Демидюк В. Борьба коммунистов Измаильщины за коллективизацию сельского хозяйства (1944–1950 гг.) : дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1954. 315 с.

271. Докаш О. Політико-культурна трансформація західних областей України в контексті утвердження ідеології радянського тоталітаризму (1930 – 1950-ті роки) : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03. Київ, 2017. 438 с.

272. Дроздов В. Історична освіта в Білгород-Дністровському учительському інституті в контексті радянської політики пам'яті другої половини 1940-х рр. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2021. № 55. С. 175–185.

273. Дроздов В. Методика проведення інтерв'ю з радянськими емігрантами під час реалізації «Гарвардського проєкту» (1950–1954 рр.). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2020. № 50. С. 109–115.

274. Дроздов В. Міф і пам'ять: Вплив радянського міфотворення на історичну пам'ять населення Південної Бессарабії. Трансформації історичної пам'яті: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції. Вінниця, 2022. С. 14–16.

275. Дроздов В. Музеї Ізмаїльської області як інструменти формування й поширення радянської офіційної пам'яті в повоєнний період. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2022. № 59. С. 49-59.

URL:

<http://visnyk.idgu.edu.ua/index.php/nv/article/view/632>

276. Дроздов В. Організація агітаційно-пропагандистської роботи в Ізмаїльській області УРСР у 1944–1945 рр. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2021. № 9. С. 175–194.

277. Дроздов В. Створення радянського міфу про Ізмаїл як «місто російської бойової с. лави» в повоєнний період. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2021. № 52. С. 54–64.

278. Дудник, Валентина Михайлівна. Відбудова міського господарства України у 1943-1950 рр. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2004. 179 с.

279. Дяк С. Творення образу Львова як регіонального центру Західної України: радянський проект та його урбаністичне втілення. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. 2008. № 9:10. С. 75–86.
280. Єсельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. К.: Критика, 2008. 340 с.
281. Єсельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни. Київ: Laugus, 2019. 306 с.
282. Звіряка А., Томілович Л., Харлан О., Вандюк О., Градун Е., Тугай Г. Історико-архітектурний опорний план м. Білгород-Дністровський Одеської області з визначенням меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів (договір від 30 листопада 2017 р. № 03-17/П). Київ 2018. 363 с.
283. Земсков В. Организация рабочей силы и ужесточение трудового законодательства в годы войны с фашистской Германией. *Политическое просвещение*. 2014. № 2(79). URL: <https://www.politpros.com/journal/read/?ID=3167&journal=160> (дата звернення: 15.10.2023).
284. Злобіна Т. Радянський проект організації культурного простору та його роль в створенні «радянської» ідентичності (приклад Львова 50-х – 80-х рр. XX ст.). *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2007. № 60. С. 170-179.
285. История городов и сел Украинской ССР: в двадцати шести томах. Одесская область / ред. кол. тому: Чередниченко А. П. и др. Киев : Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии АН УССР, 1978. 865 с.
286. Іваненко В., Романець Н. Опір селян насильницькій колективізації та Голодомору. Дніпропетровщина. Київ: ПП Наталія Брехуненко, 2009. 64 с.
287. Іваненко, В. Феномен становлення Дніпропетровська як «соціалістичного міста» у 1920-х – 1930-х роках: концептуальний вимір та реальна практика. *Грані*. 2013. № 8. С. 7–19.
288. Попп Р. Ідеологічно-пропагандистська політика радянської системи в західних областях України у 1944–1953 рр. (На матеріалах

Дрогобицької області). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. № 8. С. 142–152.

289. Ільїн О. Антирадянські настрої міського населення Ізмаїльської області УРСР у повоєнний період (1944–1954). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2020. № 3(146). С. 23-28. URL: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.146.4> (дата звернення: 15.10.2023).

290. Ільїн О. Відновлення житлового фонду в містах Ізмаїльської області УРСР у повоєнний період. Дні науки – 2019 : історія : матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. Київ, 2019. С. 125-129.

291. Ільїн О. Демографічні процеси в містах Ізмаїльської області УРСР у повоєнний період. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки*. 2020. № 50. С. 195-210. [https://doi.org/10.31909/26168774.2020-\(50\)-19](https://doi.org/10.31909/26168774.2020-(50)-19) (дата звернення: 15.10.2023).

291а. Ільїн О. Постсоціалістична трансформація публічного простору м. Ізмаїл Одеської області: проблеми та перспективи. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2023. № 14, С. 104–119. <https://doi.org/10.15407/mics2022.02.104>

292. Ільїн О. Комунізація топонімів Ізмаїльської області у післявоєнний період. Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 74-ї Міжнародної наукової конференції, м. Харків, 23 квітня 2021 р. Ізмаїл, 2021. С. 147-150.

293. Ільїн О. Особливості політики радянської влади щодо євреїв (на матеріалах Ізмаїльської області 1944–1954 рр.). *Буджацький фронтір у дзеркалі сучасної гуманітаристики*: Збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції «Буджацький фронтір у дзеркалі сучасної гуманітаристики», 26 листопада 2021 р. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2021. С. 35-41.

294. Ільїн О. Політика державної допомоги голодуючому міському населенню Ізмаїльської області УРСР. Благодійність у сучасному світі: Витоки, проблеми, перспективи. Ізмаїл, 2020. С. 37-40
295. Ільїн О. Політика русифікації радянського уряду повоєнного періоду (на прикладі м. Ізмаїл). VII Дунайські наукові читання. Локальні ідентичності українського пограниччя: Практики, взаємовпливи, шляхи інтеграції. Ізмаїл, 2021. С. 26-31.
296. Ільїн О. Проблеми комплектування номенклатури Ізмаїльської області у повоєнний період. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2022. № 59. С. 74-83. URL: [https://doi.org/10.31909/26168774.2022-\(59\)-7](https://doi.org/10.31909/26168774.2022-(59)-7) (дата звернення: 15.10.2023).
297. Ільїн О. Трансформація міського публічного простору Ізмаїльської області УРСР у повоєнний період (1944–1954 рр.). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки*. 2019. № 43. С. 58–68.
298. Ільїн О. Шкільна освіта як засіб ідеологічного впливу на міське населення Ізмаїльської області УРСР (1944–1954 рр.). *Zaporizhzhia Historical Review*. 2019. № 1(53). С. 170-176. URL: <https://doi.org/10.26661/zhv-2019-1-53-22> (дата звернення: 15.10.2023).
299. Ісайкіна О. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Переяслав-хмельницький, 2005. 240 с.
300. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.
301. Квашонкин А. Советизация Закавказья в переписке большевистского руководства, 1920-1922 гг. *Cahiers du Monde Russe*. 1997. № 38-1-2. С. 163–194.
302. Кирилук С. Измаил. Краткий исторический очерк. 2-е изд. Одесса: Одесское книжное изд-во, 1961. 75 с

303. Клименко А. Измаил: Путеводитель. 2-е изд., перераб. и доп. Одесса: Издательство «Маяк», 1984. 85 с.
304. Ключник А. Белгород-Днестровский. 4-е изд., перераб. и доп. Одесса: Издательство «Маяк», 1977. 98 с.
305. Кондратюк С. Встановлення і функціонування радянського режиму в західній Україні у 1939–1941 рр. (Державно-правовий аспект) : дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01. Львів, 2003. 189 с.
306. Кравчук Л. Суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації на Тернопільщині (вересень 1939 – червень 1941 рр.) : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01. Тернопіль, 2019. 576 с.
307. Красножон Н. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Переяслав-хмельницький, 2002. 210 с.
308. Красножон Н. Русифікація національних меншин України (1944–1953). *Етнічна історія народів Європи*. 2000. № 5. С. 123–125.
309. Крупина В. Номенклатура повоєнної України: Кількісно-якісна характеристика. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2009. № 15(1). С. 267–275.
310. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 3. К. : Темпора, 2013. 388 с.
311. Лаас Н. Соціальна історія повоєнної України: Досвід української та англомовної історіографії. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В. Даниленко. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. С. 73–138.
312. Лаас Н. Характеристика етапів та особливостей вивчення радянознавчої та українознавчої проблематики гуманітарними науками англо-американських країн у другій половині ХХ ст. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2012. № 17. С. 10–28.

313. Лебедева Е. Трансформация публичного пространства постсоветских городов. *Социология: научно-теоретический журнал*. 2016. № 4. С. 107–115.

314. Лебеденко О., Тичина А. Українське Подунав'я: минуле та сучасне: навчальний посібник. Одеса: Астропринт, 2002. 208 с.

315. Леньо П. Культ Сталіна на Закарпатті (в архівних даних, фольклорі та усних свідченнях). *Матеріали до української етнології*. 2017. № 16. С. 139–145.

316. Леньо П. Меморіалізація “Визволителів” у період превентивної радянської Закарпаття (1944–1946 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету : серія: Історія*. 2021. № 2(45). С. 142–143.

317. Леньо П. Обласна преса як засіб формування ідентичності населення Закарпаття у 1914-1953 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету : серія: Історія*. 2018. № 2(39). С. 128–133.

318. Леньо П. Святкування новорічної ялинки в Закарпатській Україні у контексті радянської політики пам'яті (1944–1946 рр.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2022. № 10/52. С. 197–212.

319. Лисенко О., Першина Т. Відродження державного управління в УРСР (1943–1945 рр.). *Нариси історії державної служби в Україні / О. Аркуша, Є. Бородін, С. Віднянський та ін.; редкол.: С. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. Київ: Ніка-Центр, 2009. С. 415–430.*

320. Лінда С. Пошук образу нового міста: історизм у містобудівній практиці України повоєнного часу. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. 2010. № 23. С. 18–26.

321. Лозинський Р. Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини). Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. 358 с.

322. Луньова О. Політичні та соціально-економічні зміни в Придунайському краї України: 1940–1941 рр. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2012. 295 с.
323. Любавський Р. «Соціалістичне містечко»: Конструювання радянського урбаністичного простору для робітників Харківського тракторного заводу у 1930-ті рр. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2012. № 1005(45). С. 126–133.
324. Любимов А. Торговля и снабжение в годы Великой Отечественной войны. Москва: Экономика, 1968. 231 с.
325. Лях С. Методологія історії: класика і практика. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 130 с.
326. Мандзяк В. Трансформація національного складу населення районних центрів Дрогобицької та Станіславської областей (1939-1946). Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія Історія. 2012. №. 30. С. 45–68.
327. Маринченко Г. Політика держави щодо релігії та віруючих у другій половині 40-х – початку 60-х рр. ХХ ст. *Релігія та соціум*. 2010. № 1(3). С. 89–93.
328. Мартин Т. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923-1939 роки). Київ : Критика. 2013. 646 с.
329. Марчук В. Боротьба селян за землю в Запорізькій області в 1945–1952 роках. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2021. № 1(25). С. 110–114.
330. Мезенцев А. Социально-экономические преобразования сельского хозяйства в заднестровских районах Одесской области : дис. ... канд. эконом. наук. Измаил, 1970. 270 с.
331. Мезенцев К., Ключко Т. Просторові трансформації житлових функцій у приміській зоні Києва. *Часопис соціально-економічної географії*. 2015. № 18. С. 87–93.

332. Мезенцев К., Мезенцева Н. Сучасні трансформації публічних просторів Києва: передумови, прояв та специфіка. *Часопис соціально-економічної географії*. 2017. № 22. С. 39–46.

333. Мезенцева Н., Бура Т. «Старі» та «нові» публічні простори Києва: конфлікт чи взаємодоповнення? *Урбаністичні студії: сучасний стан і перспективи розвитку*. Всеукраїнська науково-практична конференція. 20170. № 1(3). С. 168–177.

334. Меньковский В. Ревизионистское направление англо-американской историографии сталинизма. *Выбранные навуковыя працы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта: У 7 т. Т. 2. Гісторыя. Філалогія. Журналістыка* / адк. рэд. А. Яноўскі. Минск, 2001. С. 226–240.

335. Міхно Н. Семантика «радянського/пострадянського/українського» в просторі сучасного українського міста: Досвід ментального картографування. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2018. № 39. С. 188–193.

336. Міщанин В. В. Радянська колективізація на Закарпатті мовою документів. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2014. №. 2. С. 159–161.

337. Міщанин В. Визволення, возз'єднання і радянізація Закарпаття в 1944–1950 рр. *Література та культура Полісся*. 2016. № 83. С. 66–81.

338. Міщанин В. Радянізація Закарпаття 1944–1950 рр. Ужгород: Рік-У, 2018. 644. с.

339. Мусієнко І. Депортації населення з території Північної Буковини та Хотинщини в 1941-1951 рр. *Український альманах*. 2010. С. 187–201.

340. Мусієнко І. Політичні репресії на Північній Буковині та Хотинщині у 1940–1941 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2000. № 2–4. С. 472–485.

341. Надольський Й. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.). Луцьк: Вежа, 2008. 260 с.

341а. Нагорна Л. Поняття «місце пам'яті» в системі memory studies. *Регіональна Історія України*. 2014. № 8. С. 55–74.

342. Наниев П. Белгород-Днестровский. Путеводитель. Одесса: Маяк, 1985. 100 с.

343. Овсіюк О. Життя після окупації: побут киян 1943–1945 рр. Київ: Дуліби, 2017. 176 с.

344. Омельчук Д. До питання про стан продовольчого забезпечення населення Криму в 1946–1947 рр. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2008. С. 188–193.

345. Офіцинський Р. Русифікація. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура (україномовний варіант українсько-угорського видання)* / під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород: Видавництво «Ліра», 2010. С. 293–296.

346. Пасат В. Трудные страницы истории Молдовы 1940–1950-е гг. Москва : Изд. центр «Терра», 1994. 800 с.

347. Перковський А., Пирожков С. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. *Український історичний журнал*. 1990. № 2. С. 15–24.

348. Пеца Д. Встановлення радянського державного режиму в Закарпатті в 1944–1950 рр.: Історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Ужгород, 2011. 214 с.

350. Попова И. Политически гонения срещу българите от Болградски район през 40-те години на ХХ век: По спомени на очевидци. Българите в Северното Причерноморие. *Изследвания и материали*. 2006. № 9. С. 176–178.

351. Попп Р. Інтелігенція Львова в 1944 – 1953 роках: статусна та професійна характеристика. Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. *Серія Історія*. 2014. № 30. С. 210–222.

352. Попп Р. Інтелігенція Львова в 1944-1953 роках (історико-соціологічний аспект) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2003.
353. Попп Р. Кадрове забезпечення в Дрогобицькій області (1944–1953 рр.). Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія Історія. 2014. №. 34. С. 134–146.
354. Попп Р. Повсякдення інтелігенції Львова 1944 – 1953 рр. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2012. № XVI. С. 384-395.
355. Попп Р. Професійна структура інтелігенції Львова у перші повоєнні роки (1944-1953). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія Історія*. 2006. №. 18. С. 14–23
356. Попп Р. Соціальні трансформації в Дрогобицькій області (1944–1953 рр.). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2016. №. 16. С. 94–102.
357. Присяжнюк О. Систематизація краєзнавчих матеріалів в Одеській області 60-80-х років ХХ ст. *Краєзнавство*. 2009. № 3-4. С. 28–34.
358. Райнов Б. История Килии. В 2-х кн. Кн. 1. Измаил: СМІЛ, 2008. 368 с.
359. Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / упоряд. Л. Ковальчук, Е. Петровський. Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. 800 с. + вкл. 64 с.
360. Рені. Рен. Томарово. Рені. Рени: с древнейших времен до наших дней: хронология основных событий / сост. В. Осадчая, А. Тарасенко. Рени-Болград: «Арт-Юг», 2014. 254 с.
361. Рольф М. Советские массовые праздники / пер. с нем. В. Т. Алтухова. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. 439 с.
363. Руссев Н. «Сталинские щепки» (репрессии 1948 г. в селе Суворово на Измаильщине). *Българите в Северното Причерноморие*. 2009. № 10. С. 201–217.
364. Сайфуліна Ю. Встановлення і розбудова радянського державного режиму в Північній Буковині в 1940–1947 рр.: Історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2009. 202 с.

365. Сергеева Н., Насековский Р. Измаил. Фотоочерк. Одесса: Маяк, 1976. 48 с.
366. Середа В. Місто як lieu de memoire: Спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова. Вісник Львівського університету. *Серія соціологічна*. 2008. № 2. С. 73–99.
368. Стародубець Г. Підбір, розклад та основні якісні характеристики керівних кадрів представницьких органів влади західних областей України в 1944–1946 роках. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2015. № 16. С. 236–246.
369. Стародубець Г. Радянізація символічного простору Західної України як засіб боротьби з повстанським рухом. Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі: Матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького, 30 листопада – 1 грудня 2015 року. Київ, 2015. С. 346–356.
370. Стародубець Г. Українське повстанське запілля (друга половина 1943 - початок 1946 років) : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01. Чернівці, 2007. 453 с.
372. Тельпис Ю. Раскулачивание 1948 г. в болгарских селах Измаильской области (на материалах Болградского, Ново-Ивановского и Тарутинского районов). *История и культура болгар и гагаузов Молдовы и Украины (сборник статей к 100-летию со дня рождения И. И. Мещеряка)* / под ред. И. Грека. Кишинёв, 1999. С. 139–146.
373. Тищенко І. Міський публічний простір: підходи до визначення. *Магістеріум. Культурологія*. 2015. № 59. С. 26–33.
374. Ткаченко В. «Міста-сади»: перспективи та реальність (будівництво та реконструкція промислових міст України в 1920-1930-і роки). *Культура народів Причорномор'я*. 2006. № 95. С. 36–40.
375. Трухан А. Прокуратура західних областей України у 1944–1953 рр. (Історико-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2011. 204 с.

376. Україна і Росія в історичній ретроспективі : нариси : Т. 2 : Радянський проект для України / В. Гриневич, В. Даниленко, С. Кульчицький, О. Лисенко. Київ : Наук. думка, 2004. 528, с.

377. Українське суспільство в умовах радянського ладу : повсякденний вимір. / В. Коцур (голов. ред.), О. Гончаренко, Б. Дем'яненко, О. Ісайкіна, О. Лукашевич, В. Мічуда, Т. Нагайко, Я. Потапенко, О. Тарапон. 2-ге вид. Переяслав-хмельницький : ФОП Лукашевич О. М., 2014. 574 с.

378. Фильцер Д. Советские рабочие и поздний сталинизм. Рабочий класс и восстановление сталинской системы после окончания Второй мировой войны / пер. с англ. А. Раскина. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) ; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. 359 с.

379. Церковна В. Діяльність Ізмаїльського обласного будинку народної творчості у повоєнний період (1945–1953 рр.). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2021. № 55. С. 125–134.

380. Церковна В. Ізмаїл театральний в 1946–1960-ті роки (за матеріалами місцевого архіву). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2021. № 46. С. 144–151.

381. Церковна В. Культурно-мистецьке життя Ізмаїльщини у 1945–1953 рр. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2021. № 52. С. 192–203.

382. Церковна В. Регіональна преса як засіб формування радянської ідентичності у післявоєнні роки (за матеріалами газети «Придунайська правда»). VII Дунайські наукові читання. Локальні ідентичності українського пограниччя: Практики, взаємовпливи, шляхи інтеграції. Збірник наукових праць. Ізмаїл, 2021. С. 37–44.

383. Циганенко Л. Матеріально-побутові умови життя студентів повоєнної добзи (за матеріалами Білгород-Дністровського учительського інституту 1944–1949 рр.). III Дунайські наукові читання: Голод 1946–1947 рр.: історичні, філософсько-психологічні та педагогічні аспекти : Матеріали

міжнародної науково-практичної конференції, 18-19 травня, 2017 року. Ізмаїл, 2017. С. 295–299.

384. Циганенко Л. Прихована депортація або виселення під приводом боротьби з куркульством (на матеріалах с. Суворове, Ізмаїльської області, 1948 р.). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2021. № 55. С. 135–145.

385. Циганенко Л. Трансформация этнического состава населения украинского Подунавья: К вопросу о переселении молдаван/румын на Дальний Восток (1947–1949 гг.). *PLURAL. History. Culture. Society. Journal of History and Geography Department, „Ion Creangă” State Pedagogical University*. 2021. № 9(1). С. 84–102.

386. Цыганенко Л., Дроздов В., Дорошева А. Улицы Измаила: история и современность. Научно-информационный справочник. Харьков : ООО «Диса плюс», 2017. 264 с.

389. Чубатый В. Формирование нового человека (на материалах правобережных районов МССР, Черновицкой и бывшей Измаильской областей УССР). Кишинёв : Штиинца, 1975. 147 с.

390. Шибко Є. Встановлення і розбудова радянського державного режиму в південній частині Бессарабії (1940–1948 рр.). Інкорпорація та освоєння острова Зміїний: історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2012. 216 с.

391. Шліхта Н. Історія радянського суспільства : Навч. посібник. Київ: Видавничо-поліграфічний центр НаУКМА, 2010. 218 с.

392. Шорников П. Воссоединение Бессарабии с Россией/СССР и массовые перемещения населения. *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований*. 2012. № 1(4). С. 92–100.

394. Якобчук Н. Українське суспільство у повоєнний період (1945–1953 рр.): Соціальний вимір і повсякденність. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2019. № 2(24). С. 99–113.

395. Янковська О., Даниленко О. Зарплата, пенсія, позики та ціни як чинники матеріально-побутового стану трудящих УРСР (друга половина 1940х – середина 1960-тих років). *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. 2015. № 20. С. 84–97.

396. Ярмоленко М. Реалізація політики русифікації в Україні у другій половині XX ст.: Історіографія. *Вісник Черкаського університету: історичні науки*. 2014. № 315(22).

397. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30-ті роки XX століття (історико-політологічний аспект). Луцьк : Настир'я, 1995. 176 с.

398. Ackermann F. Palimpsest Grodno. Nationalisierung, Nivellierung und Sowjetisierung einer mitteleuropäischen Stadt 1919–1991. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010. 372 p.

399. Alexopoulos G. Soviet Citizenship, More or Less: Rights, Emotions, and States of Civic Belonging. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2006. № 7(3). Pp. 487–528.

400. Amar T. C. Sovietization as a Civilizing Mission in the West. *The Sovietization of Eastern Europe: New Perspectives on the Postwar Period* / ed. by B. Apor, P. Apor, E. A. Rees. Washington, 2008. Pp. 29–45.

401. Carter J. From Resistance Movement to Civil War: Why Violence Escalated in Lithuania but not in Moldova during Soviet Annexation (1944–1952). *Europe-Asia Studies*. 2020. № 20(7). Pp. 1–25.

402. Cașu I. Începuturile Resovietizării Basarabiei Și Starea De Spirit a Populației (Martie-Septembrie 1944). *Al Doilea Război Mondial: Memorie Și Istorie În Estul Și Vestul Europei* / ed. by D. Dumitru, I. Cașu, A. Cușco, P. Negură. Ch., 2012. Pp. 121–140.

403. Discussing Stalinism: Problems and Approaches. Aleksanteri Institute, University of Helsinki / ed. by M. Kangaspuro, V. Oittinen. Helsinki, 2015. 122 p.

404. Drozdov V. Soviet Politics of Memory in Southern Bessarabia and Northern Bukovyna: Representation of the Past and Mythmaking during World War II. *Plural*. 2022. № 10(2). Pp. 85–102.

405. Drozdov V. The Soviet Places of Memory of the Postwar Period in the Symbolic Space of the Southern Bessarabian Cities. *The Annals of «Dunarea De Jos»*; University of Galati. Fascicle XIX, History. 2021. № 20. Pp. 205-217.

406. Drozdov V. The Urban General Planning of Izmail in the Second Half of the 1940's–1960's. *Analele Universității Dunărea de Jos din Galați. Seria Istorie*. 2020. № 19(History). Pp. 173–182.

407. Fitzpatrick S. Revisionism in Soviet History. *History and Theory*. 2007. № 46(4). Pp. 77-91.

408. Frunchak S. The Making of Soviet Chernivtsi: National «Reunification», World War II, and the Fate of Jewish Czernowitz in Postwar Ukraine : a thesis ... for the degree of Doctor of Philosophy. Toronto, 2014. 515 c.

409. Fürst J. Introduction Late Stalinist society: History, policies and people. *Late Stalinist Russia* / ed. by J. Fürst. London, 2006. Pp. 1–19.

410. Gross J. T. Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia. Princeton : Princeton University Press, 2003. 408 p.

411. Hanson, P. The Rise and Fall of the Soviet Economy: An Economic History of the USSR from 1945. Pearson: Education, 2003. xii + 279 p.

412. Ilin O. The Financial Situation and Working Conditions of Workers and Employees of the Soviet Danube Shipping Company (1944-1954). *Journal of Danubian Studies and Research*. 2018. № T. 8(2). Pp. 349–359.

413. Ilin, O. The role of oral history in urban studies of the late Stalin period (on the example of the Izmail region of the Ukrainian SSR). *The Annals of «Dunarea De Jos» University of Galati. Fascicle XIX, History*. 2023. № 21. Pp. 185-194.

414. Kotkin S. Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization. Berkeley: University of California Press, 1995. 639 p.

415. Modernisation in Russia since 1900 / ed. Markku Kangaspuro and Jeremy Smith. Helsinki: Finnish Literature Society, 2006. 331 p.
416. Obertreis J. Post-War Sovietization in Comparative Perspective. *A Commentary. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2016. № 64(3). C. 462–467.
417. Qualls Karl D. From Ruins to Reconstruction: Urban Identity in Soviet Sevastopol after World War II. Cornell University Press, 2009. 214 p.
418. Rees E. A. Introduction. *The Sovietization of Eastern Europe. The Sovietization of Eastern Europe: New Perspectives on the Postwar Period* / ed. by B. Apor, P. Apor, E. A. Rees. Washington: New Academia Publishing, 2008. Pp. 1-28.
419. Roberts J. The Two Names of Communism. *Radical Philosophy*. 2013. № 177. Pp. 9–18.
420. Schlegel S. The Making of Ethnicity in Southern Bessarabia: Tracing the Histories of an Ambiguous Concept in a Contested Land : Dissertation Zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie. Leiden, Boston, 2016. 287 p.
421. Shearer D. Elements Near and Alien: Passportization, Policing, and Identity in the Stalinist State, 1932–1952. *The Journal of Modern History*. 2004. № 76(4). Pp. 835-881.
422. Social Consequences of Modernization in Communist Societies / ed. by Mark G. Field. Baltimore and London : The Johns Hopkins University Press, 1976. 277 p.
423. Urbansky S., Ackermann F. Introduction: Reframing Postwar Sovietization: Power, Conflict, and Accommodation. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2016. Pp. 353–362.
424. Vasylchuk H., Drozdov V. Soviet Mythmaking in the Stalin Era: Constructing the Myth of “the Ukrainian People’s Reunification”. *East European Historical Bulletin*. 2023. № 28 Pp. 170–186.
425. William Jay Risch. The Ukrainian West: Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2011. 360 p.

ДОДАТКИ

Додаток А1

Інформація про респондентів

	Стать	Рік народження	Освіта	Соціальне походження	Місце мешкання в 1944–1954 рр.
Балицька К.С.	Ж	1935	вища	сім'я заможних селян	Ізмаїл
особа 2	Ж	1934	вища	сім'я номенклатурного працівника	Ізмаїл, 1944–1953
особа 3	Ж	1929	3 класи	сім'я підприємців	Ізмаїл
особа 4	Ж	1937	вища незакінчена освіта	за румунські часи – сім'я приватних підприємців, у радянські часи батько працював робітником	Ізмаїл
особа 5	Ж	1929	вища	сім'я селянина-середняка	Кілія
особа 6	Ж	1940	вища	сім'я номенклатурного працівника (судді)	Ізмаїл, до 1947 г.
особа 7	Ч	1934	вища	сім'я робочого	Ізмаїл, с 1940 г.
особа 8	Ж	1941	вища	сім'я зубного лікаря	Кілія
особа 9	Ж	1941	вища	сім'я заможного селянина	Ізмаїл
особа 10	Ж	1936	вища	сім'я робочих на залізниці	Білгород-Дністровський 1951–1955 рр.
особа 11	Ж	1938	7 класів	сім'я селянина бідняка	Ізмаїл
особа 12	Ж	1928	вища	сім'я будівельника-муляра	Ізмаїл 1945–1948 рр.

Додаток А2

Анкета для інтерв'ювання

ВСТУП

Я: Місце проведення інтерв'ю, дата.

Назвіть ваше ім'я, прізвище, по батькові та день народження. Національність, віросповідання (за бажанням). Яка у вас освіта? Етапи трудового шляху (перерахуйте). Чим Ви зараз займаєтеся?

У якій сім'ї Ви народилися? Чи були у Вас брати, сестри, дідусі та бабусі?

Звідки родом Ваші батьки? Де та ким вони працювали? Ким вони були за соціальним походженням?

ВІЙСЬКОВІ СПОГАДИ

Ваші перші спогади про війну.

Хто з родичів брав участь у бойових діях та у лавах якої армії? Збори на фронт.

Хто із родичів загинув на фронті?

Як пережили війну Ваші родичі та близькі?

Де Ви мешкали під час війни (місто/село)?

Чим займалися під час війни (навчалися, працювали)?

Яку допомогу надавали фронту (допомога пораненим, будівництво укріплювальних споруд, посилки бійцям тощо)?

Які Ваші спогади про румунів та німців (їх зовнішній вигляд, поведінку) на різних етапах війни (на початковому та на завершальному)?

Якими були відносини між румунською владою та місцевим населенням?

Чи проводила румунська влада експропріацію приватного майна (землі, інвентарю, худоби тощо)?

Чи відчували Ви (родичі, близькі, сусіди) утиски або особливе ставлення від румунської влади через національну належність? (Якщо так – навести приклади).

Що Ви пам'ятаєте про останні дні війни (відступ ворожих військ, відновлення радянської влади)?

Репресії

Як Ви можете визначити, що таке репресії? Як Ви вважаєте, чим були спричинені репресії? Чи були вони виправдані?

Чи були теми, які люди побоювалися обговорювати? Про що саме люди побоювалися говорити?

Чи знаєте Ви особисто людей, які були репресовані? За що людей могли «забрати»? Яку роль у репресіях відіграли доноси? Як жили люди після того, як їх звільняли від ув'язнення, якщо їх репресували? Чи могли вони жити спокійно?

Чи знаєте Ви щось про виселення з Ізмаїльської області? Що Ви можете розповісти про людей, які були багатими в румунський період, про колишніх заможних селян?

Етнорелігійна політика

Якою мовою говорили у Вашому населеному пункті? Якою мовою Вам викладали в школі? Якою мовою Ви викладали? Якою мовою говорили приїжджі люди?

Чи відчували Ви (родичі, близькі, сусіди) утиски чи особливе ставлення радянської влади в перші повоєнні роки через національну належність? (Якщо так, то наведіть приклади, позитивні чи негативні).

Як загалом у повоєнний час ставилися до євреїв?

Чи не могли б Ви розповісти про те, як відзначали релігійні свята? Чи ходили люди святити паску? Ви колядували й посівали? Як у ті часи ставилися до хрещення чи вінчання? Ви постилися?

Становище з житлом

Як Ви жили після відновлення радянської влади? Яким було матеріальне становище Вашої сім'ї? Яким було становище із житлом у Вашій родині? Яким був Ваш дім? у сусідів? Із чого було зроблено Ваш будинок? Який був внутрішній простір будинку? Яке у Вас було господарство?

Яким було становище з водопостачанням, каналізацією та електричним освітленням у Вашому будинку? Чим і як топили?

Матеріальне становище сім'ї

До періоду голоду як Ви харчувалися? А чим їжа на свята відрізнялася від звичайної їжі? Ви часто їли м'ясо, сир, сметану? Чи була у вас була присадибна ділянка? Ви харчувалися більше з присадибної ділянки чи базару? Що Ви купували на ринку?

Розкажіть про карткову систему. Що купувалося за карткою? Чи треба було стояти в чергах, щоби придбати щось за карткою?

Як Ви вважаєте, чим викликаний голод 1946–1947 рр.? Чим Вам запам'ятався період голоду 1946–1947 рр.?

Скажіть, чи відчували Ви та Ваша сім'я післявоєнний голод? Якими були наслідки голоду для Вашої родини, близьких, сусідів? (Наведіть приклади). Чи помер хтось із Вашої родини від голоду? Скільки осіб? Чи відомі Вам випадки канібалізму? Чим Ви харчувалися під час голоду?

Чи збирали люди колоски на полях? Чи знаєте Ви людей, які загинули від голоду?

Як минув 1946–1947 навчальний рік?

Якою була роль влади у поширенні чи вирішенні проблеми голоду? Чи допомагали люди один одному? Якщо допомагали, то яким чином?

Чи намагалися люди, щоб урятуватися від голоду, поїхати з області? Вони переїжджали із сіл до міст чи намагалися залишити область? У період голоду люди виїжджали із сіл?

Коли загалом закінчився голодний час?

Розкажіть про відміну карткової системи.

Що Ви пам'ятаєте про зниження цін?

У що Ви одягалися?

Дозвілля

Хто зазвичай займався домашніми справами? Хто прав, прибирав, готував? Якими були Ваші домашні обов'язки?

А як Ви відпочивали? Що для Вас означало подвір'я? Чи була у Вас дворова компанія друзів? У які ігри ви грали? Чим ви ще займалися у компанії друзів? Ви грали у військові ігри?

Ви слухали радіо? Які передачі Вам подобалися? Ви слухали музику, новини, уривки? Чи читали газети? Чи слухали, коли хтось читав Вам? Чи подобалося Вам читати газети?

Які гуртки поза школою Ви відвідували? Ви ходили до клубу? У чому полягала діяльність клубів? Ви відвідували театр? Вони Вам подобалися?

Як Ви відзначали Новий рік, 1 травня, 7 листопада? Ви дарували один одному подарунки на Новий рік? Якщо так, то які подарунки Ви дарували один одному?

Настрої та порівняння з румунським періодом

Чи виїжджали з Ізмаїла румунські чиновники, військові, підприємці, загалом заможні люди перед приходом радянської влади? А чому вони виїжджали? Хто здебільшого приїжджав до Ізмаїла після відновлення області в 1944 р.? Де вони працювали? Як ставилися до приїжджих?

Якщо порівняти румунський та радянський період, які Ви можете назвати найбільш значущі відмінності? Що змінилося в системі навчання в школі, громадського порядку, відносинах із місцевою владою, кількості товарів на ринку?

Як Ви вважаєте, більше позитиву чи негативу в тому, що встановилася радянська влада? Чи могла бути краще, якби залишалася румунська влада?

Чим вам запам'ятався сталінський період? Як Ви сприйняли смерть Й. Сталіна?

Додаток Б1

Динаміка зростання партійних організацій Ізмаїльської області в 1944 р.

Станом на	Партійних організацій	Членів партії	Кандидатів	Разом
1 вересня	2	731	115	846
1 жовтня	83	772	159	931
1 листопада	104	1067	244	1311
1 грудня	122	1247	285	1532
10 грудня	125	1290	288	1578

Джерело: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 46, спр. 794, арк. 62.

Додаток Б2

Чисельність первинних партійних організацій в Ізмаїльській області

Міський або районний комітет	20 вересня 1944	1 червня 1945	1 січня 1951	1 січня 1952	1 січня 1953
Ізмаїльський МК	17	49	134	143	135
Білгород-Дністровський МК	8	21	54	58	55
Кілійський МК	5	9	-	-	-
Вилківський МК	-	-	-	-	16
Болградський РК	2	10	44	43	49
Ренійський РК	5	6	43	44	43
Кілійський РК	2	14	53	60	53
Усього в містах обласного підпорядкування	30	79	188	201	190
Усього первинних партійних організацій в області	78	173	627	681	714

Джерела: ДАОО, ф. П-4980, оп. 1, спр. 55, арк. 7–7зв; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 46, спр. 794, арк. 58; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 46, спр. 6572, арк. 166.
Підраховано автором.

Додаток Б3

Кількість комсомольських організацій та комсомольців станом на 1 жовтня 1947 р.

	Первинних комсомольських організацій	У них комсомольців	Колгоспників	Селян	Учнів
Ізмаїл	71	1959			245
Білгород-Дністровський	40	1075		15	216
Кілія	39	527	69	25	167
У містах обласного підпорядкування	150	3561	69	40	628
Болградський район	80	708	266	103	121
Кілійський район	57	607	180	141	36
Ренійський район	50	569	199	75	74
Разом	942	11498	3397	1459	1439

Джерело: ДАОО, ф. П-4980, оп. 1, спр. 599, арк. 42.

Додаток Б4

Чисельність обласної партійної організації та кількість місцевих комуністів

	Усього комуністів в обласній партійній організації	З них місцевих (членів та кандидатів)	
		в абсолютних числах	у відсотках
1 січня 1946	2657	199	7,5
1 січня 1947	4019	407	10,1
1 січня 1948	4801	815	17,0
1 травня 1949	5524	1206	21,8
1 січня 1951	6131	1070	17,5
1 січня 1952	6754	1531	22,7
1 січня 1953	7285	1932	26,5
1 липня 1953	7504	1989	26,5

Джерела: ДАОО, ф. П-4980, оп. 1, спр. 330, арк. 3; ДАОО, ф. П-4980, оп. 1, спр. 582, арк. 3; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 46, спр. 5143, арк. 3; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 46, спр. 6572, арк. 23–24, 151. Підраховано автором.

Додаток Б5

Чисельний склад міських і районних партійних організацій Ізмаїльської області станом на 1 липня 1947 р.

Партійний комітет	Усього комуністів			Місцевих комуністів		
	Членів	Кандидатів	Разом	Членів	Кандидатів	Разом
Ізмаїльський міськком	1256	241	1497	24	27	51
Білгород-Дністровський міськком	409	94	503	21	19	40
Кілійський міськком	143	73	216	5	34	39
Болградський райком	151	47	198	3	23	26
Кілійський райком	117	66	183	13	31	44
Ренійський райком	219	91	310	6	32	38
Разом у міськкомах	1808	408	2216	50	80	130
Разом у міськкомах та райкомах	3368	1123	4419	159	456	615

Джерело: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 46, спр. 1663, арк. 123, 129. Підраховано автором.

Додаток В1

План проведення паспортизації та прописки паспортів громадян, які мешкали в містах та райцентрах Ізмаїльської області в 1945 р.

Міста та райцентри	Кількість населення	Початок паспортизації	Завершення паспортизації	Кількість вже виданих паспортів
Ізмаїл, 1 відділення	3000	20 квітня	20 червня	134
Ізмаїл, 2 відділення	7200	20 квітня	20 червня	120
Білгород-Дністровський	7000	1 травня	1 липня	116
Кілія	10500	10 травня	20 липня	150
Вилкове	6000	15 травня	15 липня	100
Рені	5100	10 травня	1 липня	120
Болград	6000	10 травня	10 липня	100
Усього у містах	44800			840
Усього в області	73250			1638

Джерело: КУІА, ф. Р-470, оп. 1, спр. 45, арк. 1–2.

Додаток В2

Кількість справ та осіб, які було спрямовано до суду та військового трибуналу за порушення закону щодо паспортизації (стаття 193 ч. 2)

	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952
Кількість справ	40	44	24	81	83	18	8	6
Кількість осіб	40	44	30	84	84	23	8	6

Джерело: ДАОО, ф. Р-7716, оп. 1, спр. 124, арк. 1, 4, 7, 10, 14, 17, 21, 25. Складено автором.

Додаток В3

Кількість справ, за якими звинувачені підлягали адміністративному висланню з міста

Підстава порушення справи	Кількість справ
за ст. 80 ч. 2 і 3 КК на осіб, без певних занять і які не мають постійного місця проживання, осіб, які повторно порушили паспортний режим та які самостійно прибули в прикордонну зону без пропуску	26
за ст. 166 КК на власників притонів розпусти і проституції, а також осіб, що займаються звідництвом	7
на осіб, зв'язаних із кримінальним середовищем і у зв'язку із цим визнаних на підставі ст. 34 КК соціально-небезпечним елементом	2
Усього справ	35

Джерело: ДАОО, ф. Р-7716, оп. 1, спр. 46, арк. 90–90зв.

Додаток Г

Порівняння рішень Ізмаїльського облвиконкому щодо можливості законно займатися приватною підприємницькою діяльністю

Пункт рішення	Рішенням Ізмаїльського облвиконкому № 131 від 16 листопада 1944 р. було дозволено видання реєстраційних посвідчень на такі види приватної підприємницької діяльності:	Рішення Ізмаїльського облвиконкому № 76 від 12 лютого 1945 р. були внесені наступні зміни:	Постановою Ізмаїльського облвиконкому №722 від 12 грудня 1945 р. було дозволено видання реєстраційних посвідчень на наступні види промислів та занять:
А	на перероблення скупленого й давальницького зерна, конопель, льону, вовни, лляної і вовняної пряжі		скасовано
Б	на перероблення скупленого й давальницького тютюну й махорки, олійного насіння, бавовни-сирцю і бавовни-волокна, коконів (шовку й шовкової пряжі), шкіряної й овчинно-шубної сировини		скасовано
В	на виробництво кислот, лакофарб, оліфи, купоросу, соди, синьки, парфюмерно-косметичних виробів і мила	була виключена видача реєстраційних посвідчень на право вироблення та продажу лакофарб, купоросу, соди та синьки	скасовано
Г	на виробництво зі своїх матеріалів для продажу на ринку готового одягу, білизни, трикотажу, головних уборів, шкіряного взуття, галантерей, лимарних виробів і виробів із кольорових металів		скасовано

Д	на виробництво з покупної сировини харчових продуктів, таких як: хліб, булочних, кондитерських, молочних, ковбасно-шинкових і плодоовочевих виробів, страв, кави, перцю, гірчиці, вина, оцту й безалкогольних напоїв		виробництво і продаж із покупної сировини харчових продуктів, таких як: хліба, булочних, кондитерських, молочних, ковбасно-шинкових і плодоовочевих виробів, страв, кави, перцю, гірчиці, вина, оцту й безалкогольних напоїв
Е	на різні промисли із застосуванням найманої праці	доповнити: при проведенні промислі дозволяється використання найманої робочої праці в кількості не більше 1 найманого робітника на кожний промисел, а в приватних торгових організаціях кількість найманої робочої сили була обмежена 5 особами	скасовано
Ж	розфасовку, розмелювання, розлив, сортування, очистку та інші складські операції з покупними товарами для подальшого їхнього перепродажу		скасовано
З	приватну торгівлю (скупку, перепродаж), торгове посередництво (вояжери)	було виключено торговельне посередництво «вояжерство»	скасовано
И	утримання заїжджих дворів, готелів, каруселей, ваг на базарах і організації різних ігор	була виключена виключено організація різних ігор	утримання заїжджих дворів, готелів, ваг на базарах

К	—	було встановлено, що члени кустарно-промислових артілей і артілей кооперації «Інвалідів», які працюють на сторону, а також робітники та службовці, які займаються промислами в неробочий час, можуть нарівні з іншими особами виробляти зі своєї сировини та матеріалу для продажу на ринку різні вироби промислів	скасовано
---	---	--	-----------

Джерела: КУІА, ф. Р-470, оп. 1, спр. 43, арк. 189–190; КУІА, ф. Р-470, оп. 1, спр. 72, арк. 142; КУІА, ф. Р-470, оп. 1, спр. 75, арк. 236.
Складено автором.

Додаток Д1

Баланс міських земель Білгород-Дністровського за функціональним призначенням станом на 1946 р.

Функціональна зона	Гектарів
Селитебна територія	387,7 ¹
житлові квартали	268
вулиці та площі	98,5
зелені насадження суспільного користування	19,2
обслуговуючі території	12
Промислові майданчики	10,3
Плодові сади, розплідники та городи	21
Вигони	34
Історичний заповідник (фортеця)	12,8
Розробка копалин (кар'єр виїмки каменю)	13
Разом	

Джерело: КУІА, ф. Р-625, оп. 1, спр. 4, арк. 75зв.

¹ Загальна площа селищної зони мала складати 397,7 га, але ймовірно укладачі документа помилилися при підрахунку.

Додаток Д2

Баланс міських земель Кілії за функціональним призначенням станом на 1946 р.

Функціональна зона	Гектарів
Селитебна територія	
забудовані квартали	7246
вулиці та площі	210
зелені насадження	5
обслуговуючі території	29
разом	7490
Промислова територія	42
Фруктові сади	243
Розплідники	6
Городи	200
Рілля, вигони, сіножаті	10274
Незручні землі	3745
Разом (без селитебної території)	13510 ²
Баланс міських земель у межах міської межі	21000

Джерело: КУІА, ф. Р-625. оп. 1, спр. 4, арк. 114.

² Загальна сума не селитебної зони мала складати 14510, але упорядники документа помилилися при складанні цифр, відповідно баланс міських земель у межах міста мав складати 22000 га

Додаток ДЗ

Баланс міських земель Рені за функціональним призначенням станом на 1946 р.

Функціональна зона	Гектарів
Селитебна територія міста	303 ³
під будівлями	103
вулиці	90
площі	3,5
Плодові сади, розплідники та виноградники	25
сади та сквери	5,5
розплідники	4
виноградники	13,5
міський сад	2
Обслуговуючі об'єкти – склади та гаражі	35
Промислова територія	33
Смуга відведення залізниці	85
Незручні землі	346
Цвинтарі	7

Джерело: КУІА, ф. Р-625. оп. 1, спр. 4, арк. 122зв.

³ При підрахунку загальної площі селитебної території складники документа явно помилилися.

Додаток Е1

Хід колективізації в Кілії та Білгород-Дністровському

	Кілія			Білгород-Дністровський		
	колгоспів	в них господарств	відсоток колективізації	колгоспів	в них господарств	відсоток колективізації
було в 1941 р.	1	107	?	—	—	—
Станом на 01.01.1946	—	—	—	—	—	—
Станом на 01.01.1947	3	87	6,1	—	—	—
Станом на 01.01.1948	8	303	8,1	1	48	9,3

Джерело: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 46, спр. 3825, арк. 95.

Додаток Е2

Хід колективізації селянських господарств Ізмаїльської області

роки	кількість колгоспів	кількість господарств	відсоток колективізації	землі	відсоток колективізації
01.01.1945	38	1833	1,8	12212	2,1
01.01.1946	41	2713	2,7	22290	4
01.01.1947	252	20865	20,1	199666	34,4
01.01.1948	458	54012	59	415102	69
01.01.1949	502	70919	91	632959	92,2

Джерело: Демидюк В. Борьба коммунистов Измаильщины за коллективизацию сельского хозяйства (1944–1950 гг.) : дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1954. с. 195.

Додаток ЕЗ

Розвиток сільського господарства в містах Ізмаїльської області станом на 1 січня 1950 р.

	Ізмаїл	Білгород- Дністровський	Кілія	Рені	Болград	Вилкове
колгоспів	2	3	11	2	2	
зокрема рибних колгоспів			1			4
господарств	246	243	2350	170	242	850
земельна площа	657	1704	11669	1063	2310	110
зокрема рілля	310	1554	10633	666	1246	64
виноробне радянське господарство	1	1			1	
його земельний фонд	879	2317			1433	
тракторів	4	4	15		5	

Джерело: ДАОО, ф. Р-7729, оп. 1, спр. 3, 35–47. Складено автором.

Додаток Ж1

Кількість завершених справ спеціальної підсудності та осіб за цими справами

	Залишок справ на початок кварталу		Порушено справ за квартал		знаходилося справ у виробництві		Завершено справ	
	справ	на осіб	справ	на осіб	справ	На осіб	справ	На осіб
1944	263	347	143	130	317	440	200	269
1945	68	89	64	80	132	169	47	57
1946	53	66	135	160	190	231	79	89
1947	50	57	113	141	163	199	89	123
1948	55	74	84	107	139	181	105	141
1949	64	88	90	116	155	205	101	134
1950	56	87	85	108	143	197	73	106

Джерела: ДАОО, ф. Р-7716, оп. 1, спр. 47; ДАОО, ф. Р-7716, оп. 1, спр. 272; ДАОО, ф. Р-7716, оп. 1, спр. 424; ДАОО, ф. Р-7716, оп. 1, спр. 447; ДАОО, ф. Р-7716, оп. 1, спр. 534. Підраховано автором.

Додаток ЖЗ

Кількість засуджених органами управління НКДБ

За	Усього до відповідальності притягнуто	всього засуджено	Засуджено до			Виправдано
			страсти	каторги	позбавлення волі	
1944 р.			0	4	4	1
1945 р.		474	4	204	266	19
1946 р.		717	4	229	484	34
1947 р.	426	337	1	16	316	
1948 р.	269	230			229	
1949 р.	263	211			203	
1950 р.	240	194			193	
1951 р.	167	161	2		156	
1952 р.	54	62	2			
1953 р.						

Джерела: Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / упоряд. Л. Ковальчук, Е. Петровський. Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. с. 264, 270, 294, 310, 312, 314, 315, 317, 318. Складено автором.

Додаток Ж4

Кількість та рух агентурно-інформаційної мережі НКДБ в Ізмаїльській області

Станом на	за категоріями				разом
	резидентів	агентів	інформаторів	власників конспіративних квартир	
1 травня 1945 р.	36	118	1529	22	1705
1 січня 1946 р.	96	156	1918	43	2213
1 січня 1947 р.	135	216	2208	74	2633
на кінець 1947 р.	184	322	2521	122	3149
на кінець 1948 р.	210	435	2365	177	3187
на кінець 1949 р.	207	493	2436	198	3334
на кінець 1950 р.	236	532	3268	217	4253
на кінець 1951 р.	180	378	2094	184	2836

Джерела: Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / упоряд. Л. Ковальчук, Е. Петровський. Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. с. 277, 279, 307, 311, 313, 315, 316, 318. Складено автором.

Додаток Ж5

Про стан боротьби з розкраданнями та розбазарюванням хліба в Ізмаїльській області за період із 5 червня по 25 серпня 1947 р.

	Справ	На осіб
Порушено справ	414	553
Закінчено розслідуванням та направлено за підсудністю	332	420
Залишок справ у провадженні слідчих органів	82	133
Розглянуто судами	255	311
Розглянуто показовим порядком	76	
Вміщено статей та нотаток до обласної та районних газет	18	

Джерело: ДАОО, ф. Р-7716, оп. 1, спр. 413, арк. 41.

Додаток Ж6

Про стан боротьби із саботажниками хлібозаготівель в Ізмаїльській області за період із 5 червня по 25 серпня 1947 р.

	Справ	На осіб
Порушено справ	179	190
Закінчено розслідуванням та направлено за підсудністю	148	152
Залишок справ у провадженні слідчих органів	31	
Розглянуто судами	96	
Розглянуто показовим порядком	68	
Розслідування в справах закінчено: до 5 днів	123	
Від 5 до 10 справ	25	
Вміщено статей та нотаток до обласної та районних газет	12	

Джерело: ДАОО, ф. Р-7716, оп. 1, спр. 413, арк. 41.

Додаток Ж7

Кількість зроблених висновків щодо заслання членів родин зрадників батьківщини⁴

	Зроблено висновків та постанов	Заслання вважалося за доцільне застосувати до осіб	Заслання вважалося недоцільним застосувати до осіб	етапувати в спецтабір НКВС для подальшої фільтрації
				1
1945	41	53 ⁵	37	1
1946	5	4	8	
1947	2	1	3	

Джерела: ДАОО, ф. Р-7716, оп. 1, спр. 58; ДАОО, ф. Р-7716, оп. 1, спр. 285; ДАОО, ф. Р-7716, оп. 1, спр. 426. Підраховано автором.

⁴ Ці дані не є повними.

⁵ Наступного року дитину, щодо якої було зроблено висновок щодо доцільності заслання в 1945 р. було віддано на усиновлення та відповідно звільнено від заслання; одночасно щодо його матері було повторно зроблено висновок щодо доцільності заслання

Додаток Ж8

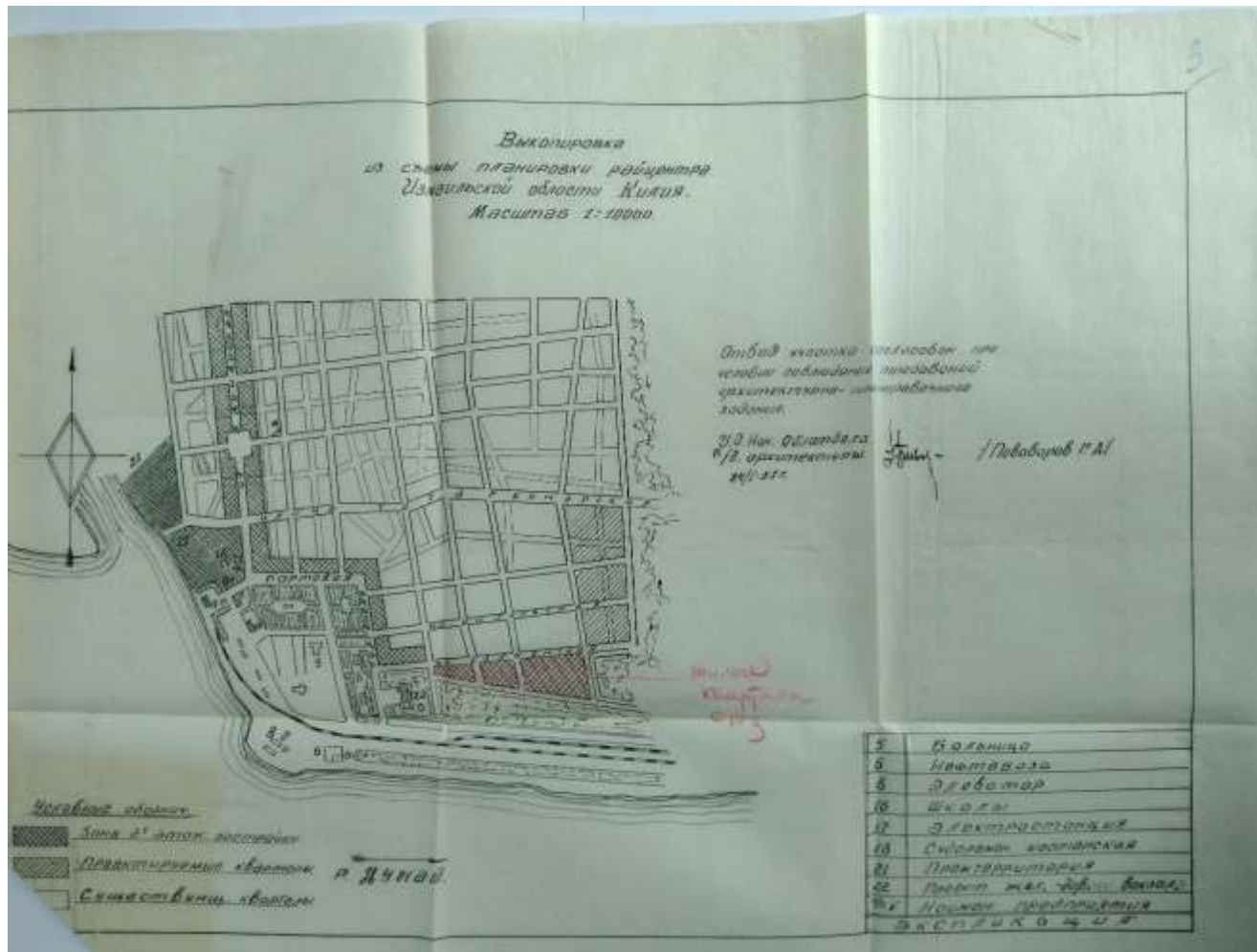
Соціальний склад сімей, яких планувалося виселити з міст Ізмаїльської області

	Ізмаїл	Білгород-Дністровський	Кілія	Болград	Рені	Вилкове	Разом
Куркуль	29	7	49	24	8		117
Куркуль, торговець	3		11	5	1		20
Куркуль, винороб		13		1			14
Куркуль, підприємець			1		2		3
Куркуль, домовласник		1			3		4
Торговець	28	3	6	16	8		61
Торговець, підприємець					2		2
Торговець, домовласник		2			4		6
Винороб		1					1
Винороб, підприємець		1					1
Підприємець	4		4	4			12
Разом	64	28	71	50	28		241

Джерела: ДАОО, ф. П-4980, оп. 1, спр. 864, арк. 89–93, 118–125, 180–184, 214–225, 303–312; ДАОО, ф. П-4980, оп. 1, спр. 865, арк. 48.
Підраховано автором.

Додаток И1

Копія зі схеми планування райцентру Ізмаїльської області Кілія

Джерело: КУІА, ф. Р-751, оп. 1, спр. 223.

Додаток И2

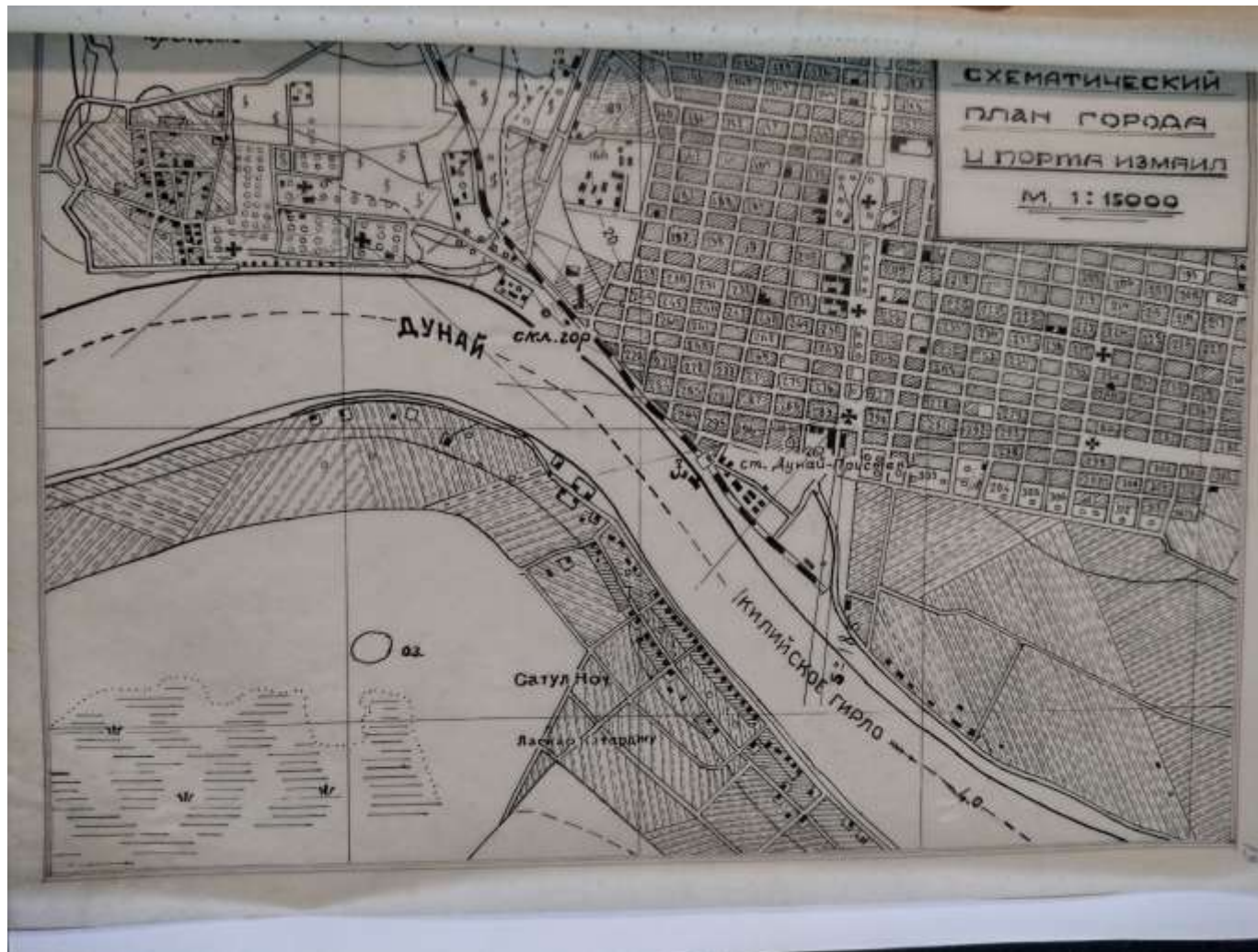
Схематичний план міста й порту Рені

Джерело: КУІА, ф. Р-751, оп. 1, спр. 21, арк. 22.

Додаток ІЗ

Схематичний план міста і порту Ізмаїл

Джерело: КУІА, ф. Р-751, оп. 1, спр. 223, арк. 19.

Додаток И4

План міста Білгород-Дністровський

Джерело: КУІА, ф. Р-625, оп. 1, спр. 18.

Додаток К

Відомості щодо наявності діючих молитовних будинків релігійних культів (окрім православної церкви) у містах Ізмаїльської області станом на 1 липня 1945 р.

Старообрядці	Свято-Миколаївська церква	Ізмаїл, вул. Фортчна
	церква Різдва Христова	Ізмаїл, вул. Кутузова
	церква Покрова Пресвятої Богородиці	Кілія
	церква Різдва Пресвятої Богородиці	Вилкове
	церква Святого Миколая	Вилкове
	молитовний будинок Св. Миколая	Рені
	Молитовний будинок Архангела Михайла	Болград
	церква Святого Миколая (при чоловічому монастирі)	Вилкове
Баптисти (євангельські християни)	молитовний будинок	Кілія
	молитовний будинок	Кілія
	молитовний будинок	Кілія
	молитовний будинок	Білгород-Дністровський
Адвентисти 7 дня	молитовний будинок	Кілія

Джерело: ДАОО, ф. Р-7746, оп. 1, спр. 118, арк. 12–14. Складено автором.

Додаток Л1

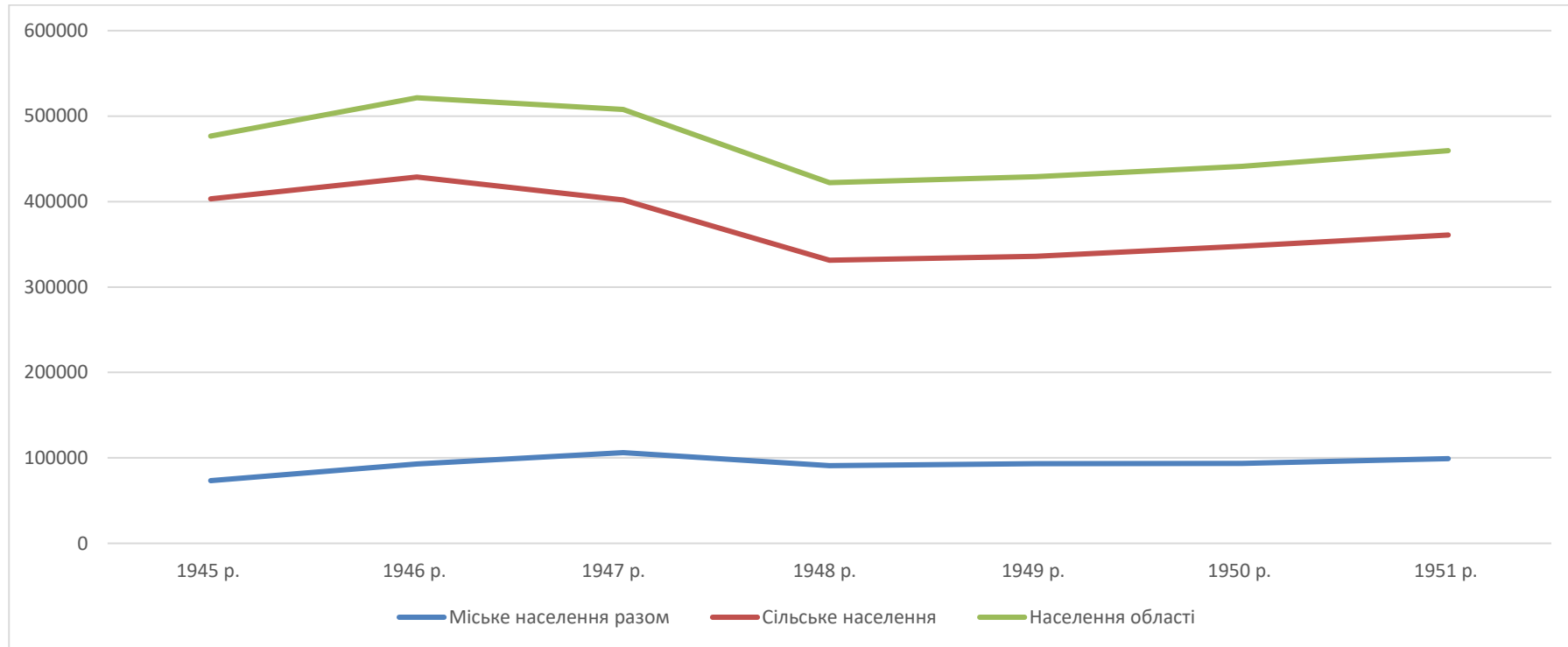
Динаміка чисельності населення Ізмаїльської області

Група населення	1940 р.	Рік, станом на 1 січня						
		1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951
Ізмаїл	25000	21598	26935	31639	29316	30294	30329	32287
Білгород-Дністровський	20900	10416	14603	16080	14932	15282	15384	16888
Кілія	17700	16304	21000 ?	21000 ?	17991	18044	17750	18433
Рені	11300	9102	11706	12280	11087	11506	12036	12077
Болград	14300	8472	9708	17426 ?	10819	11305	11368	12415
Вилкове	7400	7500	8800	7742	6668	6668	6674	6883
Міське населення разом	96600	73392	92752	106167	90813	93099	93541	98983
Сільське населення	585200	403279	428720	401705	331334	335961	347638	360723
Населення області	681800	476671	521472	507872	422147	429060	441179	459706

Джерела: ДАОО, ф. Р-7729, оп. 1, спр. 20; ДАОО, ф. Р-7729, оп. 1, спр. 28; КУІА, ф. Р-424, оп. 1, спр. 864; КУІА, ф. Р-424, оп. 1, спр. 910.
Підраховано автором.

Додаток Л2

Динаміка чисельності населення Ізмаїльської області (графік)

Джерела: ДАОО, ф. Р-7729, оп. 1, спр. 20 арк. 6; ДАОО, ф. Р-7729, оп. 1, спр. 28 арк. 2; КУІА, ф. Р-424, оп. 1, спр. 864 арк. 1; КУІА, ф. Р-424, оп. 1, спр. 910 арк. 2. Складено автором.

Додаток ЛЗ

Динаміка урбанізації населення області

Група населення	Рік, станом на 1 січня								
	1945 р.	1946 р.	1947 р.	1948 р.	1949 р.	1950 р.	1951 р.	1952 р.	1953 р.
Міське населення разом	15,4	17,8	20,9	21,5	21,7	21,2	21,5		21,5
Сільське населення	84,6	82,2	79,1	78,5	78,3	78,8	78,5		78,5
Населення області	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0		100,0

Джерела: ДАОО, ф. Р-7729, оп. 1, спр. 20 арк. 6; ДАОО, ф. Р-7729, оп. 1, спр. 28 арк. 2; КУІА, ф. Р-424, оп. 1, спр. 864 арк. 1; КУІА, ф. Р-424, оп. 1, спр. 910 арк. 2. Підраховано автором.

Додаток М1

Абсолютні показники природного руху міського населення Ізмаїльської області

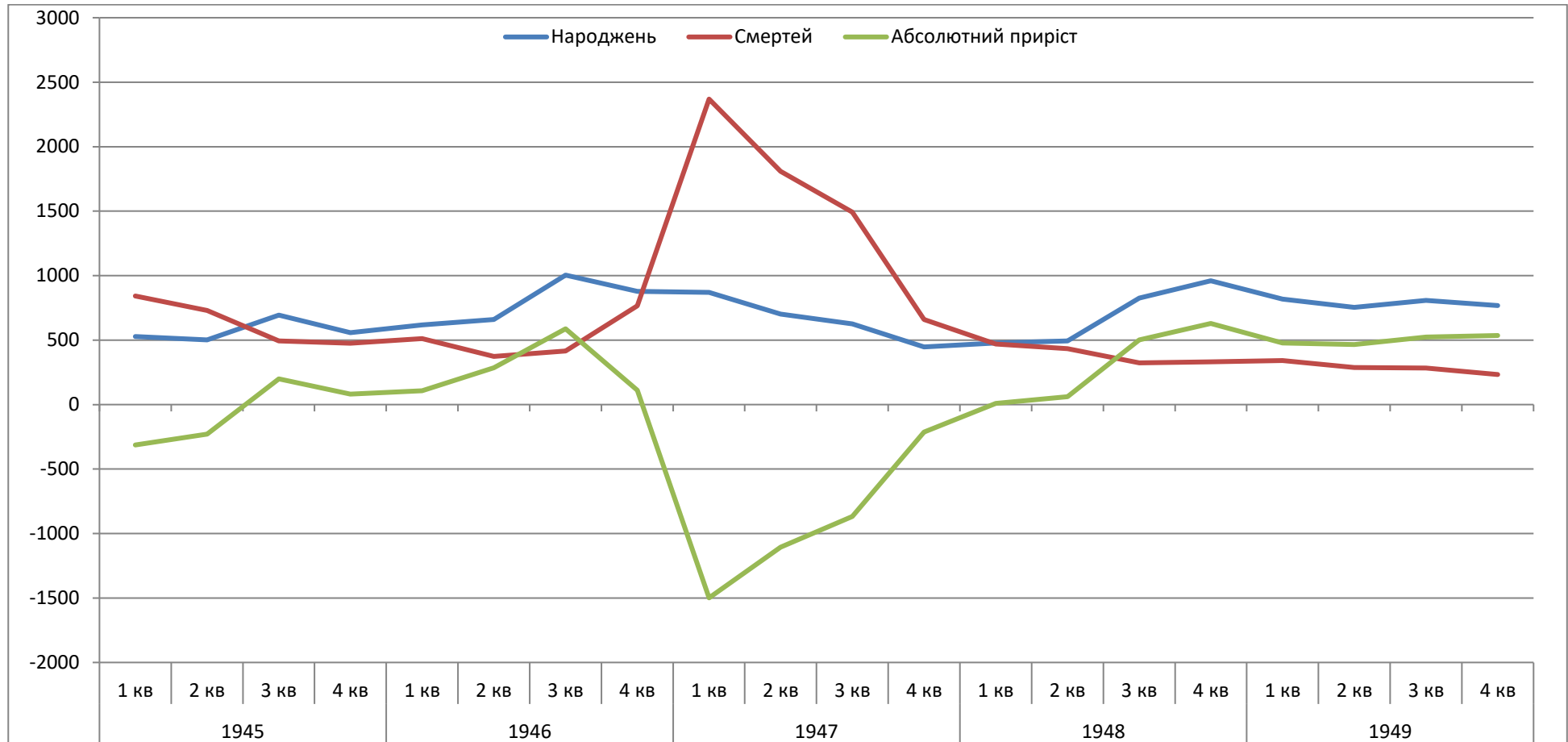
Рік	Народжування	Смерті		Шлюби	Розлучення	Чисельність міського населення
		Разом	До 1 року			
1945	2280	2541	375	1668	7	73392
1946	3160	2067	388	2318	50	92752
1947	2643	6330	689	1534	48	106167
1948	2758	1557	232	1432	40	90813
1949	3148	1146				93611 ⁶

Джерела: ДАОО, ф. Р-7729, оп. 1, спр. 2, арк. 22; ДАОО, ф. Р-7729, оп. 1, спр. 9, арк. 115; ДАОО, ф. Р-7729, оп. 1, спр. 11, арк. 86; ДАОО, ф. Р-7729, оп. 1, спр. 20, арк. 11. Складено автором.

⁶ З урахуванням поселення Серпнєве

Додаток М2

Абсолютний приріст міського населення Ізмаїльської області за кварталами

Додаток МЗ

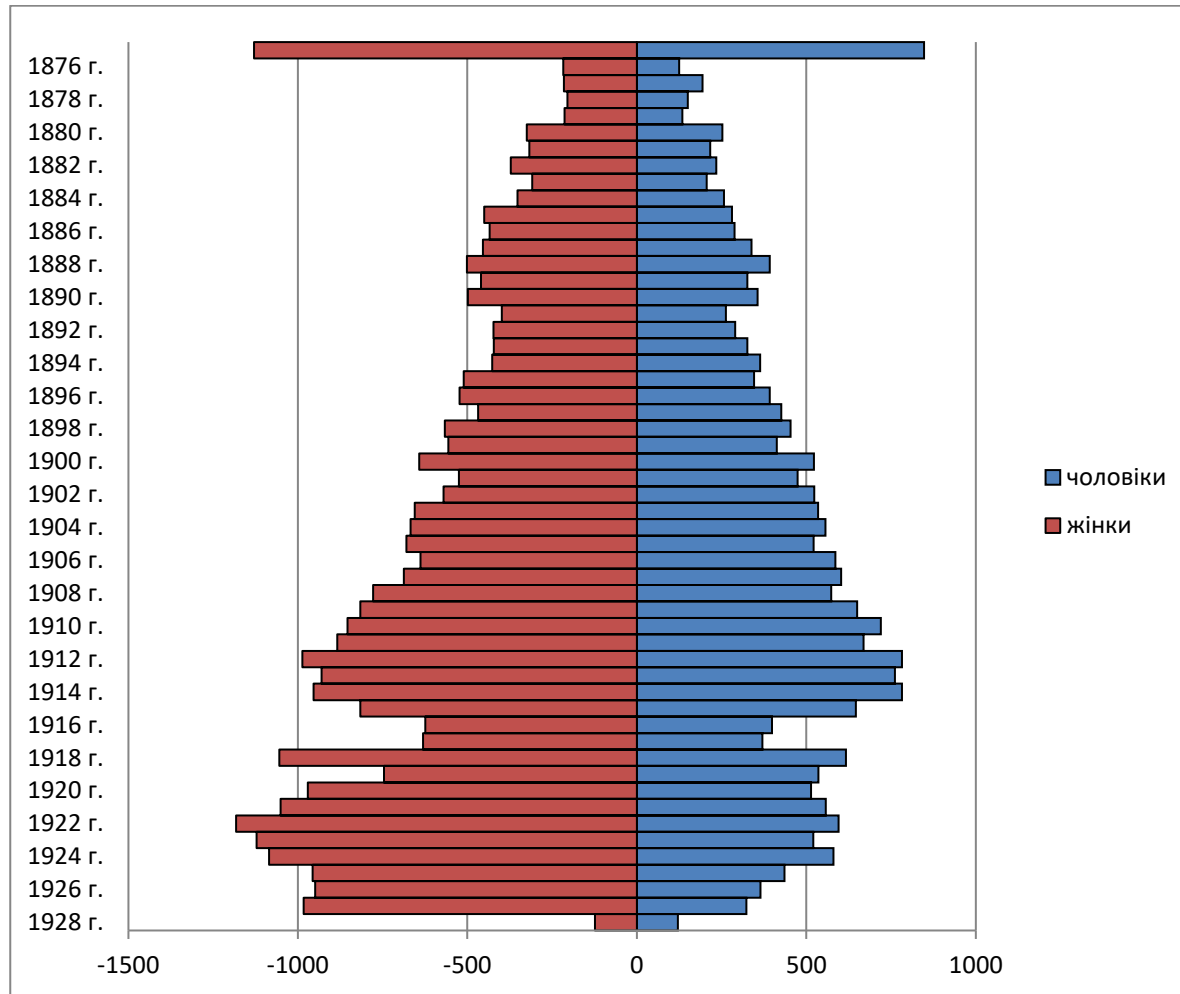
Абсолютні показники міграції міського населення

Рік	Усього населення	Прибуло	Вибуло	Механічний приріст	Народжень	Смертей	Абсолют. приріст
1945	73392			19621	2280	2541	-261
1946	92752	23477	9209	14268	3160	2067	1093
1947	106167			-11667	2643	6330	-3687
1948	90813	14786	13447	1339	2758	1557	1201
1949	93099	13333	14893	-1560	3148	1146	2002
1950	93541						

Джерела: КУІА, ф. Р-424, оп. 1, спр. 909, арк. 3; КУІА, ф. Р-424, оп. 1, спр. 921, арк. 31; КУІА, ф. Р-424, оп. 1, спр. 955, арк. 3–9; ДАОО, ф. Р-7729, оп. 1, спр. 9, арк. 193, 194–194об. Підраховано автором.

Додаток Н

Статевікова структура міського населення Ізмаїльської області старше 18 років (1946 р.)

Джерело: КУІА, ф. Р-424, оп. 1, спр. 876, арк. 2. Складено автором.

Додаток III

Кількість мобілізованих з Ізмаїльської області у 1944–1945 рр.

Підстава	Кількість мобілізованих
до запасних частин фронту до 1 грудня 1944 р.	19840
до запасних частин внутрішніх округів до 1 грудня 1944 р.	24155
військовозобов'язані за нарядами Одеського військового округу (у грудні 1944 р.)	2409
призовники 1927 року народження (у грудні 1944 р.)	1500
всього до лав Червоної армії в 1944 р.	47904
до промисловості за різними нарядами (до 15 листопада 1944 р.)	2512
до промисловості за нарядами відповідно постанови РНК СРСР № 1340-400 сс від 15 жовтня 1944 р.:	
– до наркому вугільної промисловості	15231
– до наркому чорної металургії СРСР	1300
– до наркому танкової промисловості	2441
всього до промисловості (1944 р.)	21484
всього з Ізмаїльської області (1944 р.)	69388
до лав Червоної армії і промисловості (1945 р.)	19080

Джерела: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1781, арк. 2; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1780, арк. 2. Підраховано автором.

Додаток П2

Кількість прибулих до Ізмаїльської області спеціалістів

Прислано від:	Станом на			
	01.01.45	01.07.45	01.01.46	01.07.46
Міністерства охорони здоров'я УРСР	348	482	712	780
Міністерства тваринництва УРСР				216
Міністерства землеробства УРСР	185	229	319	458
Міністерства просвіти УРСР	929	1051	1358	1395
Комітету в справах мистецтв при РМ УРСР	5	9	11	21
Міністерства харчової промисловості УРСР	105	124	167	173
Комітету у справах культпросвітустанов при РМ УРСР	95	100	101	121
Територіального управління лісоохорони та лісонасаджень Західних областей УРСР	0	0	0	0
Управління шосейних доріг МВС УРСР	0	0	0	0
Міністерства легкої промисловості УРСР	0		10	14
Міністерства рибної промисловості	48	59	80	93
Міністерства місцевої паливної промисловості УРСР		1	2	2
Управління в справах сільського господарства та колгоспного будівництва при РМ УРСР				1
Міністерства житлового громадянського будівництва	6	7	11	12
по системі у кооперації		23	27	31
по системі кооперації	4	9	13	15
по системі кооперації		13	15	20
Міністерства зв'язку СРСР при РМ УРСР	88	107	118	119
Міністерства місцевої промисловості	33	46	48	53
Міністерства комунального господарства	28	34	41	43
Міністерства автомобільного транспорту УРСР	4	12	18	19
Міністерства текстильної промисловості				
Міністерства м'ясної та молочної промисловості УРСР	91	147	170	182
Уповноваженого міністерства заготовок СРСР по УРСР.	107	169	198	212
Разом	2076	2622	3419	3908
Від ЦК ЛКСМУ	333		400	472

Джерело: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 75, спр. 94, арк. 1–38. Підраховано автором.

Додаток Р1

Кількість номенклатурних посад за штатом станом на 1 січня 1947 р.

Найменування груп кадрів	Номенклатура обкому	Номенклатура ЦК КП(б)У	Номенклатура ЦК ВКП(б)
партійні, комсомольські та газетні кадри	389	99	38
радянські кадри	248	51	4
кадри МВС, МДБ, суду та прокуратури	158	71	3
промислові та транспортні кадри	169	44	6
сільськогосподарські кадри	154	62	1
Разом	1118	327	52

Джерело: ДАОО, ф. П-4980, оп. 1, спр. 330, арк. 17.

Додаток Р2

Чисельний склад номенклатури Ізмаїльської області в 1946–1949 рр.

Рівень номенклатури	01.01.1946		01.01.1947		01.01.1948		01.01.1949		01.05.1949	
	Усього	Місцевих	Усього	Місцевих	Усього	Місцевих	Усього	Місцевих	Усього	Місцевих
ЦК КП(б)У	297	3	327	7	312	6	296	6	315	7
ОК КП(б)У	976	9	1118	124	1572	461	927	71	895	37
МК, РК КП(б)У	1362	304	3122	1339	7735	5003	5202	2821	4164	1643

Джерело: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 46, спр. 5143, арк. 2.

Додаток РЗ

Змінюваність працівників номенклатури обкому в 1945 р.

Найменування групи	Усього налічується посад	З них змінилося	
		1 раз	2 рази
Перші секретарі міськкомів та райкомів	16	6	
Другі секретарі міськкомів та райкомів	16	9	
Секретарі по кадрах	16	7	
Завідувачі організаційно-інструкторських відділів міськкомів і райкомів	16	4	1
Завідувачі відділів пропаганди та агітації міськкомів і райкомів	16	3	1
Голови міськвиконкомів та райвиконкомів	16	5	1
Голови сілрад	202	71	5

Джерело: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1569, арк. 5.

Додаток Р4

Змінюваність працівників номенклатури обкому в 1946–1947 рр.

Причина заміни робітника	за 1946 р. (з 1 січня 1946 до 31 грудня 1946)	за 1947 р. (з 1 січня 1947 до 1 грудня 1947)
Висунуто на вищу посаду	76	36
Переведено на новостворену посаду	8	
Переміщено для більш правильного використання	36	34
Призвано до армії	1	1
Направлено на навчання	15	34
У порядку змін у роботі	14	5
Як такі, що не впоралися з роботою	74	86
Усунуто за порушення директив	15	17
Відсторонено як таких, що скомпрометували себе	38	54
Через хворобу та сімейні обставини	129	73
Інші причини	38	19
Усього було замінено працівників ⁷	473	361
	станом на 1 січня 1947 р.	станом на 1 січня 1948 р.
Загальна кількість номенклатурних посад за штатом	1181	1572
Загальна кількість дібраних працівників номенклатури обкому	1098	1543

Джерело: ДАОО, ф. П-4980, оп. 1, спр. 582, арк. 19–21. Складено автором.

⁷ Загальна кількість замінених номенклатурних працівників може не відповідати сумі замінених працівників за окремими категоріями, адже деякі працівники могли замінюватися декілька разів

Додаток Р5

Змінюваність працівників номенклатури ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У станом на 1 січня 1952 р.

	за 1951 р.	за 1952 р.
Усього посад	308	362
Заміщено	294	352
Було замінено	114	62
висунуті на вищу (більшу) посаду	24	11
направлені на новостворену посаду	10	1
направлені на навчання	9	9
звільнені як такі, що не справилися з роботою; відсторонені від роботи як такі, що скомпрометували себе	48	27
через хворобу або сімейні обставини;	11	12
з інших причин	12	2

Джерело: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 46, спр. 6230, арк. 17.

Додаток Р6

Етнічний склад партійної організації Ізмаїльської області в повоєнний період, в абсолютних цифрах

	1 січня 1947	1 січня 1948	1 січня 1951	1 січня 1952	1 січня 1953
білорусів	84	95	97	106	94
болгар	103	191	263	394	518
євреїв	207 ⁸	282	386	392	378
молдован	37	63	93	135	174
росіян	2029	2322	2782	2984	3074
українців	1434	1711	2354	2573	2845
інших	125	137	156	170	202
разом	4019	4801	6131	6754	7285

Джерела: ДАОО, ф. П-4980, оп. 1, спр. 330, арк. 5; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 46, спр. 3258, арк. 6; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 46, спр. 6572, арк. 152.
Підраховано автором.

⁸ У документі помилка. Сума представників всіх етносів складає 3821, тоді як станом на 1 січня 1947 р. в обласній партійній організації було 4019 осіб. Водночас у документі пропущена графа «євреї». Ми припускаємо, що недолік у 207 осіб складається внаслідок того, що в документі помилково не вказали графу «євреї»

Додаток Р7

Етнічний склад партійної організації Ізмаїльської області в повоєнний період у відсотках

	1 січня 1947	1 січня 1948	1 січня 1951	1 січня 1952	1 січня 1953
білорусів	2,1	2,0	1,6	1,6	1,3
болгар	2,6	4,0	4,3	5,8	7,1
євреїв	5,2 ⁹	5,9	6,3	5,8	5,2
молдован	0,9	1,3	1,5	2,0	2,4
росіян	50,5	48,4	45,4	44,2	42,2
українців	35,7	35,6	38,4	38,1	39,1
інших	3,1	2,9	2,5	2,5	2,8

Джерела: ДАОО, ф. П-4980, оп. 1, спр. 330, арк. 5; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 46, спр. 3258, арк. 6; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 46, спр. 6572, арк. 152.
Підраховано автором.

⁹ У документі помилка. Сума представників всіх етносів за документом складає 3821, тоді як станом на 1 січня 1947 р. в обласній партійній організації нараховувалося 4019 членів та кандидатів. Водночас у документі пропущена графа «євреї». Ми припускаємо, що недолік у 207 осіб складається внаслідок того, що в документі помилково не вказано графу «євреї» та їхню чисельність.

Додаток С1

Динаміка кількісного та якісного складу вчителів області

	17.08.1945		25.07.1953	
	Абсолютні цифри	У відсотках	Абсолютні цифри	У відсотках
Усього вчителів				
за штатним розкладом	2593			
працює	2210		3549	
За місцем походженням				
західних областей	1585	71,72	2812	79,23
місцевих	565	25,57	737	20,77
прибуло з РСЧА	53	2,40		
за партизанських частин	7	0,32		
За партійністю				
членів і кандидатів ВКП(б)	81	3,7	252	7,1
членів ВЛКСМ	313	14,2	1918	54,0
безпартійних	1816	82,2	1379	38,9
За освітою (без працівників дитячих садів, дитячих будинків та апарату)				
з вищою освітою	295	14,1	398	11,2
з незакінченою вищою	325	15,5	948	26,7
із середньою педагогічною	1021	48,8	1989	56,0
із середньою	211	10,1	116	3,3
з незакінченою середньою	240	11,5	98	2,8
Усього	2092			

Джерела: КУІА, ф. Р-445. оп. 1, спр. 38, арк. 20; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 46, спр. 6571, арк. 149–150. Складено автором.

Додаток С2

Динаміка кількісного та якісного складу медичних працівників

		20.11.1944		01.10.1945		01.08.1946		01.01.1948	
	Лікарів / середніх медпрацівників	142	308	168	645	229	819	406	1120
Розміщення	Ізмаїл	55	39	60	94	68	147	110	178
	Білгород-Дністровський	21	40	26	56	46	73	74	17
	Кілія	5	10	6	42	14	43	25	70
	Болградський район	10	21	7	58	5	35	4	45
	Ренійський район	5	15	8	31	12	35	4	43
	Кілійський район	3	19	6	38	3	27	10	48
	Болград							26	65
	Рені							18	41
Партійність	члени та кандидати			18				50	
	комсомольці			14				4	
	безпартійні			136				356	
Національність	російські							142	
	українці							68	
	євреї							159	
	інші							37	

Джерела: КУІА, ф. Р-430, оп. 1, спр. 2, арк. 21–22; КУІА, ф. Р-430, оп. 1, спр. 4, арк. 25–28; КУІА, ф. Р-430, оп. 1, спр. 11, арк. 18–20; КУІА, ф. Р-430, оп. 1, спр. 54, арк. 28–30. Складено автором.

Додаток Т1

Зміна чисельності робітників і службовців у промисловості, будівництві та на транспорті, тис.

галузі економіки	у тис.				у відсотках відносно до 1952,		
	1940	1946	1950	1952	1940	1946	1950
промисловість	3,4	9,3	14,9	16,3	479,2	175,2	109,2
будівництво	0,1	2,2	3,4	2,6	2600	118,1	76,4
транспорт	0,6	12,4	7,7	8,2	1366,6	66,1	106,4
разом	4,1	23,9	26	27,2	658,5	113,8	104,6

Джерело: Бачинский А. В семье советской: Социалистическое строительство в Придунайских землях Украинской ССР. Киев-Одесса: Вища школа, 1984. с. 94–95.

Додаток Т2

Середньооблікова кількість робітників підприємств промисловості в містах області за рівнями підпорядкування

Рівень підпорядкування підприємства			%	%
	1944	1945	1944	1945
Підприємства всесоюзного значення	126	285	17,1	10,3
Підприємства республіканського підпорядкування	174	728	23,6	26,4
Підприємства обласного підпорядкування	19	470	2,6	17,0
Підприємства районного підпорядкування	144	545	19,5	19,7
Артілі	275	734	37,3	26,6
Усього	738	2762	100,0	100,0

Джерело: КУІА, ф. Р-408, оп. 1, спр. 31, арк. 5зв–9. Підраховано автором.

Додаток ТЗ

Середньооблікова кількість робітників підприємств промисловості в містах області у відсотках у розрізі міст

Місто			%	%
	1944	1945	1944	1945
Білгород-Дністровський	106	644	14,4	23,3
Болград	120	441	16,3	16,0
Вилкове	56	149	7,6	5,4
Ізмаїл	298	847	40,4	30,7
Кілія	105	426	14,2	15,4
Рені	53	255	7,2	9,2
	738	2762	100,0	100,0

Джерело: КУІА, ф. Р-408, оп. 1, спр. 31, арк. 5зв–9. Підраховано автором.

Додаток Т4

Кількість підприємств у містах Ізмаїльської області станом на 1 січня 1950 р.

	Усього промислових. підприємств	Державних підприємств	Кооперативних артілей	Підсобних підприємств	Чисельність робітників
Білгород- Дністровський	46	12	4	30	? ¹⁰
Болград	35	9	5	21	592
Вилкове	10	3	1	6	276
Ізмаїл	73	18	10	45	1548
Кілія	24	8	4	12	497
Рені	21	8	2	11	457
Разом	209	58	26	125	?

Джерело: ДАОО, Р-7729, оп. 1, спр. 3, арк. 35–47. Складено автором.

¹⁰ Укладачі документи ймовірно забули додати вказати чисельність робітників Білгород-Дністровського

Додаток У1

Розподіл населення міст Південної Бессарабії за найчисельнішими національностями станом на 1944 р.

	Усього	українці	росіяни	болгари	молдовани	євреї	гагаузи	інші
Білгород-Дністровський	6979	1678	4631	93	102	73		201
Болград	8425	70	1016	6967	249	1		61
Вилкове	7778	1472	6285		16	5		0
Ізмаїл	20523	4621	5796	616	1080	80		4165
Кілія	25930	10000	8000	50		20		3930
Рені	4717	691	1495	136	2212	1		91

Джерело: КУІА, ф. Р-424, оп. 1, спр. 864, арк. 5, 8, 18, 19–21. Підраховано автором.

Додаток У2

Розподіл міського населення за національностями станом на 1944 р., у відсотках

	росіяни	українці	молдовани	болгари	євреї	інші
Ізмаїл	28,2	22,5	5,3	3,0	0,4	20,3
Білгород-Дністровський	66,4	24,0	1,5	1,3	1,0	2,9
Кілія	30,9	38,6	0,0	0,2	0,1	15,2
Болград	12,1	0,8	3,0	82,7	0,0	0,7
Вилкове	80,8	18,9	0,2	0,0	0,1	0,0
Рені	31,7	14,6	46,9	2,9	0,0	1,9

Джерело: КУІА, ф. Р-424, оп. 1, спр. 864, арк. 5, 8, 18, 19–21. Підраховано автором.

Додаток УЗ

Розподіл населення міст Південної Бессарабії за найчисельнішими національностями станом на 1946 р.

	росіян	українців	молдован	болгар	інших	разом
Ізмаїл	11340	12960	540	1350	810	27000
Білгород-Дністровський	8900	3120	211	205	1570	14006
Кілія	5520	10832	3343	325	980	21000
Арцизький	7741	7113	5355	9937	295	30441
Болградський	1765	467	482	38612	10250	51576
Бородинський	8364	8642	7554	5927	1832	32319
Кілійський	11852	12586	4979	1074	1418	31909
Лиманський	3500	22000	636	161	47	26344
Ренійський	6300	3100	21500	5310	2530	38740
Саратський	7152	17705	2791	9600	280	37528
Суворовський	10311	11469	14383	11416	6936	54515
Староказацький	3898	20245	7314	97	1076	32630
Татарбунарський	1981	27523	5082	4790	126	39502
Тарутинський	980	3820	2450	10039	2373	19662
Тузлівський	3511	18303	3086		40	24940
Ново-Іванівський	84	263		44840	9381	54568

Джерело: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 46, спр. 3825, арк. 114.

Додаток У4

Розподіл населення міст обласного підпорядкування за національностями станом на 1946 р, у відсотках

	росіян	українців	молдован	болгар	інших
Ізмаїл	42,0	48,0	2,0	5,0	3,0
Білгород-Дністровський	63,5	22,3	1,5	1,5	11,2
Кілія	26,3	51,6	15,9	1,5	4,7

Джерело: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 46, спр. 3825, арк. 114. Підраховано автором.

Додаток Ф1

Розподіл шкіл в Ізмаїльській області за мовами викладання (в абсолютних числах)

Початкові школи			
	1944–1945	1947–1948	1953–1954
Російських	82	94	65
Українських	90	99	70
Молдовських	10	12	3
	182	205	138
Семеричні школи			
	1944–1945	1947–1948	1953–1954
Російських	72	58	89
Українських	32	33	49
Молдовських	16	14	17
	120	105	155
Середні школи			
	1944–1945	1947–1948	1953–1954
Російських	12	11	32
Українських	4	8	15
Молдовських	0	0	6
	16	19	53

Джерела: КУІА, ф. Р-487, оп. 1, спр. 216, арк. 59; КУІА, ф. Р-487, оп. 1, спр. 216, арк. 116; ДАОО, ф. П-4980, оп. 2, спр. 1066, арк. 63.
Підраховано автором.

Додаток Ф2

Розподіл шкіл в Ізмаїльській області за мовами навчання в 1944–1954 рр. (у відсотках)

Початкові школи			
	1944–1945	1947–1948	1953–1954
Російських	45,1	45,9	47,1
Українських	49,5	48,3	50,7
Молдовських	5,5	5,9	2,2
Семеричні школи			
	1944–1945	1947–1948	1953–1954
Російських	60,0	55,2	57,4
Українських	26,7	31,4	31,6
Молдовських	13,3	13,3	11,0
Середні школи			
	1944–1945	1947–1948	1953–1954
Російських	75,0	57,9	60,4
Українських	25,0	42,1	28,3
Молдовських	0,0	0,0	11,3

Джерела: КУІА, ф. Р-487, оп. 1, спр. 216, арк. 59; КУІА, ф. Р-487, оп. 1, спр. 216, арк. 116; ДАОО, ф. П-4980, оп. 2, спр. 1066, арк. 63.
Підраховано автором.

Додаток Х

Структура старообрядців-білокриничників станом на 31 грудня 1948 р. у містах Ізмаїльської області

	Вилкове	Ізмаїл	Кілія
Віруючі	4340	2424	1874
Чоловіків	1859	1030	827
Жінок	2421	1395	1048
Робітників	708	854	294
Службовців	111	86	139
Колгоспників	674	87	391
Одноосібників	135	4	36
Рибалок	83	46	52
Домогосподарок	1164	627	412
Учнів	826	395	300
Дошкільників	579	327	252

Джерело: ДАОО, ф. Р-7746, оп. 1, спр. 185, арк. 4–6. Складено автором.

Додаток Ц1

Обсяг зруйнованого та ушкодженого житла в Ізмаїльській області

вид житла	повністю зруйнованого та знищеного		частково зруйнованого	
	будівель	м ³	будівель	м ³
кам'яного	891	1014405	569	456128
дерев'яного	2	581	1	292
інше	1227	649115	627	499162

Джерело: ДАОО, ф. Р-7746, оп. 1, спр. 169, арк. 18.

Додаток Ц2

Відомості щодо зруйнованого та ушкодженого житла міських рад Ізмаїльської області станом на 1 вересня 1944 р., у відсотках

	Зруйновано			Ушкоджено		
	домів	квартир	м ³	домів	квартир	м ³
Ізмаїл	3,7	5,1	3,2	3,0	3,3	2,8
Білгород-Дністровський	23,9	28,1	31,3	70,4	72,1	66,0
Кілія	14,5	14,7	13,2	27,3	28,4	22,9
Болград	42,9	44,9	21,2	27,9	27,1	14,0
Рені	3,1	4,6	5,1	3,6	5,5	5,5
Разом	15,5	19,9	18,0	25,1	22,3	31,1

Джерело: КУІА, ф. Р-427, оп. 1, спр. 2, арк. 89. Підраховано автором.

Додаток Ц3

Відомості щодо зруйнованого та ушкодженого житла міських рад Ізмаїльської області станом на 1 вересня 1944 р., в абсолютних цифрах

	Було житлового фонду до війни			Зруйновано			Пошкоджено		
	будинків	квартир	м ³	будинків	квартир	м ³	будинків	квартир	м ³
Ізмаїл	267	453	22767	10	23	725	8	15	635
Білгород-Дністровський	213	405	32705	51	114	10250	150	292	21600
Кілія	55	116	4257	8	17	560	15	33	975
Рені	196	218	9520	6	10	490	7	12	520
Болград	140	292	12836	60	131	2720	39	79	1800
Разом	871	1484	82085	135	295	14745	219	331	25530

Джерело: КУІА, ф. Р-427, оп. 1, спр. 2, арк. 89.

Додаток Ц4

Обсяг відновленого житла в міста Ізмаїльської області за 1945 р.

міста	житловий фонд на 1.1.1946 (м ²)	всього відновлено житлових будинків	площа відновлених будинків (м ²)	кількість вселених людей у відновлені будинки
Ізмаїл	142602	19	1679	186
Білгород-Дністровський	76018	226	18358	1573
Кілія	89781	5	758	98
Рені	43702	47	2021	339
Болград	69236	30	2172	205
Вилкове	34290	2	33	7
Разом	455629	329	25021	2408

Джерело: ДАОО, ф. П-4980, оп. 1, спр. 340, арк. 33.

Додаток Ц5

Індивідуальне житлове будівництво в Ізмаїльській області в 1946–1950 рр. (у млн. крб)

Місто	1946	1947	1948	1949	1950	Разом
Ізмаїл	0,4	0,5	0,6	0,5	0,5	2,5
Білгород-Дністровський	0,5	0,6	0,7	0,6	0,6	3
Кілія	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4	1,9
Рені	0,2	0,3	0,3	0,3	0,3	1,4
Болград	0,3	0,4	0,5	0,4	0,4	2
Разом	1,7	2,2	2,5	2,2	2,2	10,8

Джерело: КУІА, ф. Р-427, оп. 1, спр. 7, арк. 128.

Додаток Ц6

Будівництво гуртожитків в Ізмаїльській області

	Назва забудовника	Місце забудови	Найменування об'єкту
1946	Міністерство морського флоту	Ізмаїл	Гуртожиток техперсоналу «Дунайпортбуду» Гуртожиток робочих «Дунайпортбуд»
1947			
1948	Міністерство морського флоту	Ізмаїл	Гуртожиток вантажників на 120 осіб Гуртожиток на 80 осіб для робочих будівельної контори Дунайпортбуду Два гуртожитки для будівельників на 150 осіб
1949	Міністерство морського флоту	Рени	Гуртожиток вантажників порту на 150 осіб
1950	Міністерство морського флоту	Кілія	Гуртожиток вантажників Кілійського порту (120 осіб) Гуртожиток вантажників Кілійського порту (120 осіб)
	Міністерство рибної промисловості	Білгород-Дністровський	Гуртожиток Рибного тресту (на 100 осіб)
			Гуртожиток на 50 осіб Болградського комбінату будівельних матеріалів
1951	Міністерство рибної промисловості	Білгород-Дністровський	Гуртожиток рибного технікуму
	Облбудтрест	Ізмаїл	Гуртожиток
	Ремонтний завод		Гуртожиток на 100 осіб

Джерела: КУІА, ф. Р-408, оп. 1, спр. 288, арк. 120–121; КУІА, ф. Р-419, оп. 1, спр. 11, арк. 6–7; КУІА, ф. Р-419, оп. 1, спр. 23, арк. 16–17; КУІА, ф. Р-419, оп. 1, спр. 29, арк. 23–24; КУІА, ф. Р-419, оп. 1, спр. 43, арк. 29–30; КУІА, ф. Р-419, оп. 1, спр. 45, арк. 8–9. Складено автором.

Додаток Ц7

Середня житлова площа на одного мешканця за різними видами житла в містах області станом на 1950 р.

	за фондом місцевих рад	за фондом відомств та організацій	в приватному фонді	Середня житлова площа
Ізмаїл	6,87	7,9	5,4	6,1
Білгород-Дністровський	7,63	6,7	5,8	6,4
Кілія	8,74	6,8	6,5	6,7
Болград	7,23	8,8	6,3	6,5
Рені	6,5	8,3	5	5,3
Разом в області	7,2	9,6	6,1	6,2

Джерело: КУІА, ф. Р-408, оп. 1, спр. 267, арк. 106.

Додаток Ц8

Довідка щодо житлового господарства Ізмаїльської області в 1950 р. (в абсолютних цифрах)

Місто	Житлова площа				Населення				Середня житлова площа
	Місцеві ради	Відомства та організації	Приватний фонд	Усього	Місцеві ради	Відомства та організації	Приватний фонд	Усього	
Ізмаїл	58250	19011	108271	185532	8726	1514	20060	30300	6,1
Білгород-Дністровська	41915	7435	49055	98405	5524	1099	8521	15144	6,4
Кілія	15010	1296	95744	112050	1724	188	14805	16717	6,7
Болград	16418	2838	52028	71284	2277	322	8300	10899	6,5
Рені	14187	1811	39695	55693	2187	219	8010	10416	5,3
Разом	145780	32391	344793	522964	20438	3342	59696	83476	6,2

Джерело: КУІА, ф. Р-408, оп. 1, спр. 267, арк. 108.

Додаток Ц9

Довідка щодо житлового господарства Ізмаїльської області в 1950 р. (у відсотках)

Місто	Житлова площа			Населення		
	Місцеві ради	Відомства та організації	Приватний фонд	Місцеві ради	Відомства та організації	Приватний фонд
Ізмаїл	31,4	10,2	58,4	28,8	5,0	66,2
Білгород-Дністровський	42,6	7,6	49,9	36,5	7,3	56,3
Кілія	13,4	1,2	85,4	10,3	1,1	88,6
Болград	23,0	4,0	73,0	20,9	3,0	76,2
Рені	25,5	3,3	71,3	21,0	2,1	76,9

Джерело: КУІА, ф. Р-408, оп. 1, спр. 267, арк. 108. Підраховано автором.

Додаток Ш1

Розподіл фондів борошна та крупи в листопаді 1944 р. по організаціям

	Фонд борошна	Крупа	Остаток на 1 листопада 1944 г.
Ізмаїлторг	60	1,4	
Ізмаїлспецторг	13	0,5	
Ізмаїлівійськторг			
Ізмаїлівійськфлотторг	15		
Ізмаїл ВРП порту	6		
Білгород-Дністровський змішторг	30	0,5	13,5
Спецторг Білгород-Дністровський	2,5		
Військторг Білгород-Дністровський	2		
Болградський змішторг	12	0,3	
Болградський військторг	2		
Болградська споживспілка	2		
Кілійський змішторг	10	0,3	6,7
Кілійська споживспілка	8		
ВРП-ДН-1 Бессарабське відділення	17,5	1	
Лиманський	1		2,6
Ренійський	10		
Саратський	2,5		1,9
Староказацький	2,5		
Арцизький	5		
Ново-Івановський	2,5		
Суворовський	2		1,9
Тузлівський	3		1,8
Бородинський	4		1
Тарутинський	5		
Татарбунарський	5		
Для відкриття ресторанів	2		

Для системи уповнаркомагау	28	0,5	
Для гідромедстанції	2	0,2	
Резерв Облторгвідділу	21,5	0,3	
ВСЬОГО	276	5	
Ізмаїльський рибкооп	17	1,5	
Білгород-Дністровський рибкооп	12	1	
Вилківський рибкооп	145	10,5	
РИБКООПИ	174	13	

Джерело: КУІА, ф. Р-470, оп. 1, спр. 39, арк. 54–55.

Додаток Ш2

Мережа торгових організацій у містах області станом на 25 вересня 1944 р.

Торгова організація	Магазинів	Столових	Буфетів
Ізмаїлторг	3	3 (для 480 осіб)	1
Болградторг	3 (змішаний, фруктовий, комісійний) 1 рибна лавка	2	3
Білгород-Дністровськторг	6 (2 змішаних, 2 рибних, овочевий та м'ясний) 3 ресторани (2 приватних)	1 (для 120 осіб)	
Військторг	3 (хлібний, промтоварний, змішаний) 1 рибна лавка	1 (для 120 осіб)	
Військфлотторг	3	1 (для 500 осіб)	
ОРС порту		2 (для 300 осіб)	
Мережа споживчої кооперації	150	28	14

Джерело: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 46, спр. 356, арк. 2.

Додаток ШЗ

Мережа торгових організацій у містах області станом на 1 січня 1945 р.¹¹

	магазинів	кіосків	буфетів	палаток	закусочних	їдальнь
Ізмаїлторг	12	5	7			4
ВРП Дунайського пароплавства Ізмаїла	2		1			3
ВРП кишинівської залізниці Ізмаїл	1		1			1
Спецторг Ізмаїл	4	1	2			2
ВРП особливої будівельно-монтажної частини-321	0					
ВРП Зв'язку	0					
Воєнфлотторг	2		1			1
Білгород-Дністровський трог	4		8			4
ВРП кишинівської залізниці Білгород-Дністровська	3					1
Спецторг Білгород-Дністровська	1		1			1
Болградторг	4				1	2
Спецторг Болграда	2	7	2			2
Кілійськторг	3					1
ВРП Дунайського пароплавства Кілії	2		1			1
Ренійська контора БТ	1			2		1
ВРП Кишинівської залізниці Рені	1					
ВРП Дунайського пароплавства Рені	2		1			1
ВРП Дунайського пароплавства Вилкового	1		1			1
ВРП Кишинівської залізниці Арциз	0					1
Книгокультторг	2					
Облспоживспілка	168		23			17
Разом за місцем торгів	24	5	15	2	1	12
Разом по області	215	13	49	2	1	44

Джерело: КУІА, ф. Р-470, оп. 1, спр. 72, арк. 154. Складено автором.

¹¹ В документі неправильно підраховували загальну кількість торгових точок по місцевим торгам та загалом, тому ми їх перерахували.

Додаток Ш4

Контингент на державне постачання хлібом, затверджений облвиконкомом

		1946		1947									
		11	12	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10
дорослі в містах	робітників	33285	35800	36100	35100	35500	36000		36600	37700	38400	38700	38800
	службовців	4515											
	утриманців	13200	13500	13200	13400	13600	13800		14000	14000	14200	14200	14200
діти в містах		18900	22500	32500	22500	22900	24400		24800	25900	26300	26300	25300
державне постачання (дитячі будинки, будинки немовлят та будинки інвалідів)		1140	1140	1845	2310	4400	5400		6797	6840	6270	6950	7078
сім'ї залізничників							3400		3400	3400			3400
репатрійованих радянських громадян										1620			
контингент Міністерства заготівель													2200
всього		71040	72940	83645	73310	76400	83000	–	85597	89460	85170	86150	90978

Джерела: КУІА, ф. Р-470, спр. 112, арк. 1; КУІА, ф. Р-470, спр. 113, арк. 158; КУІА, ф. Р-470, спр. 114, арк. 299; КУІА, ф. Р-470, спр. 148, арк. 264; КУІА, ф. Р-470, спр. 150, арк. 13; КУІА, ф. Р-470, спр. 153, арк. 58; КУІА, ф. Р-470, спр. 154, арк. 353; КУІА, ф. Р-470, спр. 157, арк. 44; КУІА, ф. Р-470, спр. 158, арк. 292; КУІА, ф. Р-470, спр. 159, арк. 325; КУІА, ф. Р-470, спр. 162, арк. 201. Складено автором.

Додаток Ш5

Мережа торгових організацій у містах області станом на 1 січня 1951 р.

	Система торгівлі					Громадське харчування					
	Магазинів				Кіоски	Разом	Ресторани	їдальнь	Чайні	буфетів	Разом
	Продовольчі	Непродовольчі	Змішані	Разом							
Ізмаїл	37	19	5	61	97	158	2	7	2	33	44
Білгород-Дністровський	17	16	16	49	23	72	0	8	1	13	22
Болград	12	11	1	24	12	36	0	1	2	11	14
Кілія	12	8	2	22	12	34	0	2	2	11	15
Рені	8	6	8	22	13	35	0	2	1	12	15
Вилкове											
Разом	86	60	32	178	157	335	2	20	8	80	110

Джерело: КУІА, ф. Р-470, оп. 1, спр. 15, арк. 16–17.

Додаток Ш

Мережа культурних закладів в Ізмаїльській області станом на 1 січня 1950 р.

	Ізмаїл	Білгород-Дністровський	Кілія	Рені	Болград	Вилкове	Разом
театри	1 літній театр філармонії	1					3
кінотеатри	2 зимових и 1 літній	2, зокрема 1 літній	1	1	1	1	8
стадіони	1	1					1
Вищі навчальні заклади	педучилище та інститут удосконалення вчителів	вчительський інститут, сільськогосподарський та рибопромисловий технікуми, акушерська школа, педучилище					7
музеї	1 музей ім. Суворова	1 краєзнавчий музей					2
бібліотеки	1 міська, 2 обласних, зокрема дитяча	1 міська	1 міська	1 міська	1 міська	1 міська	8
клуби	1 будинок культури, 2 клуба військових частин	1 (будинок культури)	1 (будинок культури)	1 (будинок культури)	1 (будинок культури)	1 (будинок культури)	8
Плац піонерів	1	1					2
Будинок народної творчості		1					1

Джерело: ДАОО, ф. Р-7729, оп. 1, спр. 3, арк. 36–47. Складено автором.

Додаток Ю

Довідка щодо складу депутатів місцевих Рад другого скликання і кандидатів у депутати третього скликання

Найменування Рад	Кількість депутатів							
	Усього		комуністів		комсомольців		з них місцевих	
	1950	1953	1950	1953	1950	1953	1950	1953
Обласна Рада	70	70	47	51	4	2	29	19
Райони Ради	427	425	265	278	41	34	186	187
Міські ради (міста обласного підпорядкування)	185	187	95	112	12	16	73	75
Міські Ради (міста районного підпорядкування)	144	146	65	82	8	12	68	70
Сільські Ради	3424	3537	677	970	411	385	2596	2826
Поселкові Ради	25	33	5	5	7	3	10	15
Усього	4275	4398	1154	1498	483	452	2962	3192

Джерело: ЦДАГО, ф. 1, оп. 46, спр. 6572, арк. 89-90. Складено автором.

Додаток Я

Кількість дезертирів із військової промисловості в Ізмаїльській області

	Надійшло розшукових завдань	Виявлено та арештовано дезертирів	Засуджено військовим трибуналом
1 півріччя 1945 р.	713	226	
2 півріччя 1945 р.	2 463	1 004	594
1 півріччя 1946 р.	3 043	1 383	680
2 півріччя 1946 р.	1 899	2 186	1 204
1 півріччя 1947 р.			319
3 квартал 1947 р.			65

Джерела: ДАОО, ф. Р-7716, оп. 1, спр. 46, арк. 13, 115, 73, 156, 310–311; ДАОО, ф. Р-7716, оп. 1, спр. 260, арк. 47–48; ДАОО, ф. Р-7716, оп. 1, спр. 409, арк. 15. Підраховано автором.